

II-2461 [1]

G E O G R A F I A.

THE HISTORY OF THE

AMERICAN PEOPLE

FROM 1492 TO 1876

BY CHARLES A. BEAUFORT

NEW YORK

1876

1011

GEOGRAFIA

NA TLE HISTORYCZNYM OSNOWANA

CZYLI

RYS GEOGRAFII

W POŁĄCZENIU Z HISTORIA

PRZEKŁAD Z FRANCUSKIEGO.

CZĘŚĆ PIERWSZA.

TOM PIERWSZY.

Przedstaw mi mapę kraju, jego postać, klimat, wody, wiatry, całą jego geografiją fizyczną; podaj mi jego płody naturalne, jego florę, zoologiją i t. d., a obowiązuję się powiedzieć ci a priori, jakim jest człowiek tego kraju, jaką rolę ten kraj odegra w historii, nie przypadkowo, lecz koniecznie; nie w tej tylko epoce, lecz we wszystkich; nakoniec ideę, do której reprezentowania powołany.

V. Cousin.

CBGIOS, ul. Twarda 51/55
tel. 22 69-78-773

Wa5150368

Bernardini

W WARSZAWIE.

W DRUKARNI JÓZEFA UNGER

przy ulicy Krakow.-Przedmieście Nr. 391.

<http://rcin.org.pl>

1857.

yd. do 1860
1807. 1808. 1809.

GEOGRAFIA

NA TERENIE HISTORICZNEJ GEOGRAFII

RYS GEOGRAFII

W POŁĄCZENIU Z HISTORIĄ

WARSZAWA

Wolno drukować, pod warunkiem złożenia w Komitecie Cenzury, po wydrukowaniu, prawem przepisanej liczby egzemplarzy.

w Warszawie dnia 25 Stycznia (6 Lutego) 1857 roku.

Cenzor, Rada Dworu,

Stanisławski.

II-2461[1]

W WARSZAWIE

W Drukarni Łódzkiej

ul. Włocławskiej 21

<http://rcin.org.pl>

NH-42862 (C2.1, E.2) TW

PRZEDMOWA TŁUMACZA.

Historya i Geografia, dwie do ogólnego ukształcenia niezbędnie potrzebne nauki, nie można powiedzieć, aby u nas zupełnie zaniedbane były, ale co niemal na jednoż wyjdzie, nadzwyczaj mało w powszechności zyskują względów. W dzisiejszym stanie naszej literatury nie byłoby to nic dziwnego, bo powieści pochłaniają wszystkie siły umysłowe tak pisarzy, jak czytelników; cokolwiek nie jest powieścią, jest dla czytelników ekliwe, obudza wstręt nieprzełamany, a to tak dalece, że nawet historia w formie powieści, przestała już być zajmującą, ponieważ opiera się na faktach niekiedy prawdziwych, niekiedy prawdopodobnych, przybierając nazwiska rzeczywiste. Ztąd jasny wniosek, że dzieło historyczne, a tembardziej geograficzne, wielkiego spodziewać się nie może powodzenia za dni naszych. Ależ ta niechęć do nich, dawnych i bardzo dawnych sięga czasów. Biorąc za miarę dzieła drukiem ogłoszone, nie bez zasady rzeczby można, iż obiedwie te nauki nigdy u nas wielu miłośników nie liczyły. Kiedy Niemcy i Francuzi dziełami historycznymi i geograficznymi całe biblioteki zapełniać mogą, u nas prócz kilku kronik, historyi Naruszewicza niedokończonej, podobnież jak Moraczewskiego i kilku dzieł odrębne przedstawiających epoki, nie ma dokładniejszej historyi narodowej, a dzieje obce jakby od niechcienia tu i owdzie potrącone; obszerniejszej zaś geografii powszechnej wcale nie znam.

Nie tu jest miejsce wdawać się w badanie przyczyn tego lekceważenia przedmiotów ze wszech miar ważnych, napomknąłem o tém jedynie dlatego, że od wielu lat zajęty temi naukami, już to z powołania, już też następnie z nawyknienia, zastanawiałem się nad środkami zdolnymi wywołać większe zajęcie się temi naukami. Nie podpada wątpliwości, że wykład geografii i historyi był dla młodzieży niesłychanie nużący, a w gruncie rzeczy bezkorzystny. Cyfry i nazwiska tak w historyi, jak w geografii mordowały pamięć, zabijały uwagę. Potoki dziejów, tablice chronologiczne, synchronistyczne, statystyczne, zamiast ułatwiać objęcie ogółu, do czego były wymyślone, utrudzały jeszcze bardziej, odrażając straszną oschłością. Wynikłością takowego wykładu nauk musi być koniecznie, że nie jeden co się uśmiecha powtarzając odpowiedź wędrownika jadącego prostrszą drogą do Wiednia przez Rzym, zostawując tym sposobem geografiją na lewo, sam zapewne zostawi ją na prawo jadąc krótszą drogą do Munichu przez Jassy. A przecież to nie jest przesadzone, nie raz bardziej jeszcze uderzające dają się słyszyć usterki w przedmiocie tak historyi jak geografii, i to nawet w towarzystwach niby oświeconych.

Żeby więc obudzić większe zamiłowanie do tak potrzebnych i tak interesujących nauk, zdało mi się rzeczą najstosowniejszą, obiedwie te nauki z natury swojej wzajemnie się wspierające, tak połączyć z sobą, iżby nierozdzielną stanowiły jedność. Zajęty wykonaniem takowego pomysłu dostałem trafem dzieło francuzkie P. Braconnier przed dziesięcią już laty wydane, pod tytułem: Rys geografii z historią połączonąj, dzieło ze wszech miar z myślą moją zgodne, a w rozwinięciu dziwnie proste i łatwe. Zabrałem się więc do tłumaczenia tem chętniej, że zebranych zasobów mogłem użyć do sprostowania

drobiazgowych usterek, których autor wśród masy nagromadzonych wiadomości uniknąć nie mógł.

Autor dzieło swoje na dwie części rozdzielił. W pierwszej cała geografia historyczna rozwinięta, w drugiej statystyka. Żeby zaś do całości niczego nie brakło, w dodatkowym rozdziale pod tytułem, Systemu słonecznego, umieścił historyczny rozwój hipotez astronomicznych od najdawniejszych czasów. Niepodobna dokładniejszego dać wyobrażenia o rozkładzie tego dzieła, nad to, które skreślił w przedmowie do niego P. Becherelle uczony członek biblioteki Luwru.

„Ze wszystkich materyałów z takim trudem, i tak długo zbieranych, pisze P. Becherelle, autor wybrał najszacowniejsze fakta, aby z nich ułożyć dwa tomy, w których bogactwo przedmiotów jeszcze bardziej podwyższone jasnością metody. Dzieje wszystkich ludów i epok, geografia wszystkich miejsc i wieków wystawioną jest w niem w sposób prosty, elementarny, przystępny dla każdego człowieka rozsądnego.

„Jednostajność planu, uporządkowanie szczegółów, zmniejszając trudności, usunęły na stronę wszystkie usterki. Każda stronnica jest treściwa bez oschłości, bogata bez zbytku. Czy autor wdaje się w pytania ogólne, *Mappa świata, Europa, Australia*, i t. p., czy w pytania szczegółowe, Irlandya, Grecya, Polska i t. p. rozwiązuje je zawsze w trzech częściach. 1. Geografia nowoczesna; 2. Geografia historyczna; 3. Geografia opisująca. Rozkład to wyborny, bo zawsze jednostajny, bo w całym dziele w ten sposób ułożonem, rozlewa światło ożywcze, tworzy szczęśliwą całość, unika pomieszania, a tem samem pomyślny skutek zapewnia...

„W geografii nowoczesnej autor po prostu wyłożył podziały i poddziały krajów dziś istnące, tak jak je po-

stanowiły, kongres wiedeński 1815 dla ogółu Europy, wypadki 1827 dla Grecyi, 1830 dla Belgii i Polski; wreszcie jak je wskazały najnowsze odkrycia dla reszty kuli ziemskiej... Po czem na gruncie tak poznanym autor opiera swoje geografiją historyczną, w której stara się dosięgnąć najpierwszych granic historyi, wskazując na każdej ziemi pierwsze poruszenia ludu, który ją zamieszkuje. Nic ważniejszego nie ma w historyi nad znajomość tych epok pierwiastkowych, gdy płodność jakiej doliny stała się powodem wędrówki ludu; gdy rzeka, pasma gór, dzieliły plemiona obce sobie lub wzajem nienawistne. Nieraz cała tajemnica historyi jakowego ludu w tem się ukrywa.

„Tak więc najważniejsze pytania historyczne wiążą się z tą geografiją początkową; aż do niej sięgnąć potrzeba, by się dowiedzieć sekretu walki O’Conella z Anglią; początku fueros Hiszpanii północnej; przyczyn oderwania się Belgii, i t. p. Dlatego też niema nic bardziej ożywionego, więcej pociągającego w naszym autorze, jak te opowiadania, w których się wszystko wiąże, rozwija, od czasów najdawniejszych, aż do dni naszych, granice pierwiastkowe, zmiana tych granic przez najście nieprzyjacielskie lub podboje narodowe, wychodztwo naturalne lub gwałtowne zniknięcie plemion; nazwy krajów przemienione lub znikłe w skutku klęsk; zmiany w narodach, jakich dokonały rewolucye lub zwycięstwa. Wszystko tu jest dramatem.

„Chronologia jest pytaniem żywotném, ale zawiłem, mnogiem, nieujętem w swoich tysiącznych postaciach, jeżeli się nie położy rozległych działów, któreby dla umysłu stanowiły zasadę miary czasu, z jego najdrobniejszymi odłamkami. Autor starał się przezwyciężyć tę wielką trudność: pamiętał on słowa Bossueta: „Unika-

liśmy tej chronologii drobiazgowej, która nie jest bez użytku, ale się nie przykłada do oświecenia rozumu.“ Zrzekł się także tej pysznej wystawy tablic synoptycznych, zawsze trudnych do objęcia, jako będących ścisłą syntezą poprzedniczego rozbioru obszernie rozwiniętego. Przyjął podział wyborny, na trzy wielkie peryody rozłożony: Czasy starożytne—Wieki średnie—Epoka nowoczesna. Każdy z tych peryodów, a mianowicie dwa ostatnie rozdzielił na cztery epoki w okrągłych cyfrach wyrażone, zachowując wyrażenia drobnostkowe dla wypadków odrębnych.

„Czasy starożytne poczynają się ze stworzeniem świata (4963), kończą się zaś r. 300 po narodzeniu Jezusa Chrystusa, obejmując tym sposobem 52 wieki. Cztery podziały tego wielkiego peryodu, gdzie się dały odznaczyć, są: rok 3000 przed nar. J. Chr. odtąd zaczynają się tworzyć narody: rok 1000, kończy wieki bohatyrskie Grecyi: rok 500 rozpoczyna między Azyą i Grecyą tę olbrzymią walkę, która sprowadzi państwo Aleksandra W., rok 1, Jezusa Chrystusa zwiastuje urządzenie państwa rzymskiego, kolebki chrześcijańskiego świata.

„Peryod wieków średnich rozciąga się od r. 300 po Jezusie Chrystusie, do r. 1400, obejmując tym sposobem jedenaście wieków. Pierwszą epoką jest rok 300, tu się rozpoczyna wielka wędrówka barbarzyńców, tryumf chrześcijaństwa, upadek cesarstwa zachodniego. Druga epoka od roku 600, przedstawia walkę chrześcijaństwa z islamizmem. Ludy dzikie rozsypane po starożytnem państwie rzymskiem zachodniem przygotowują wielkość Karola W. Rok 900 trzecia epoka zapowiada bliżki odwet ludów chrześcijańskich przeciw islamizmowi w wyprawach krzyżowych pod wszechwładną potęgą papieżów. Czwartą epokę rozpoczyna rok 1200, tu się

kończą krucyaty, które objawiły papieżom ich zdumiewającą wyższość w świecie chrześcijańskim. Europa zwolna zaczyna się przekształcać, do wielkich przysposabia się wypadków. Straszliwe najazdy Mongołów; Turcy wkraczają do Europy.

„Z rokiem 1400 rozpoczyna się peryod nowoczesny i pierwsza jego epoka. Wypadki niesłychanie ważne spełniają się: wzięcie Konstantynopola, odkrycie Ameryki, opłynięcie ziemi, reforma religijna: postać świata zmieniona. Rok 1600 druga epoka, poczyna się wzrostem potęgi Anglii, przewagą Francyi w osobie Ludwika XIV, pokój Westfalski urządza stan polityczny Europy; pierwszy zaród potęgi Rosyi. Rok 1800, jest erą rewolucyj na starym i nowym łądzie. Napoleon I panuje na stałym łądzie Europy, wstrząsa światem; Anglia rozwija potężne floty na Oceanie, olbrzymia walka Francyi przeciw Europie. Grecya odzyskuje niepodległość. Wreszcie od roku 1830 poczynają się ostatnie wypadki w każdej części kuli ziemskiej.

„Nie masz nic jaśniejszego, nic dalszego od wszelkich pretensyj naukowych, jak podobnego rodzaju chronologia, która wszędzie w jedenże sposób ułożona, pozwala porównywać między sobą w każdej epoce różne podziały i poddziały świata: Norwegią z Hiszpanią, Szwajcaryą ze Szkocyą, Irlandyą z Grecyą, Europę z Ameryką i t. p., a tak wiedzie bez trudu do poznania historii powszechnej porównawczej.

„Wyłożywszy w ten sposób olbrzymią całość i piękne szczegóły życia ludzkości całej w geografii historycznej, rozwija przed nami całą wielkość i wszystkie skarby przyrody w geografii opisującej. Zebrał i na jaw wydobył mnóstwo rzeczy szacownych, dla wielu nieznanych, a jednak zdolnych doprowadzić do dokładnego

poznania kuli ziemskiej w ogóle, i wszystkich jej części w szczególności, oceany, prądy morskie, przypływy, wiatry peryodyczne, klimata pod każdą szerokością, zwierzęta i rośliny w każdej temperaturze, w każdym położeniu: ubóstwo lub skarby ziemi, kopalnie i lasy, przemysł i handel, wojsko i skarb, obyczaje i rządy, literatura i religia. Autor wprowadza w pewny rodzaj zachwycenia stawiać zwałiska miasta niegdyś wielkiego i słynnego, obok teraźniejszego miasteczka nieznanego; kiedy w całym blasku starożytnej sławy wystawia lud obecnie znikczemiony; kiedy wskazuje przyczynę rewolucji towarzyskiej w prostej uprawie nowej rośliny; kiedy dowodzi, że jedno odkrycie zamorskie zdołało poniżyć narody zamożne, a dzwignąć zubożałe; że w różnicy temperatury lub szerokości geograficznej tkwi częstokroć tajemnica cywilizacji lub literatury odmiennej od naszej... Wszystko tu jest pociągające, łatwe do pojęcia, dalekie od czezej obfitości. Tu przyglądamy się pracom przeszłości, skarbowi obecnemu, możemy przewidywać zmiany jakie przyjść mogą.“

Dla uzupełnienia tej treści przez P. Becherelle podanej, winniem dodać jeszcze, że autor i w drugiej części to jest w tak nazwanej części opisującej, trzyma się podobnie stale obmyślonego planu. Każdy rozdział tej części z pięciu składa się ustępów. Ustęp 1, zawiera ogólny pogląd na postać kraju, klimat, temperaturę, zjawiska natury, płody, osobliwości i t. p. 2) Przedstawia obyczaje i religię. 3) Literaturę, sztuki i umiejętności. 4) Handel i przemysł. 5) Rząd i prawodawstwo. W każdym zaś z tych ustępów rozwinięty stan kraju o którym jest mowa w rozdziale, od czasów najdawniejszych, aż do chwili obecnej.

W tak ciasne ramy wtłoczyć taką masę szczegó-

łów, ułożyć z nich dokładny i zupełny obraz każdego kraju i w ogóle całej ludzkości, niepospolitego trzeba było talentu, niesłychanej pracy. Ale też świetna nagroda została udziałem autora: dzieło jego z zapalem przyjęto w całej Francyi i Belgii, użyto go za podstawę do wykładu geografii dla młodzieży. Niemcy umiejące zręcznie korzystać z każdego pomysłu naukowego, już oddawna przyswoili je swojemu językowi. Najświetniejszym atoli tryumfem autora jest bez wątpienia, że król Ludwik Filip, niepospolity w tym przedmiocie znawca, polecił, aby dzieło to służyło do wykładu geografii wnukowi jego hrabiemu paryzkiemu.

Tak świetnem powodzeniem zaszczycone dzieło przekładając na język ojczysty, niepłonną, jak mniemam, wiedziony byłem nadzieją, że nietylko ważne dla młodzieży przynieść zdoła korzyści, ale nadto i dojrzałym czytelnikom w wielu względach przydać się może; jeżeli już nie z innych miar, tedy przynajmniej jako ogromny skład wiadomości, którychby z mozołem po niezliczonych księgach szukać przyszło.

Spędziwszy długie lata na przewodniczeniu kształcącej się młodzieży miło mi i tę ostatnią pracę, na schyłku wieku dokonaną, na jej użytek poświęcić. Lecz przede wszystkim składam ją w ofierze jako upominek rozrzuconym po świecie dosyć licznym dawnym uczniom moim. Zapewne nie dla niejednego będzie to praca niepotrzebna, osobliwie dla tych co się własnymi zdolnościami wysoko dźwignęli i zakres wiedzy swojej daleko poza obręb niniejszego dzieła posunęli; ztemwszystkiem niech przyjmą ją jako dowód życzliwości starego nauczyciela, a jeżeli uznają za stosowne, niech użyją za skazówkę dla młodszego pokolenia.

ROZDZIAŁ I.

Mapa świata.

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Ziemia jest niezmierną kulą, której powierzchnią zamieszkujemy. Geografia jest opisaniem powierzchni kuli ziemskiej, uważanej jako siedlisko ludzi. Ta powierzchnia dzieli się na dwie rozległe części: na ziemię właściwą czyli ląd i wodę.

Ziemia właściwa dzieli się na pięć części: na Europę, Azyą, Afrykę, Amerykę i Australią ⁽¹⁾. Woda się rozdziela na cztery części: Ocean lodowaty północny, ocean lodowaty południowy, ocean atlantycki i ocean wielki, czyli spokojny.

ĆWICZENIA. — Czy ziemie rozleglejsze są od wód? Co oddziela Europę od Ameryki? Jakie ziemie oblewa ocean Atlantycki, a jakie ocean wielki?...

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Czasy starożytne.

Według pisma św. około r. 4963 przed Narodzeniem Jezusa Chrystusa Pan Bóg umieścił Adama i Ewę w *raju ziem-*

(¹) Autor piątą część świata Oceanią zowie, ponieważ się składa z wysp niezliczonych na Oceanie wielkim. Przez niejaki czas zwano tę część świata Nową Hollandyą, od nazwiska największej wyspy do jej składu należącej; nazywano ją także Polynezyą (wielowysp), dziś wszakże o tej nazwie nikt nie wspomni, a Nowa Hollandya słusznie została nazwiskiem jednej tylko wyspy. Ja przyjąłem nazwisko Australii (ziemi południowej), nie zebym je uważał za trafniejsze, lecz że w polszysze wchodzi użycie i u nas przez to znajomsze.

skim, położonym, według podania, nad brzegami Eufratu. W szesnaście wieków później przypadł potop, i arka Noego zatrzymała się na górach z których Eufrat wypływa; nowa rodzina ludzka poczyna się (3307). Piękna równina Sennaaru, którą skrapia Eufrat, wnet za szczupłą się okazała, trzeba się było rozproszyć; to też ludzie uczynili, pokusiwszy się pierwaj o zbudowanie wieży Babel (2870). Bóg pomieszał ich zamia-ry. Rodziny rozeszły się na północ, południe, wschód i zachód. Plemię Jafeta zaludniło północną Azyą i Europę; pokolenie Chama przeszło do Afryki, zostawiwszy niektóre rodziny nad Eufratem dolnym, wschodnimi wybrzeżami morza śródziemnego i na pograniczu Arabii; Semitowie zajęli całą Azyą południową. Fo-hi założył państwo Chińskie (2951), pierwsze które się zjawilo po rozproszeniu ludzi. Następnie Państwo Chaldej-skie utworzone przez Nemroda (2640). Arabia się urządza (2580), Egipt pod Manesem (2550), i lud hebrajski rozpoczyna swoje istnienie za Abrahama (2296). Indyja w przedziwnej dolinie, którą Ganges użyznia, buduje świątynie Bramy. Czemże są wtedy Ameryka i Australia? Bez wątpienia kilka rodzin ciekawością, lub potrzebą wiedzionych, skierowało się ku tym stronom, które przez długie jeszcze wieki miały być nieznanie Europie. Po téj zaś płaczą się ludy koczujące. Środkiem cywilizacji jest dolina Eufratu, kolebka rodu ludzkiego (¹). Semi-

(¹) Morze śródziemne jest głównym teatrem historii starożytnej, jak ocean jest wielką sceną historii nowoczesnej. Trzy doliny mają w starożytności jednakową ważność historyczną; pierwsza Tygru i Eufratu, druga Nilu, a wreszcie Indu, sięgająca Gangesu, słynniejsza jeszcze. Wszyscy bohaterowie, wszystkie ludy zdobywcze zwiedzały te trzy piękne doliny, stoki trzech wielkich rzek świata. Semiramis i Sezostrys, Persowie, Grecy i Rzymianie, Arabowie i Turcy. Dziś jeszcze te trzy stoki są trzema wielkimi punktami dyplomacyi europejskiej. Anglicy od kilku wieków panują przez swój handel na dolinie Tygru i Eufratu, prowadząc go długo przedtem Wołgą i Kaspijskim morzem, orężem zapewnili sobie

ramis, królowa Babilonu, rozciąga swoje panowanie nad Azyą zachodnią (1916) i aż do nizin Nilu i Gangesu. Ale to państwo Assyryjskie niedługo utrzymało swoje rozległe granice. Około dziewiętnastego wieku na zachodnim wybrzeżu morza śródziemnego powstaje potęga morska Fenicyan, którzy rozłożą swoje osady nad brzegami tego morza wewnętrznego, a około nich skupi się cywilizacja. Znad brzegów Nilu ku dolinie Jordanu postępuje lud hebrajski pod wodzą Mojżesza (1600). W niewiele lat później Sezostrys W. wznosi potęgę Egiptu do najwyższego punktu (1645); rozciąga panowanie egipskie nad północną Afryką, podbija Azyą aż do Indu; lecz po nim Egipt wraca do nicości. W Europie najpierwszym krajem ucywilizowanym przez osady azjatyckie jest Grecya; ona burzy miasto Troję na brzegu zachodnim Azyi (1230). Lud hebrajski stał się potężnym; Dawid i Solomon (1040) wnoszą go do najwyższego stopnia chwały.

1000. Europa widzi cywilizacją rozszerzającą się zwolna na wybrzeżach śródziemnego morza; lecz w głębi stałego lądu ludy są dzikie. Grecy, po wojnie trojańskiej, zakładają liczne osady które przyspieszą postępy oświaty i ukróćą potęgę Fenicyan. Nad Eufratem upada starożytne mocarstwo assyryjskie (759), rozdzielając się na kilka znakomitych państw. W Europie powstaje miasto, które zwróci na siebie oczy świata, tem miastem jest Rzym (753). Na sto lat pierwiej Kartagina, spół-

Indus, utworzywszy państwo nad Gangesem; dyplomacya ich nadaje im wielką wagę nad Nilem. Rossya pani Wołgi, Kaspjskiego i Czarnego morza, tudzież Kaukazu chce władać na dolinie Tygru i Eufratu; oręż jej zagroził baszy Egiptu, aż na dolinie Nilu, gdy tymczasem wytrwale jej hufce zwracają się ku Indusowi, dla wstrząśnienia potęgą angielską. Jednem z największych marzeń Napoleona I było owładnięcie stoku Nilu, aby jako zwycięzca mógł się zwrócić przez dolinę Eufratu do Indu, zagrażając tym sposobem Anglii w samym środku jej strasznej potęgi.

zawodniczka Rzymu, założona przez Fenicyan (884 albo 879). Egipt zdaje się wycieńczony przez Sezostrysa, wysłał, jak mówią, Fenicyan (610) dla opłynięcia Afryki morzem ⁽¹⁾. Tymczasem osady greckie mnożą się na wybrzeżach śródziemnego morza. Solon zostaje prawodawcą Aten (593); niedługo Konfucius mądrością swoją unieśmiertelni się w Chinach (510). Na gruzach starożytnego mocarstwa assyryjskiego Cyrus zakłada państwo Persów, którego najdalszemi holdownikami są doliny Indu i Nilu (536). Odsyła lud hebrajski do Jerozolimy, dotąd w niewoli babilońskiej zostający. Ludy koczujące północnej Azji często ponawiają swoje napady na okolice południowe. Chiny rozdzielone na rozmaite państwa, wstrząśnięte politycznemi ro-

(1) O tem opłynięciu powątpiewają; dowodzi ono wszakże wielkich podróży fenickich. Wycieczki ich sięgały na morzu indyjskiem aż do Taprobany, czyli Ceylanu. Wątpić można czy dosięgnęli Półwyspu złotego, czyli półwyspu Malaki, chociaż zapewniali o bytności *wielkiej ziemi południowej*, mającej łączyć krańce Azji i Afryki, tak, że rozległe morze indyjskie, czyli *Erytrejskie* wydawało się starożytnym jako niezmiernie morze śródziemne. Na Atlantyku Fenicyanie nie posunęli się na północ dalej poza archipelag brytański, na południe zaś poza przylądek Biały, chociaż na morzu indyjskiem może doszli do równika. Karawany ich przebiegały całą Azyą środkową, a może i Chiny. W Afryce wycieczki ich bardzo daleko dochodziły. Gdyby Fenicyanie opłynęli byli Afrykę, byłiby łatwiej odbyli podróż do Ameryki, co im za naszych czasów przypisują, aby wyjaśnić niepewne podania o ziemi zachodniej zwanej *Atlantyda*, którą, jak mniemano, morze pochłonęło, ponieważ jej nie znajdowano na miejscu, w którym niby być powinna. Lecz wiadomo z jaką troskliwością Fenicyanie ukrywali swoje odkrycia, i zmyślali ich położenie, by zbłąkać obcych żeglarzy. Kartagińcy, ich spadkobiercy, naśladowali ich w tym względzie. Jeden z ich sterników zmierzając do archipelagu brytańskiego, a widząc za sobą okręt obcy, wołał rozbić swój okręt aniżeli wskazać drogę do kraju cyny. Odwiedzali oni, jak mówią, wyspy szczęśliwe, czyli kana ryjskie, a może nawet i Azorskie.

zruchami, robią nowe podboje, Japonią do hołdu zmaglają. W Europie Gallowie rozpoczynają wojownicze wyprawy.

500. Dumni potęgą następcy Cyrusa zagrażają Europie; lecz niezliczone tłumy Xerxesa rozbijają się o szczupłe hufce walecznych Greków (449). Niedługo potem Grecya uderza na Azyą i Aleksander W. niszczy państwo perskie (330). Prześciągając zaś Semiramidę i Sezostrysa bohater macedoński, owładnąwszy Nil i Eufrat, przekroczył Indus i dotarł do źródeł Gangesu: Ależ mocarstwo jego zdaje się być tylko najściem; umiera w Babilonie (323), a wodzowie jego wydzierają sobie rozległe kawały jego państwa. Indye, wierne swoim ustawom religijnym, wielki wpływ wywierają na Azyą wschodnią; wysyłają nawet osady na archipelag Australii. Chiny dotąd na kilka państw podzielone, tworzą wielkie mocarstwo (247). W stronie północnej Azji snują się ludy koczujące, znane w dziejach pod imieniem Scytów, Hunnów, Tatarów, Mongołów, Turków i t. d. Rzymianie, pogromcy całej Europy południowej, władcy północnej Afryki, wkraczają do Azji i panując nad całym stokiem morza śródziemnego mienią się panami świata, wnet atoli trwożą ich tłumy niezliczone nieprzyjaciół zagrażających rozległym ich granicom. Roku I przychodzi na świat Jezus Chrystus, którego bozka nauka ma zmienić postać świata, cały ród ludzki w jedną zmieniając rodzinę.

1. Powiadają, że pod tę porę na wałnica rzuciła kilka łodzi Eskimosów na północne wybrzeża Europy. Ten wypadek ponowiony w rozmaitych czasach i na różnych punktach ziemi, może wyjaśnić jakim sposobem większa część archipelagów odosobnionych została zaludniona. Co do stałego lądu Ameryki, wszystko wskazuje, że cieśnina Behringa była wielkim gościńcem, którym postępowała ludność w te strony. Rzymianie warowniami wzmacniają swoje granice, których niezmierne rozwińnięcie przechodzi trzy tysiące mil francuzkich; morze kaspijskie poczytują oni za odnogę nieznanego oceanu, który oblewa pół-

nocne brzegi Azji i Europy; nie przypuszczali aby Afryka miała się rozciągać poza równik; Indus zdawał się im być ostatnim krańcem wschodu. Zapewniają jednak, że przyjmowali poselstwo indyjskie, i że posłyszawszy o kraju jedwabnym, *Sericum* (Tybet), o kraju *Sina* (Chiny) wysłali tam poselstwo za Antonina (150). Lecz takowe związki, jeżeli nawet były, pozostały bez żadnego skutku. Przez długie wieki Chińczycy, podobnie jak wiele innych ludów odosobnionych, uważali się za jedynych mieszkańców świata. Nowe Persów państwo dźwiga się nad Eufratem (226) i staje się zgubnem dla potęgi rzymskiej. Afryka wewnętrzna ma także swoich pogromców, swoje mocarstwa, którym tylko dziejopisów braknie. Australia na swoich zachodnich archipelagach widzi powstające wielkie miasta, których gruzy podziwiamy. Ameryka ma także wielkie narody zajmujące ziemię tych pomników, których szczątkom przypatrujemy się pośród zwalisk miast nieznanych, odwiecznemi lasami pokrytych (1).

Wieki średnie.

300. Dla łatwiejszego oparcia się nieprzyjaciółom zagrażającym państwu, Rzymianie dzielą je na dwa; państwo zachodnie, stolica Rzym; państwo wschodnie, dla którego wybudowano Konstantynopol (330), przedziwnie umieszczony przy zetknięciu się blizkiem Europy i Azji, w niewielkiej odległości od granic, z najwspanialszym portem w świecie, łatwym do obrony, tru-

(1) Czy Fenicyanie dostali się do Ameryki, czy tylko do wysp Azorskich, to wszakże pewna, że w starożytności były podania o *nowym świecie*, ponieważ Seneka w *Medei* mówi: „Przyjdzie czas, w którym zawady zamykające ocean upadną; droga do rozległego ładu otworzy się zuchwałemu żeglarzowi. Tetys odkryje mu nowe światy, a Thule (Skandynawia), już wtedy nie będzie stanowić ostatniej granicy ziemi.“ Jestto ustęp godzien uwagi.

dnym do zdobycia. Podział wszakże państwa nie wstrzymał barbarzyńców, przeszli oni granice, Rzym upadł wraz z państwem zachodniem (476). Konstantynopol winien położeniu swojemu, że jeszcze tysiąc lat utrzymywał się. Całą północną Afrykę splądrowali barbarzyńcy, w głębi zaś téj części świata snują się wojownicze ludy, krwawe przedsiębiorac wyprawy. W Azji ruch koczujących hord kieruje się ku zachodowi. Zachodnie archipelagi Australii, w coraz większe wchodzą stosunki z Azją wschodnią. W Ameryce panuje cywilizacja osobna na wierzchołkach Andów. Zaprowadzili ją ludzie genialni, których ani ojczyzny, ani pochodzenia historia nie zna.

600. Chiny rozdzielone poprzednio na państwo północne i południowe, łączą się teraz w jedno ogromne państwo, któremu hołdują wszystkie koczownicze plemiona, aż do morza Kaspjskiego. Na granicach Europy i Azji Turcy zagrażają owładnięciem Azji środkowej. Nagle, na hasło Mahometa, Arabowie opuszczają swoje pustynie (622); jedni niosą oręż i wiarę na dolinę Eufratu i Indu, drudzy rzucają się nad Nil, podbijają całe północne pomorze Afryki, równie jak wewnętrzne pustynie, poczem przedzierają się do Hiszpanii, sięgają nawet do środka Europy (732); floty ich rozpoczynają na nowo fenickie wyprawy (1). Niezmierna rozległość tego państwa kalifów od Atlantyku aż poza Indus sięgająca, spowodowała podział jego: Korduba została stolicą Kalifatu zachodniego, Bagdad wschodniego (757). Ciągłe wojny wnet całe to państwo rozdrobniły na mnóstwo krajów niezawisłych. W Europie Karol W. wódz Franków przywraca państwo rzymskie zachodnie: jedną ręką hamuje potęgę Kalifów Korduby, drugą łączy się z Bagdadz-

(1) Arabowie przebiegali morze indyjskie, śródziemne, atlantyckie. Podanie o ziemiach zachodnich zawiodło ich do wysp Kanaryjskich i Azorskich; niema dowodu aby dosięgli Ameryki, ani żeby opłynęli Afrykę mimo znaną ich odwagę.

kiemi i wstrzymuje hordy, które Azja nie przestaje wylewać na Europę (800). Od téj epoki poczyną się władza doczesna biskupów rzymskich. Z głębi północy występują straszliwi Normanowie, szerząc pożogę po wszystkich wybrzeżach Europy, oni odkrywają Islandyę (870), z kąd wkrótce dostaną się do Ameryki. Tam, w niektórych krajach, jak naprzykład w Meksyku i Peru; była już cywilizacya, może wyższa niż w północnej Europie. W Azji Turcy wstrząsają potęgę Kalifów Bagdadu; w Afryce Arabowie zanoszą oręż i wiarę aż do pustyń; w Australii kwitną potężne państwa.

900. Turcy wydzierają Arabom znakomitą część ich prowincyj w Azji; srodzy ci wojownicy przedzierają się do Indyj; inni zagrażają Konstantynopolowi (1085); Normanowie z Islandyi dostają się do Groenlandyi (982), poczem spuszczają się wzdłuż brzegów ku południowi i kraj odkryty nazywają Vineland. Tak więc na pięć wieków z górą przed Krzysztofem Kolumbem, mężowie północy odwiedzają ten ląd, który już zna rewolucyę socyalną, ma swoje zwaliska, narody kwitnące i hordy dzikie. Turcy, wyznawcy Mahometa, obudzają pierwiastkową zagorzałość; Ewangelia wygnana z Afryki, uciśniona w Azji; Koran zagraża podbojem Europy. Sprzymierzone państwa chrześcijańskie, stoją naprzeciw zjednoczonym muzułmanom. Bagdad jest stolicą plemienia i prawa muzułmańskiego. Rzym jest stolicą chrześcijaństwa. Przez dwa wieki te dwie olbrzymie potęgi, w których Francya główne zajmuje stanowisko, ścierają się, łamią, w wojnach świętych, nazwanych krucyatami (1095 — 1270). Ostatni potok oceanu ludów koczujących, Mongołowie, szerzą grabieżę po Europie i Azji. Udręczenie wypraw krzyżowych i wojny feudalne europejskie umilkły w obec tego olbrzymiego najścia, w czasie którego miliony ludu padły ofiarą głodu lub żelaza. Pożoga przez Mongołów rozniesiona zdawała się przekonywać, że nietylko cywilizacyą, ale całą ludzkość wytepić pragnęli. Arabowie osłabieni na lądzie, potężnymi jeszcze

byli na morzu; floty ich zawijają do portów Chin, a wnet dostaną się do Australii.

1200. Europa wycieńczona krzyżowemi zapasami w dalekich stronach, które bezużytecznie pochłonęły tyle złota i ludzi, posyła swoich wojowników na opanowanie Konstantynopola i utworzenie krótkotrwałego cesarstwa łacinników (1204—1261). W tym samym czasie Gengiskhan (Tsyngiskhan) rozciąga władzę nad całą Azyą środkową, a nawet wodzów swoich posyła do Europy: państwo mongolskie, największe ze znanych dotąd mocarstw, od środka Europy począwszy, rozciąga się aż do wschodnich wybrzeżów Azyi (1227). Po śmierci tego zdobywcy i podziale jego państwa Turcy upokorzeni szabłą mongolską podnoszą głowę, wkracząc do Europy (1263). Ostatnia krucjata pod wodzą Ludwika IX, króla francuzkiego upada na wybrzeżach Afryki (1270). Ameryka jest siedliskiem cywilizacji ciągle nieznanéj na starym lądzie; Meksyk rozciąga swoją władzę nad krajami sąsiedniemi, Peru rozkazuje większej części Ameryki południowéj. Żeglarze normańscy odwiedzają ustawnie Vineland, ale osady zaprowadzone do Grenlandyi niszczeją w części przez straszliwą zarazę, która trapi Europę (1348). Za Tamerlana, potomka Gengiskhana, dzwiga się znowu państwo Mongołów w środkowéj Azyi; dolina Gangesu krwią zlaną i gruzami zawalona (1398). Wśród tych klęsk Arabowie wydzierają Chinom i Japonii przewagę w Australii zachodniéj, a Turcy wdarłszy się do prowincyi państwa greckiego, zaglądną do bram Konstantynopola. Europa chrześcijańska drży wobec podbojów mahometyzmu który zagraża całemu chrześcijaństwu. Lecz odkrycia równie wielkie jak niespodziane, zmieniają postać świata, i wśród ludów chrześcijańskich Europy skupiają ognisko cywilizacji nowo-czesnej, której promiona dosięgną różnych punktów kuli ziemskiej.

Epoka nowoczesna.

1400. Turcy na nowo upokorzeni przez Mongołów dźwigają się po śmierci Tamerlana (1405). Podwoiwszy swoje usiłowania zdobywają Konstantynopol (1453). Wzięcie tego potężnego grodu, ostatniego szczątkła cesarstwa rzymskiego, rzuca popłoch na wszystkie narody chrześcijańskie: lecz było to już ostatnie powodzenie Azji: Europa rozpoczęła długi szereg swoich tryumfów. W 1486 Bartłomiej Diaz odkrywa przylądek Dobrej nadziei, a w r. 1496 genueńczyk Krzysztof Kolumb w służbie hiszpańskiej, zawija do Ameryki. Te odkrycia wstrząsnęły ród ludzki. Europa rzuciła się na morze, jak na zdobycz jaką; drobne narody Europejskie wzniosły się do wielkiej potęgi. W r. 1498 Vasco de Gama okrąży przylądek Dobrej nadziei i pokazuje Portugalczykom drogę do Indyj dotąd nieznaną. Portugalczycy i Hiszpanie chcą się dzielić oceanem i stałym lądem: papież wezwany na sędziego, rozdziela dwa światy, wszystko co jest na wschód wysp Azorskich należy do Portugalii, zachód ma być hiszpański. Proste złudzenie! Magellan, w imieniu Hiszpanii odbywa pierwszą podróż dokoła świata (1), płynąc ciągle na zachód; tym sposobem dostał się do samego środka potęgi portugalskiej (1519), władającej podówczas wybrzeżami Afryki środkowej, Indyi, Chin, Japonii i archipelagami Australii. W Ameryce podboje Hiszpanów krwawe były: zniszczeniu państw Meksyku i Peru towarzyszyły tak okropne okoliczności, że może kiedyś potomność nie zechce im wierzyć. Inne narody chrześcijańskie Europy siłą się wyrównać sławie i potędze tych dwóch spółzawodniczących między sobą ludów. Anglicy zajmują północną Amerykę, a w tym samym czasie Holendrzy wydzierają Portugalczykom kilka stanowisk na wscho-

(1) Ta pierwsza podróż około świata trwała tysiąc sto dwadzieścia cztery dni, to jest lat trzy i dni dwadzieścia dziewięć.

dzie. Francya stara się zaprowadzić osady w różnych punktach globu; lecz zajęta w Europie nie może rozwinąć sprężystości, która pomyślny zapewnia skutek (1534). Rossya, mocarstwo dotąd z hordą Mongołów ścierające się, odkrywa i podbija Syberyą, która jój otwiera drogę do Azji i Ameryki (1580). Hiszpania skruszywszy w Europie potęgę portugalską, widzi ją osłabioną w Indyach przez Anglików, a zniszczoną niemal w Australii, Japonii przez Hollendrów. Ciągłe silna w nowym świecie, na archipelagach Oceanii, Hiszpania powtarzała: „Słońce nie zachodzi nad naszym państwem.“

1600. Wewnętrzne rewolucye ludów azjatyckich tracą cały interes wobec wielkiego widowiska jakie przedstawiają narody europejskie. Ocean został ich dziedziną; wszystkie wybrzeża przyjmują ich osady; one wysyłają na zbadanie wszystkich części lądów stałych, wszystkich wysp, i wszystkich skał. Francya, pod świetnem panowaniem Ludwika XIV, wysłała żeglarzy do Ameryki, którzy tam zakładają kilka osad, równie jak w Indyach wschodnich (1680). Portugalczycy, znękani przez Hollendrów, ledwie słabe utrzymują związki z Chinami; Hiszpania ciągle skupia swoje siły w Ameryce; lecz nic wyrównać nie zdoła skrzętności Anglików na morzu. Przez niezliczone osady, podstawy niepojętego handlu, panuje na Oceanie; rozkazuje w dolinie Gangesu, równie jak w północnej Ameryce, okręty jój prują wszystkie morza (1700). Francya wyteża swoje siły by zrównoważyć na oceanie tę straszną potęgę, gdy tymczasem Rossya, olbrzymią wielkością, wnet zrównoważy Francją i Anglią zarazem. Te obiedwie nad Gangesem walczą o szczątki państwa wielkiego Mogola, a na nowym świecie o niezmiernie przestronne, które dzicy oddają cywilizacji (1750). Anglicy utrzymali górę nad Francuzami w Indyach, i odtąd zapragnęli skruszyć wolność na morzu, by utwierdzić swoją potęgę. Osady angielskie w Ameryce, urządzają u siebie republikę wolną Stanów Zjednoczonych (1776), naprzeciw samo-

wolności swojej metropolii. Anglia wynagrodzi sobie tę stratę przez olbrzymie postępy w Indyach. Urządza na wschodzie rozleglejsze państwo od tego, jakie utraciła na zachodzie. Osady hiszpańskie poruszają się także, wzdychając do wyzwolenia, które uzyskają później. Francya widząc swoją potęgę skruszoną na morzu, rozpoczyna na stałym lądzie przez swoją wielką rewolucyą walkę, która przewróci cały porządek europejski, a w której Anglia i Rossya stawić będą silny opór. Napoleon Bonaparte, bohater tej walki europejskiej wstrząsającej światem, przechodzi nad brzegi Nilu, następnie pod mury Jerozolimy; zwycięstwem nieśmiertelną zyskuje sławę (1799). Anglia w tej wyprawie widząc zagrożenie swojej potędze w Indyach, wiąże się z Turcyą dla wstrzymania bohatera, który wtedy wraca do Europy.

1800. W czasie walki Francyi z narodami europejskiemi, Anglia utwierdza swoją potęgę nad brzegami Gangesu, zabezpiecza osady pozostałe w Ameryce; lecz wszędzie na morzu rozwija najstraszliwszy despotyzm, zagarniając osady, chwytając okręty, krępując handel, starając się wszakże to nadużycie siły pokryć niezmiernem dobrodziejstwem zniesienia handlu czarnymi, tak haniebnego dla cywilizacji europejskiej. Napoleon wytężył wszystkie siły przeciw tej władczyni mórz, a nie mogąc jej zwalczyć w Indyach, chce złamać jej potęgę w Europie, zagnając państwa do zamknięcia portów dla okrętów angielskich. Gdyby ten środek gwałtowny był się powiódł, Anglia byłaby zgubioną. Osady hiszpańskie w Ameryce korzystają z walki Hiszpanii ze zwycięzcą Europy i ogłaszają swoją niepodległość (1810), dokonywając tym sposobem zguby swojej metropolii. Rossya opiera się dumnej woli Napoleona, który mszcząc się, przedsiębierze zgubną wyprawę pod zlodowaciałe niebo północy (1812). Przerażająca klęska sprowadza upadek pogromcy (1814), poniżenie Francyi i tryumf Anglii (1815), która mszcząc się nad swoim nieśmiertelnym nieprzyjacielem, rzu-

ciła go na skałę świętej Heleny, gdzie umarł po długim konaniu (1821 r.). Rossya rozszerza swoje związki z Chinami i Ameryką, powiększa się jeszcze kosztem Persyi i Turcyi, tworząc tym sposobem mocarstwo, które zdaje się władać na stałym lądzie, jak Anglia panuje na morzu. Brezylia, jedyna wielka osada Portugalii, ogłasza swoje niepodległość, a Portugalia upada, jak Hiszpania (1822). Smieli wędrowcy przebiegają wnętrza Afryki, Azji środkowej i okolic biegunowych. Europa po wszystkich stronach globu rozwija chorągiew cywilizacji.

1830. Jakże dziwne widowisko przedstawia świat, porównawszy go z czasami ubiegłemi! Potęga rossyjska dźwiga się w miarę, jak turecka słabnie. Anglia już i tak potężna, marzy o zawojowaniu Chin; Ameryka codzien wyłamuje się zpod jarzma europejskiego: Australia widzi osady cywilizujące europejskie mnożące się po niezliczonych jej archipelagach: Francya zdobyciem Algieru otwiera wybrzeża Afryki dla oświaty europejskiej; Chiny, Persya, Arabia, Afryka środkowa i t. d. nie mając marynarki, muszą się ograniczać obroną swoich siedlisk przeciw wdzieraniu się cywilizacji, która prędzej czy później przełamie te zapory.

ĆWICZENIA. Co przedstawiają czasy pierwotne? Granice w przybliżeniu państw Semiramidy, Sezostrysa, Cyrusa, Aleksandra, Augusta i t. d. Mappa świata w owych epokach. Mappa morskich wycieczek Fenicyan. Najście barbarzyńców z mapą. Droga krucyat. Mappa podróży morskich teraźniejszych narodów. Państwo Arabów. Mappa ich podbojów na lądzie i żeglugi po morzu. Portugalia i Hiszpania w chwili ich potęgi. Państwo angielskie i cesarstwo rossyjskie. Wpływ państwa Aleksandra i państwa rzymskiego na ludzkość. Opowiadanie ewangelii i władza papieża. Wpływ odkrycia Ameryki na cały świat. Zapasy Anglii z Francją. Aleksander, Cezar, Napoleon.

ROZDZIAŁ II.

Europa.

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Europa jest najmniejsza, ale najważniejsza z pięciu części świata. Dzieli się na trzy wielkie pasy: Europa północna, środkowa i południowa.

Europa północna dzieli się na cztery części: Wyspy brytan-
skie, Dania, Norwegia ze Szwecją, Rosyja, której rozległość
sięga także okolic południowych. Europa środkowa dzieli się
na siedmą część: Prussy, Austria, Niemcy, Szwajcarya, Hollan-
dya, Belgia, Francya. Europa południowa dzieli się na pięć
części: Portugalia, Hiszpania, Włochy, Grecya, Turcyja.

Dwa oceany oblewają Europę: na północ ocean lodowaty
północny, którego zatoka zowie się morzem białem; na zachód
Ocean Atlantycki, który tworzy morze Bałtyckie, morze Półno-
cne, irlandzkie, kanał Manszy, i morze śródziemne. To osta-
tnie obejmuje morze Adryatyckie, Jońskie, archipelag grecki,
morze Marmora, Czarne i Azowskie.

ĆWICZENIA. Podziały i poddziały europejskie. Czem Euro-
pa oddzielona od Azji i Afryki? Jakie kraje otaczają Austryją,
Polskę, Rosyją? Czem Hollandya oddzielona od Grecyi? W ja-
kiej strefie leży Europa? Długość i szerokość Europy. Odle-
głość Warszawy od Moskwy i Paryża. Rozwinąć systemata rzek
i gór Europy, Karpatów, Sudetów, Alp i t. p. Wisły, Wolgi,
Dunaju i t. p.

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Czasy starożytne.

Potomkowie Jafeta przybywszy z Azji zaludnili Europę. Je-
dni przyszli przez wąwozy Kaukazu, drudzy przez morze Kaspij-

skie; wszyscy skierowali się ku dolinie Dunaju (¹). Wychodzący przedarli się także przez Bosfor, Archipelag i t. d. Sześć plemion rozdzielać będą między siebie Europę: 1, plemię Greckie, obejmujące Pelasgów i Hellenów, górujące mądrością; 2, plemię Italskie obejmujące Etrusków, Sykulów, Pelasgów, górujące duchem wojowniczym; 3, plemię Iberyjskie czyli hiszpańskie, między oceanem, morzem śródziemnym i Pireneami; 4, plemię Gallijskie, obejmujące Celtów i Kimrów, których osady przeszły do archipelagu brytańskiego: Kimrowie byli pokoleniem Gallów, odłączonym od wielkiej hordy w czasach bardzo dawnych, które usadowiło się na stoku Renu, Dunaju, aż do morza czarnego, zbliżając się do Gallii; 5, plemię Teutońskie, na północ Kimrów, wzdłuż brzegów morza północnego, niemieckiem także zwanego, i w Skandynawii (Danii, Szwecyi i Norwegii); 6, plemię Słowiańskie, Sarmackie, na wschód Teutonów i Kimrów, rozciągając się od Dunaju i Alp wschodnich do Wołgi, poza którą błąkało się plemię Scytyjskie, czyli tatarskie, do którego załączają Finnów znad morza lodowatego. Wprowadzenie tych rozmaitych ludów nastąpiło między 2900 i 600 przed Chrystusem. Grecya bliższa cywilizacji azyatyckiej urzą-

(¹) Dolina Dunaju sama w sobie skupia prawie całą treść dziejów Europy. Była ona drogą, którą postępowały pierwsiastkowe ludności: Iberyjska, Celtycka, Słowiańska. Kiedy Gallowie wyszli, hordy ich postępując doliną Dunaju zagroziły Włochom, Grecyi i Azji mniejszej. Ta wielka dolina była najsilniejszą tarczą cesarstwa rzymskiego. Kiedy nadeszła wielka napaść barbarzyńców, wszyscy postępowali doliną Dunaju, która tym sposobem przez kilka wieków była niezmiennym polem bitew, okryta gruzami i krwią zalana, krucyaty postępowaly także tą drogą narodów. Ileż to walk, jakie mordy na tych rozległych brzegach, między Bulgarami, Węgrami, Mongołami, Turkami, Polakami Niemcami i Rosyanami! Napoleon także ma część swojej sławy na tej dolinie Europejskiej: jakież to piękne nazwiska Wagram i Austerlitz!

dziła się najpierwsza. Od roku 1920 są już w niej królestwa, kraje urządzone, Argos, Korynt, Sparta, Ateny; tymczasem reszta Europy zagrzęzła w ciemnocie. Pierwsza osada cywilizacyjna w Grecyi, była fenicka. Lud fenicki czynność żeglarską skierował głównie ku zachodowi, długo poprzestając na archipelagu i Grecyi. Następnie rozszerzając swój handel Fenicyanie zawinęli do Malty, która została wielkim posterunkiem ich flott. Ztamtań władali Grecyą, Sycylią, wybrzeżami Afryki, zwiedzali Hiszpanią, Gallią i Atlantyk. Lubo Egipt wysyłał także osady do Grecyi, domyślać się wszakże należy, iż marynarka tego narodu albo hamowana, albo i zniszczona była przez Fenicyan, którzy wyłącznego panowania na morzu śródziemnem pragnęli. Pierwsze wielkie przedsięwzięcie morskie Greków, była wyprawa Argonautów (1330), przedsięwzięta dla skarcenia korsarzy morza Czarnego, a zarazem dla zbliżenia się do Kaukazu, do bogatych kopalń, wystawionych pod postacią Runa złotego. Drugą wyprawą była wojna trojańska (1290), której głównym wypadkiem było założenie licznych osad. Zapewniają, że Troja będąc w stosunkach z Fenicyą, od niej dostała okrętów dla przeniesienia swoich mieszkańców, chroniących się na wybrzeża Włoch i Sycylii. Kraje te były dla Greków ziemią bajeczną, siedliskiem olbrzymów, ludożerców. Niejeden wszakże z bohaterów greckich szukał w tych stronach nowój ojczyzny (1279). Fenicyanie dostają się do Gallii, gdzie zakładają kilka osad, przechodzą do Hiszpanii i cieśninie gibraltarskiej nadają imię Kolumny Herkulesa, bożka opiekuńczego swojej potęgi.

1000. Po zburzeniu Troi Grecy pomnożyli swoje osady. Pomiędzy założonemi na zachodnim brzegu Azji mniejszej znakomitsza jest Smyrna; blisko morza czarnego Byzantium, dziadek Konstantynopola; we Włoszech i Sycylii, Syrakuzy, Neapol, Tarent. Fenicyanie założyli Panormę (Palermo), Tartessus (Kadyx), przebyli cieśninę i zwiedzili archipelag brytański. Kartagina gotuje się wstąpić w szranki z Fenicyą (884). Wciąż

gu tych walk morskich, do których się mieszają Grecy, Rzym wznosi się nad brzegami Tybru (753). Później nieco poruszenie ludów Azji północnej wyparło Słowian pod tę porę Sarmatami zwanych, ku siedzibom Kimrów czarnomorskich. Ci ostatni rzucili się na dolinę Dunaju, postąpili ku Renowi: część rozlała się po Gallii, część przedostała się na archipelag brytański; reszta pozostała między Renem i Odrą. Główną ich siedzibą był Hersonez Kimryjski, czyli cymbryjski (Jutlandya). Trąceni tą napaścią Gallowie, jedni rzucają się do Germanii, drudzy do Włoch, gdzie prócz innych miast zakładają Medyolan (590). Kupcy Focei, osady greckiej w Azji, przybywszy do Gallii (Francji), założyli Massalią (Marsylią) (600). Dla powściągnięcia częstych zagonów Scytów do Azji, Daryusz 1, król perski przeszedł Bosfor i Dunaj, lecz wyprawa nie powiodła się (510). Kartagińcy odbierają Fenicyanom Kadyx, wyspy Balearskie, Korsykę i Sycylię, zagrażają Sycylii: drażni ich wzrastająca potęga Marsylii. Rzym nieznany, słaby, żebrze przymierza tych dwóch potężnych rzeczypospolitych kupieckich (508), i w ciągłych zostaje zapasach nad brzegami Tybru, z drobnymi narodami sąsiedzkimi.

500. Kiedy Persya zagroziła Grecyi, połączone siły Sparty, mocarstwa lądowego, i Aten, mocarstwa morskiego, skruszyły jej potęgę. Kartagińcy, przez zawisć Greków, połączyli się z Persami, lecz napotkali straszne spółzawodnictwo w Syrakuzach (480). Rzym, ciągle nikczemny, prawie całkiem zburzony przez horde Gallów (389). Ateny zwycięzwy nad Persami do szczytu sławy wzniesione, rzucają się na nieszczęśliwą wyprawę do Sycylii, która staje się przyczyną ich zguby. Wkrótce Macedonia zajaśniała za Aleksandra W., który całą Grecyą pociągnął przeciw Persom i państwo to zniszczył (330). Podboje tego bohatera przenoszą do Azji i Egiptu całą czynność Greków aż do zawojowania przez Rzymian. Zburzenie Tyru przez Aleksandra W. przeniosło ostatnie szczątki potęgi fenic-

kiej do Aleksandryi w Egipcie: ale na zachodzie Kartagina, je-
dyne spółzawodnictwo w Marsylii i Syrakuzach mając, wzrasta
w potęgę morską. Rzym tymczasem o władnąwszy większą część
Italii, został mocarstwem lądowem. Walka wszczęła się mię-
dzy temi dwoma mocarstwami (265). Zwycięzki w pierwszej
wojnie punickiej (242), Rzym znaglił Kartaginę do opuszczenia
Sycylii, Sardynii i Korsyki, które zmieniono w prowincye rzym-
skie. Kartagina sili się odwetować tę stratę podbojami w Hi-
szpanii, gdzie zakłada Nową Kartaginę (Kartagena). Wobec
tęj olbrzymiej walki nikną z oczu wojny rozmaitych ludów Gre-
cyi, równie jak poruszenia napół dzikich pokoleń Europy środ-
kowej. Kartagińcy pod wodzą Annibala rozpoczynają drugą
wojnę punicką (218); bohater kartagiński opuszcza Hiszpanię,
przechodzi przez Gallię, a poparty przez Gallów, odwiecznych
wrogów imienia rzymskiego, wkraoza do Włoch by postawić
Rzym nad przepaścią. Rzym przy pomocy floty marsylskiej ła-
mie potęgę kartagińską w Hiszpanii, oblega starą Kartaginę,
która przez to musi wzywać na pomoc Annibala. Zwycięztwo
Scypiona afrykańskiego nad Annibalem odniesione, kończy dru-
gą wojnę punicką (201). Kartagińcy stracili wszystkie posia-
dłości w Europie i niemal całą flotę. Marsylia wzmogła się
wtedy, floty jej przewożą legie rzymskie przeciw Grecyi, która
się ważyła wspierać Kartaginę. Rzym tryumfujący nadużył swo-
jej siły burząc Kartaginę, której się zawsze lękał. Tak się skoń-
czyła trzecia wojna punicka (146). Rzym wtedy przerzuca swo-
je legie do Gallii i Azji, ale z północy występują Kimrowie
(Cymbrowie). Przebiegłszy Germanią, rzucają się na Gallię i
Hiszpanię, zagrażają Włochom i kilka armij rzymskich w pień
wycinają. Maryusz zajaśniał sławą wytepienia ich (101). W tym
czasie ludy Scytyjskie urządzają się nad brzegami Tanais (Donu)
i Borystenu (Dniepru), tak jak ludy germańskie między Renem
i Odrą, Hunnowie zaś wychodzą ze stepów Azji ku Uralowi.
Jeden z królów Azji, Mitrydates, władca wybrzeżów czarno-

morskich, chciał wszystką tę dzicz pchnąć na Italią, przez dolinę Dunaju; lecz Rzymianie skruszyli jego potęgę (63) w Europie i w Azji. Rzym szarpią fakcye; wielcy jego wodzowie dzielą się jego zdobyczami, dla Pompejusza przypada Hiszpania, dla Cezara Gallia, dla Krassa Syria; taki był pierwszy tryumwirat. Cezar opanowawszy Galię, wkracza do Germanii, przechodzi do Brytanii, zwycięża stronników Pompejusza pod Farsalus, sam pada pod morderczym żelazem (44). Drugi tryumwirat się tworzy: Lepidus otrzymuje pomorze zachodnie Afryki, Octavianus prowincye zachodnie Europy, prowincye zaś wschodnie przechodzą pod władzę Antoniusza, wraz z Azyą i Afryką wschodnią (1). Zwycięstwo pod Actium (31) podało w ręce Oktawiana cały świat rzymski, wówczas potężny władca przyjmuje tytuł Augusta. Roku 29 zaczyna się cesarstwo rzymskie. August w pałacu swoim przyjmował posłów Scytyjskich i Sarmackich, Indyjskich i Etyopskich.

1. Cesarstwa rzymskiego wówczas były granicą: na północ Ren, Dunaj i morze Czarne; na wschód, Eufrat aż do szerokości Palmyry; na południe wyższy Egipt, pustynie Etyopii i Atlas; na zachód Atlantyck. August dzieli się prowincjami państwa z senatem, ztąd powstały prowincye cesarskie i senatorskie (2). Władca krajów otaczających morze Śródziemne, August sądził się panem świata. Nie znał licznych i potężnych ludów, które już zagrażały jego państwu. Oprócz plemienia teutońskiego,

(1) Granicą prowincyj wschodnich i zachodnich w Europie było miasto Scodra (Scutari) i rzeka Drino. Ta linia przedłużona do Afryki do wielkiej Syrty, była później granicą dzielącą cesarstwo zachodnie od wschodniego.

(2) Było 13 prowincyj senatorskich, a 18 cesarskich, rozdzielone dowolnie, tak dalece, że jedna część kraju (Aquitania, Lusitania, i t. d. należała do cesarza, a druga część jego (Narbonensis, Betica, i t. d.) do senatu. Były nadto prowincye niemal wolne pod opieką cesarza. Tracyna, Licyna, Judea, Rhodus, i t. p. Niema tu mowy o podziale cesarstwa przez Adryana na 11 prowincyj.

podzielonego na Germanów i Skandynawów, których Gotowie są częścią. Hunnowie już dotarli do Uralu, Partowie poruszają się nad Eufratem, Arabowie w Syrii, Maurowie u podnóża Atlasu, Brytanią zajmował Klaudyusz (44). Za Wespazyana, Trajana, Antonina, cesarstwo utwierdzone posuwa się do Dniestru; lecz Dunaj znowu został granicą cesarstwa za Aureliana (271). Wszystkie granice napadnięte; jeden i tenże cesarz walczyć musi nad Eufratem i Dunajem, legie znużone takimi pochodami i bitwami, buntują się (1), zabijają cesarzów i zdołają purpurą swoich wodzów, zmieniając tym sposobem cesarstwo na despotyzm wojskowy. W chwilach w których siła oręża za słabła do odparcia nieprzyjaciół, cesarze wstrzymują ich złotem. Dlatego we wszystkich prowincjach nędza przerażająca, napały szerzą wszędzie rozpacz i spustoszenie. Uzupełniają legie przyjmując do nich mnóstwo barbarzyńców, którzy później ułatwili rodakom swoim wdarcie się do cesarstwa. Cesarz Maksymian był Gotem, a Filip Arabem. Dyoklecyan silił się na przywrócenie porządku (285). Przybrał za towarzysza Maxima, obadwa zaś wybrali sobie pomocników zwanych Cezarami. On urządził tetrarchią, czyli podział prowincyj na cztery wielkie części: Cezar Konstancyusz Chlorus otrzymał Brytanią, Galię, Hiszpanię i Maurytanię (Afrykę zachodnią), Trewir był jego stolicą. Maksymian Augustus zatrzymał Italię, wyspy morza Śródziemnego i środkową część wybrzeżów afrykańskich, stolica Medyolan; Cezar Galeryusz miał Trację, Illiryę, Macedonię i Grecyę, stolica Sirmium. Dyoklecyan Augustus, miał Azyę i Egipt ze stolicą Nikomedyą. Rzym ciągle był stolicą główną cesarstwa, lecz go rzadko cesarze odwiedzali.

(1) Granice cesarstwa rozciągały się przeszło na trzy tysiące mil francuzkich. W kilku latach milion dwa kroć sto tysięcy żołnierzy zginęło, miliony spokojnych mieszkańców nieprzyjaciele wymordowali, lub w niewolę zaprzędali. Milliardy strwoniono na dary nierozważne, lub stracono przez rabunek.

Wieki średnie.

300. W skutek wypadków Konstantyn W. owładnął wszystkie te prowincye, widząc on że wielkie działania wojenne skupiają się nad Dunajem, Bizantium zamienił na nowy Rzym i nazwał go Constantinopolis (miasto Konstantyna); następnie podzielił cesarstwo według podziału drugiego tryumwiratu i tetrarchii Dyoklecjana. Ustanowiono cztery wielkie prefektury: Gallii, Italii, Illiryi wschodniej i Wschodu; rzeka Drino rozdzielała dwie pierwsze od dwóch drugich, prefektury pod rządem prefektów praetorii, dzieliły się na dyecezye, których naczelnikami byli Vicarii (namiestnicy), te zaś na prowincye poddane władzy prokonsulów, konsularnych mężów, prezesów lub spółrządców (conrectores) (1). Dokonawszy podziału cesarstwa, Konstantyn zaciągnął na obronę Renu i Dunaju mnóstwo barba-

(1) Prefektura Gallii obejmowała trzy dyecezye: Brytanii, Gallii i Hiszpanii, do której dołączano Maurytanią (Afrykę zach.). Prefektura Italii dzieliła się na cztery dyecezye, 1) Rzymu, do którego należała Korsyka, Sardynia, Sycylia i Włochy południowe; 2) dyecezya Italii zajmująca północną część półwyspu i rozciągająca się do Dunaju między rz. Inn i źródłami Renu; 3) dyecezya Illiryi zachodniej od rz. Inn do Drino; 4) dyecezya Afryki, między Malwą i wielką Syrta. Prefektura Illiryi wschodniej tworzyła dwie dyecezye, 1) Dacyi rozciągającej się od Drino do ujścia Aluty, a stąd do Scutari; 2) Macedońska wraz z Grecją. Prefektura wschodu składała się z pięciu dyecezyj: 1) dyec. Tracyi, obejmująca resztę posiadłości w Europie, 2) dye. Azyi, zajmowała zachodnią część Azyi mniejszej, 3) dyec. Pontu rozciągała się od Tauru do morza Czarnego i do Armenii, 4) dyec. Wschodu, zajmowała resztę posiadłości azyatyckich, 5) dyec. Egiptu, ciągnęła się do wielkiej Syrty. Dyecezye dzieliły się na prowincye, których liczba dochodziła do 118. Te zaś dzieliły się na miasta, niemające urzędników cesarskich. Granice powierzano niekiedy wodzom wojsk (dux później duc) i towarzyszą im pałacowym (comites, albo comes).

rzyńców, a sam poszedł przeciw Persom nad Euftrat (353). Zamieszania za rządów następnych wystawiły granice państwa na napady barbarzyńców. Gotowie, których Boristhenes (Dniepr) na Wissygotów, albo Westro Gotów (West Gotów, czyli zachodnich Gotów) i Ostro Gotów (Ost Gotów, czyli wschodnich Gotów) rozdzielał, rozciągali władzę swoją od Bałtyku do morza czarnego, od Tanais (Don) do Ister (niższego Dunaju), Kiedy właśnie Hunnowie przebywszy Tanais uderzyli na nich (374). Tak straszna trwoga padła na Gotów, że Wissygotowie przedarli się na południe Dunaju i rzucili postrach na Konstantynopol; Ostrogotowie zaś skierowali się do Germanii, pędząc przed sobą tamtejsze ludy ku Renowi: to wielkie wstrząśnienie zmusiło Teodozyusza do stanowczego podziału państwa rzymskiego na cesarstwo wschodnie i cesarstwo zachodnie ⁽¹⁾ (395). Rzym zbyt oddalony od środka działań wojennych, traci swoje ważność: Medyolan, Rawenna, zostają stolicami cesarzów zachodnich. Barbarzyńcy wdzierają się wszystkimi granicami (407). Brytania staje się łupem Anglów i Saxonów, znad ujścia Elby przybyłych; Burgundy i Frankowie wdzierają się do Galli; Wandalowie, Alany i Swewy rzucają się na Hiszpanię; Westgotowie (Wissygotowie) splądrowawszy Grecyą i Italią sadowią się na podgórzu Pirenejskiem po obudwóch stronach, zkąd władają częścią Gallii i Hiszpanii. Afryka rzymska wydana Wandalom, którzy stolicę zakładają w Kartaginie (439) ⁽²⁾. Floty ich stają się postrachem morza Śródziemnego. Drżą narody na drodze Hunnów: Attila zwyciężony w Gallii rzuca się do Włoch wyższych; wraca i znajduje zgon na stepach Donu (453) ⁽³⁾.

⁽¹⁾ Obadwa cesarstwa rozdzielała dawna linia Drino przedłużona przez Scutari aż do wielkiej Syrty w Afryce.

⁽²⁾ Gracchus a następnie Cezar odbudowali na nowo Kartaginę.

⁽³⁾ Wszystkie podania zgadzają się że Attila nad Dunajem w Węgrzech pochowany.

Wśród tej pożogi Odoacer wódz Herulów, Alanów, i t. p. położył koniec cesarstwu zachodniemu (23 sierpnia 476). Liczono 507 lat od bitwy pod Actium, a około tysiąc dwieście trzydzieści od założenia Rzymu. W kilka lat później Clovis (Kladowik) wódz Franków (481) obrał miasteczko Paryż, stolicą królestwa przez siebie założonego. Ostgotowie łamią potęgę Herulów we Włoszech, zdobywają Sycylią i dawne dyecezye Illiryi i Dacyi (493). Cesarze wschodni szczęśliwi w wojnie z Persami, niszczą potęgę Wandalów w Afryce przez Belizaryusza (534), Ostgotów we Włoszech przez Narsesa (554). Ustanawiają w Rawennie rządcę z tytułem exarcha (567), lecz Lombardowie pod wodzą króla Alboina ruszają znad brzegów Dunaju i wydzierają Grekom większą część Włoch (568). Bułgarowie opuszczają Wołgę, a połączywszy się ze Słowianami ⁽¹⁾, szerzą pożogę aż pod mury Konstantynopola, z kąd ich darami oddalają. Podbijają ich Awarowie, którzy panowanie swoje rozciągają od brzegów Uralu, wzdłuż Dunaju, aż do Elby. Uderzają na Konstantynopol, gdzie ich pozbywają się złotem. Poza Uralem pokazują się Turcy (580), późniejsi zdobywcy cesarstwa wschodniego.

600. Tylą najazdami wycieńczone cesarstwo greckie, straciło wszelką siłę. Persowie opanowawszy prowincye azyatyckie, oblegają Konstantynopol od strony morza, Awarowie ściskają go od strony lądu. Męstwo cesarza Herakliusza ocala państwo (622); lecz nowy zjawia się nieprzyjaciel, niepochamowany: są to Arabowie, którzy zarazem rzucają się na Azyą i Afrykę, oblegają kilkakrotnie Konstantynopol; gdy tymczasem inny oddział tych wojowników zdobywa Hiszpanią na Westgotach (711), przediera się do Francyi, lecz go powściąga szabla Karola Martela (732). Pepin, Król Franków; odbiera cesarzom wscho-

(1) Około r. 471 imię Sarmatów ginie w historii i miejsce jego zajmuje nazwisko Słowian.

dnim exarchat raweński i składa go w darze papieżowi Stefano-
wi II. A tak Francya rzuciła fundamenta władzy doczesnej bi-
skupów rzymskich (754) ⁽¹⁾. Karol W. szerzy władzę nad
większą częścią germańskich ludów; idzie do Włoch i niszczy
królestwo Lombardów (774); w Hiszpanii walczy z Arabami,
których Kordubeński Kalifat całym blaskiem potęgi jaśniej; wreszcie staje nad Dunajem do walki z Awarami. Była to stra-
szna potęga, kiedy cesarze wschodni mawiali: *Frankowie na
przyjaciół, ale nie na sąsiadów*. W r. 800 Karol W. korona-
nowany w Rzymie przez papieża Leona III cesarzem zachodnim,
przeniósł władzę pokolenia Romulusowego, do pokolenia Fran-
ków, w trzysta dwadzieścia cztery lat po upadku cesarstwa za-
chodniego. Rozległe państwo Franków rozciągało się od Ebru
do Elby, od Danii do środka Włoch, od oceanu do Cissy; Akwis-
gran (Aix-la-Chapelle) był jego stolicą. Ale państwo to nie
mogło mieć przyszłości: składające je ludy były skupione; nie
było żadnego między niemi zjednoczenia. Dlatego też po Ka-
rolu W. (814) cesarstwo jego nie istniało, podrobiło się na trzy
królestwa: Germanii, Italii, Francji (843). Od téj chwili nie
ma już Gallów, Rzymian, ani barbarzyńców. Wtedy z północy
Europy (ze Skandynawii) wychodzą Korsarze; pod nazwą War-
jagów (Russów) idą na podbicie Rossyi, postrach rzucają na
Konstantynopol. Pod imieniem Normanów (ludzi północy), wy-
prawiają się na rabunek brzegów zachodnich Europy, inni tym-
czasem dostają się do Islandyi (861), zkąd przejdą do Amery-
ki (980). Arabowie hiszpańscy ciągle są postrachem morza
śródziemnego. Księztwa Polski i Rossyi założone w narodzie
słowiańskim (879). Węgrzy (Madziary) opuszczają Wołgę i
dochodzą do Dunaju, téj wielkiej drogi narodów wędrownych;
przez niejaki czas są oni postrachem Europy średniej (884); za

(1) Na piętnaście wieków przed tém Romulus budował Rzym.

nimi idą Pecenegi (Pieczyngi). W Europie zachodniej feodalizm się utwierdza. Francya, Germania, Italia stają się zbiorem małych państw niepodległych, z rozmaitą dążnością, z rzadkim związkiem między sobą.

900. Dostojeństwo cesarza zachodu: od słabych potomków Karola W. przechodzi do Niemców (919). Otto W. łączy pod swoje berło całą dawną Germanią, północ Francyi, większą część Włoch, i t. d.; jest to właśnie co zowią świętym państwem rzymskim niemieckim (973). Europa zniszczona sześciowiecznymi najazdami przedstawia same tylko pustynie i gruzy, pośród których dźwigają się miasta warowne, zamki, wieże, gdzie się gnieździ szlachta feodalna. W całej Europie środkowej za ledwie odważyć się można na podróż z jednego miasta do drugiego bez zbrojnej zastawy. Lud wiejski szuka bezpieczniejszego schronienia po lasach; nędza powszechna utwierdza wiarę w koniec świata (1000). Papież występuje wtedy jako wielka potęga towarzyska; dręczy go smutny stan chrześcijaństwa; widzi je wygluzowane z Afryki, ścieśnione w Azji, a koran wdiera się do Europy przez Pirenee, Sycylią i Bosfor. Nadto cała północ i wschód Europy są pogańskie, wojna krwawa nie ustawała, Duńczycy wkroczyli do Anglii, Normandowie opanowali południowe Włochy i Sycylią wydarli Arabom; Wilhelm Normandzki podbił Anglię (1066); w Hiszpanii rycerstwo Kastylskie i Aragońskie staczało boje z Arabami. Geniusz Grzegorza VII dźwignął powagę stolicy apostolskiej nad wszelką władzę monarchów pół-barbarzyńskich w owym czasie: chciał on Europę zamienić na rzeczpospolitą teokratyczną, którąby sam kierował; rozpoczął z cesarzami niemieckimi ów spór o inwestytury (1)

(1) Papieże nie chcieli aby monarchowie rozrządzali dostojenstwami kościoła; nawzajem królowie nie chcieli aby Papieże rozporządzali ogromnymi dobrami do tych dostojenstw należącymi. Ta walka duchowności ze świeckością, niepokoiła cały świat chrześcijański.

który tak długo trapił Europę (1077). Nagle rozległa się wieść o zwycięstwach Turków w Azji, i jęki dwunastu milionów chrześcian, których mordowano przez nienawiść chrześcijaństwa. Miłość bliźniego, honor, interes nakazywał Europejczykom biedza na ich pomoc. Papież Urban II poruszył narody chrześcijańskie imieniem Jerozolimy; ogłosił we Francji najpierwszą krucyatę (1095). Wojsko pod dowództwem Gottfreda de Bouillon, ruszyło doliną Dunaju, tą wielką drogą wędrowek ludowych, i przybyło do Konstantynopola, z kąd przeszło do Azji i zdobyło Jerozalem (1099). Hiszpania zajęta morderczą walką z Arabami nie może przyjąć udziału w tych świętych wyprawach. Kilku rycerzy francuzkich przybyłych jej na pomoc, tworzą królestwo Portugalii (1139). Nowe powodzenia Turków wymagają drugiej krucyaty: Niemcy i Francuzi prowadzą ją; lecz spełzła ona bez skutku i sławy (1149). Wzięcie Jerozolimy przez Saladyna połączyło Niemcy, Anglią i Francją na trzecią krucyatę (1188); Niemcy ruszyli przez Konstantynopol i zginęli w Azji nie widząc Jerozolimy; Anglicy i Francuzi doświadczeniem nauczeni, porzucają drogę lądową, zgubną dla tylu krzyżowych rycerzy przez wiarołomstwo Greków, i siadają na okręty w Genui i Marsylii. Wenecya jest mocarstwem kupieckim i morskim.

1200. Papież Innocenty III kazał głosić czwartą krucyatę (1197); lecz już zapal religijny ostygł na zachodzie. Dlatego też zawodząc życzenia Ojca św. nowi krzyżownicy siadłszy na flotę wenecką zdobywają Konstantynopol (1201), i ogłaszają cesarzem wodza swojego Baldwina. To cesarstwo łacińskie istniało blisko przez pięćdziesiąt ośm lat. Piątą krucyatę, wyprawę ponizającą i nieszczęśliwą przedsięwzięła król Węgierski i Książęta niemieccy. W szóstej krucyacie pod wodzą Fryderyka II odzyskano Jerozolimę, ale ją wnet stracono (1229). Te nieszczęścia rozszerzyły wszędzie nędzę i nieład; miasta łączą się dla własnej obrony, mianowicie miasta handlowne na północy,

które tworzą związek Hanzy. Genua i Wenecya trzymają wszechwładztwo na morzu Śródziemnem. Mongołowie Tszyngiskhana napadają na Rosyą (1225), pustoszą Polskę. Krwawa lecz nie-szczęśliwa dla chrześcian bitwa pod Lignicą, ocala Niemcy. Wę-gry stawiają opór hordom tatarskim, lecz straciły niemal połowę ludności, a większa część miast w gruzach legła (1241). Ś Lu-dwik król Francuzki siódmą prowadził krucyatę (1248); mi-mo zwycięstw w Egipcie, ujrzał swoją armią zniszczoną i sam przez chwilę był jeńcem. W Konstantynopolu upada państwo łacińskie (1261), dawna greckich cesarzów rodzina wraca na tron. Ale cesarstwo wschodnie sama niemal stolica stanowi. Turcy po raz pierwszy wkraczają do Europy (1263). Ósmą i ostatnią krucyatę przedsięwzię nie-szczęśliwy Ludwik św. Król Francuzki, który umiera pod murami Tunis w Afryce (1270), a ten smutny wypadek kładzie kres wyprawom zamorskim (1). Po-czątek domu Austryackiego (1282). Szwajcarja oddziela się od państwa niemieckiego i ogłasza swoją niepodległość (1308). Władza papieżka tak potężna w ciągu krucyat, poczyna upadać, zamieszania w Rzymie skłaniają papieża do przeniesienia stolicy apostolskiej do Awenionu (1329-1377). Wpływ moralny słabnie także z powodu wielkiej schizmy na zachodzie (1378-1448), kiedy kilku papieżów w jednymże czasie, rzucają nawzajem klą-
tew na siebie i wydzierają sobie władzę. Krwawe zapasy, przez kilka wieków trwać mające, rozpoczynają się między Francją i Anglią (1340). Polska pod rządem Jagiellonów staje na szczy-cie potęgi i sławy. Rosyja tymczasem dostaje się pod jarzmo

(1) Templaryusze dawno już opuścili ziemię świętą 1187. Kawalerowie św. Jana schronili się na wyspę Rodus (1310), z kąd wyparci przez Turków przenieśli się do Malty (1530). Kawalerowie niemieccy schroniwszy się do Wenecyi, udali się nad Bałtyk, wezwani przez Polaków na pomoc przeciw bałwochwalczym Prusakom. Jest to więc krucyata na pół-noc.

Mongołów Tamerlana (1395) ⁽¹⁾. Na północy sławna Małgorzata Waldemar łączy na swojej głowie potrójną koronę Danii, Norwegii i Szwecyi (1397); połączenie nieszczęśliwe, krótkotrwałe. Portugalia ściga Arabów aż do Afryki, Hiszpania bliska wyswobodzenia od nich. Jeżeli wszakże koran usuwa się na zachodzie Europy, tedy na wschodzie coraz silniejszym się staje i wnet opanuje Konstantynopol.

Epoka nowoczesna.

1400. Kiedy Austria utwierdziła przyszłą swoją wielkość, Rossya długo gnębiona przez Mongołów, dzwiga swoją potęgę ukrytą przed okiem Europy zachodniej, przerażonej powodzeniem Turków. W rzeczy samej dnia 29 maja 1453 Mahomet W. położył kres cesarstwu rzymskiemu wschodniemu zdobywszy Konstantynopol ⁽²⁾. Narody chrześcijańskie strwożone zdały się na wyroki Opatrzności; lecz w tej samej chwili Portugalczycy i Hiszpanie, przez nowe odkrycia stają w pierwszym rzędzie mocarstw europejskich ⁽³⁾. Odtąd morze Śródziemne,

⁽¹⁾ Pospolite jest mniemanie, że za hordą Mongołów przybyli do Europy ci Indusowie, których we Francyi zowią *bohemiéns*, w Niemczech *Zigeuner*, w Polsce cyganie, we Włoszech tzingari, w Anglii gypsy albo Egipcyanie, w Hiszpanii *gitanos*, i t. d.

⁽²⁾ Od czasu w którym Konstantyn założył to miasto, upłynęło 1123 lat, do chwili zdobycia przez Turków

⁽³⁾ Po wszystkie czasy droga do Azji szła wschodnią stroną morza śródziemnego; Wenecyanie, Genujczycy i Turcy mieli jej monopol, kiedy Portugalczycy odkryli drogę południową około przylądka. Krzysztof Kolumb dowiedziawszy się jak mówią, w czasie podróży na północ Europy, że Skandynawowie odkryli wielki ląd w stronie zachodniej, mniemał, że to jest przedłużenie Azji, że zatem dostanie się do niej, zeglując na zachód. Projekt swój przedstawił Genui swojej ojczyźnie gdzie go poczytano za marzyciela. Wenecya nie chciała wspierać syna swojej spółzawodniczki; Francya i Anglia były bez marynarki; Portugalia była zbyt

punkt środkowy obrotów starożytnego świata, traci swoje ważność. Europa zachodnia rzuciła się na Ocean, wyprawy zamorskie zajęły miejsce krucyat: stan socyalny Europy zmienia się: zapomniano prawie o Turkach, chociaż Soliman W. odebrał rycerzom szpitalnym Rodus (1522), splondrował Węgry, obległ Wiedeń, i wysłał flotty przeciw wszystkim państwom chrześcijańskim. Wśród tych przewrotów starożytnego świata wystąpił Luter ze swoją reformą religijną (1525). Austria była w pełni swojej potęgi; usadowiona w środku Europy władała Węgrami, Czechami, Niderlandami (Hollandyą i Belgią), Hiszpanią, Neapolem, Ameryką. Karol V całą tę potęgę zwrócił na reformę, upokorzył Francją w osobie Franciszka I, splondrował Włochy (1530). Wiek szesnasty jest wiekiem krwi i pożogi. Do walki z taką potęgą Franciszek I łączy się z Solimanem, wprowadzając przewagę szabli tureckiej do spraw Europy chrześcijańskiej (1536). Wśród tego Anglicy przez morze północne dostają się na morze lodowate; Archangel i Wołga otwierają im drogę handlową do Azji; Hollendrzy przybywają na Spitzberg dla połowu; Europa północna urządza się pod wpływem reformy religijnej. Turcja dosięga szczytu swojej wielkości; Rossya powiększyła się Syberyą (1580); Anglia gruntuje swoje siłę rękodzielniczą i morską, która jej z czasem zapewni pierwsze miejsce między narodami; wspiera ona i utrzymuje reformę, naprzeciw zastraszającej sile Hiszpanii (1588), która chce przywrócić dawną jedność religijną i rozszerzyć władzę swoją nad Europą zachodnią; Francya odzyskuje dawną przewagę w Europie, poniżywszy dom Austriacki. Nieszczęściem traci swojego króla Henryka IV (1610).

1600. Richelieu dla zapewnienia Francyi przewagi w Europie, podżega po wszystkich stronach nieprzyjaciół Austrii,

zajęta; Hiszpania mimo wycieńczenia, do jakiego ją przywiodły wojny z Maurami, przyjęła go. Było to wyborne natchnienie. Jaka ztąd sława! jakie skarby!

nastrecza jęj wojnę w Niemczech, Niderlandach, we Włoszech, w Hiszpanii (1635). Zmordowana długą walką, a mianowicie wojną polityczną i religijną, która 30letnią się zowie, w której protestancka Szwecya zasłynęła; Austrya katolicka podpisała, pod wpływem wszechwładnym Francyi, pokój Westfalski który zapewnił Europie wolność sumienia (1648); przymierze westfalskie stało się ustawą Europy aż do rewolucyi francuzkiej. Podtenczas Polska rozpoczęła krwawe zapasy z Rossyą. Od tęg już chwili dają się przewidywać przyszłe przeznaczenia tych dwóch narodów słowiańskich: Rossya choć słaba jeszcze, dochodzi do zjednoczenia, otrząsa się z barbarzyństwa i przeczuwa swoją wielkość; straszna wtedy Polska pozostaje wierną formom anarchicznym rządów republikańskich, przyczynie jęj zguby (1660). Anglią straszna wstrząsa rewolucya; Cromwell wiedzie Karola I, na rusztowanie, i tworzy rzeczpospolitą angielską, krótko trwającą (1651-1659). We Francyi zaczyna się świetne panowanie Ludwika XIV (1661), który dyktuje prawa Europie, wysyła floty dla oczyszczenia mórz z rozbójników, bombardowania Algeru, upokorzenia Genui; ale sława jego zniszczyła swobody, przepych zubożył Francyą, a duma przeraziła Europę (1683). Wtedy Turcy wznawiają ostatni napad na Europę; stają pod murami Wiednia, który ocala szabla Sobieskiego króla polskiego. Tymczasem Anglia połączona z Hollandyą, opiera się Ludwikowi XIV, niszczy mu marynarkę i odtąd zyskuje panowanie na morzu (1692). Następnie łączy się z Austryą, aby dumę wielkiego króla zamknąć w granicach Francyi, jednakże nie potrafiła przeszkodzić osadzeniu na tronie hiszpańskim wnuka królewskiego (1700). Lecz ztąd powstała oplakana wojna o następstwo, która zniszczyła Francyą, Anglia ją jedynie uratowała, zawierając pokój, aby Francya równoważyła zawsze na stałym lądzie potęgę Austryi (1713). Za Piotra W. objawia się zdumionęj Europie wielkość Rossyi, kraju znanego dotąd pod nazwą Moskwy. Pierwszym czynem tego monarchy było wydarcie

przewagi Szwecyi na północy Europy (1720). Jak Francya była mocarstwem przeważającym w siedmnastym wieku, tak Anglia została niem w ósmnastym. Pani samowładna na morzu, pragnie utrzymać równowagę w Europie: pozwala na osłabienie Austrii, przez wzniesienie królestwa obojga Sycylii (1736), przez co Austriya utraciła wielką część Włoch. Francya chce dokonać upadku Austrii; Anglia zawadza, pozwalając jednak Prussom wzmaczać się i wejść w szranki z Austryą. Francya i Austriya, przy pomocy Rossyi, łączą się przeciw Prussom; powstaje ztąd wojna siedmioletnia (1756); lecz Fryderyk W. wsparty przez Anglią, ocala się wielkimi zwycięztwy (1772). Kiedy Anglia ciemieży ocean, niszczy flotty Francyi i Hiszpanii, Rossya teraz straszna jój spółzawodniczka, wzmaga się, walczy długo ze Szwecyą, obcina Turcyą, podbija Polskę, przy spółuczestnictwie Pruss i Austrii, i posuwa się ku Europie (1780) Francya znękana nie umiała się oprzeć temu zniszczeniu Polski, ale jój wielka rewolucya wstrząsa Europę (1789). Napróżno ludy wiążą się przeciw niéj; zwycięztwa są jój odpowiedzią na te napady (1795). Z pośrodka tego udręczenia politycznego wydobywa się Napoleon Bonaparte, geniusz wojenny czasów obecnych; jedyném jego marzeniem było, zguba Anglii i panowanie Francyi nad światem. Bohater ten zyskawszy nieśmiertelną sławę we Włoszech (1797), udaje się do Egiptu by nowym zajaśnieć blaskiem (1798), następnie wraca, aby stanąć na czele rewolucyi francuzkiéj, zagrożonéj przez całą Europę (1799).

1800. Napoleon roztrąca wszystkie koalicje; wojska jego tryumfują na wszystkich polach bitew; Anglia nawet zobowiązuje się zwrócić swoje zdobycze morskie krajom, którym je wydarła. Francya zostaje cesarstwem (1804). Anglia przeczuwając zgubę, jaką jój zagraża Napoleon, podburza Rossyą i Austryą: Napoleon wyzwany, odpowiada zwycięztwy, które przechodzą najświetniejsze tryumfy starożytności (1805) Austerlitz! Cesarstwo rzymskie niemieckie po dziewięciowiecznéj trwałości upa-

da: cesarstwo austriackie w miejsce jego wstępuje; reszta Niemiec urządza ligę reńską (1806). Prussy ośmieliwszy się stawić opór zwycięzcy Europy, niemal całkiem zniszczone. Napoleon dla przygotowania zguby Anglii ogłasza zamknięcie stałego ładu (system kontynentalny) przez co okrętom angielskim zamknięty przystęp do portów europejskich; tak zagrożone mocarstwo W. Brytanii skłania Rosyją do wspierania Pruss i obadwa narody znękanie (1807). Następnie kiedy Napoleon przez niepojęte podszepty dumy, wysłał swoje wojska, aby je chłonęła ziemia hiszpańska, Anglia podburzyła Austryą, która i teraz uległa (1809), następnie uzbroidła Rosyją, już i tak rozjątrzoną dumami zamachami Francji; wojna wypowiedziana; najwspanialsza armia, jaką kiedykolwiek podziwiała Europa, padła na równinach Rosyi, nie samem męstwem Rossyan, lecz także srogością zgubnej zimy zniszczona (1812). Rossyanie odparli szczątki jej ku granicom Francji, całe Niemcy powstały; mimo świetne tryumfy Francya uległa, Paryż poddał się, a Napoleon rzekł się władzy (1814). Kongres wiedeński zakreślił Europie granice obecne; w skutku tego Austrya zajęła Medyolan, Wenecyą; Hollandya, Belgia; Prussom dostały się prowincye nadreńskie; Rosyi Polska. Podział bezwzględny wywołał wojny krwawe, zawiść nieubłaganą. Napoleon ujął na chwilę władzę, lecz Europa wzięła się do broni i skruszyła szablę bohatera pod Waterloo (1815). Anglia zemstą uwiedziona odmówiła mu gościnności na ziemi angielskiej, której prosił i skazała go na wygnanie na skałę wśród oceanu. Dnia 5 maja 1821 Napoleon po sześciu latach wygnania przestał cierpieć; Europa ubezpieczona złożyła broń. W Europie południowej tu i owdzie wybuchły rewolucye, Francya napróżno usiłowała przywrócić spokojność w Hiszpanii skołataną utratą osad (1823). Później Francya, Anglia i Rosyja połączyły się dla uratowania Grecji od zemsty tureckiej (1827) tym sposobem upokorzona została Turcyja.

1830. Po ważnem podbiciu Algieru, Francya w ciągu trzech

dni dokonywa rewolucyi, która znalazła odzew w całej Europie, Idąc za jój popędem narody powstają; Belgia przeciw Hollandyi, Włochy przeciw Austrii, Polska przeciw Rossyi. Belgia odzyskuje niezawisłość i urządza się jako królestwo: wojsko austriackie uśmierza rozruchy we Włoszech: Polska uległa pod orężem rossyjskim (1831). Głód trapi Szwecyą; Anglia przez niejaki czas ulega wewnętrznym wstrząśnieniom; w Hiszpanii rozterki domowe milkną powoli; Turcja zagrożona przez baszę Egiptu, doznaje opieki państw europejskich, które urządzają stosunki między baszą i sultanem. Pokój utwierdza się w Europie, i rozmaite państwa znajdują w nim źródło pomyślności.

ĆWICZENIA. Jakie są plemiona w Europie? Jacy byli pierwsi żeglarze? Główne osady Greków. Wojny punickie. Rozległość cesarstwa rzymskiego i jego podział. Najście barbarzyńców. Upadek cesarstwa zachodniego. Exarchat raweński. Cesarstwo łacińskie. Wielkość Austrii. Pokój Westfalski. Wiek Ludwika XIV. Potęga Anglii. Cesarstwo francuzkie. Potęga Fenicyan i Kartagińczyków. Państwo Alexandra W. i państwo rzymskie. Najście barbarzyńców z mappą. Rozszerzenie Ewangelii w Europie. Feodalizm. Inwestytury. Krucyaty, Cesarstwo Karola W. i Napoleona, z mappą. Anglia i Ludwik XIV. Kongres wiedeński 1815.

ROZDZIAŁ III.

W y s p y B r y t a n i i .

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Wyspy Brytanii są częścią Europy północnej. Dwie są wyspy główne: Irlandya i Wielka Brytania, która obejmuje Anglią i Szkocyą. Połączenie ich tworzy zjednoczone królestwo Irlandyi i Wielkiej Brytanii.

Irlandya

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Irlandya, jedna z wysp brytańskich, ma stolicę Dublin. Dzieli się na cztery wielkie prowincye: Leinster, Ulster, Connaught i Munster.

Drobniejsze podziały są hrabstwa i tych liczą trzydzieści dwa: dwanaście przypada na Leinster: Dublin, Wicklow, Wexford, Kilkenny, Carlow, Kildare, Longford, z głównemi miastami tychże nazwisk; Louth, główne miasto Dundalk; East-Meath, ms. gł. Trim; Queens County, gł. ms. Maryborough; King's County ms. Philipstown; West-Meath, ms. Mullingar; dziewięć na Ulster: Armagh, Londonderry, Donegal, Cavau, Monugham, z miastami tychże nazwisk; Antrim, ms. Belfast; Down, ms. Down-Patrick; Tyrone, ms. Onagh; Fermanagh, ms. Enniskillen; — pięć na Connaught: Sligo, Roscommon i Galway, z miastami tegoż nazwiska; Leitrim, ms. Carrick-on-Shannon; Mayo, ms. Castelbar; — sześć na Munster; Limerick, Cork, Waterford, z miastami tychże nazwisk; Clare, ms. Ennis; Kerry, ms. Trulee; Tipperary, ms. Clonmel.

Znakomitsze rzeki są: Shannon, Liffey, Boyne, Blackwater, Barrów, i t. d. Kanały, Wielki kanał, kanał królewski, kanał Nevry, do których można dodać cieśniny zwane, kanał północny, kanał św. Jerzego.

Pomiędzy jeziorami zasługują na uwagę: Neagh, Corrib, Ern, Ree, Killarney, i t. d. Góry są tylko w prowincyach Connaught i Munster. Brzegi tworzą mnóstwo zatok, które niemal wszystkie noszą nazwy miast przyległych. Przyładki są także liczne: Malin, Mizen, Carnsore, i t. d. Kilka tylko wysp: Rathlin, Achill, Arran, Clear, i t. d.

ĆWICZENIA. Z czem graniczy Connaught, Leinster? Co dzieli Irlandyą od Szkocyi i Anglii? gdzie ujście Shannon, Liffey?

fey? Jakie hrabstwa oblewa Shannon, a jakie Barrow? Hrabstwa nadmorskie. Długość i szerokość geograficzna Dublina, wyspy Rathlin, przylądka Mizen. Połączenia za pomocą kanałów. Mappa doliny Shannon. Mappa gór. Rozwinięcie granic w milach geograficznych.

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Czasy starożytne.

Pierwsi mieszkańcy Irlandyi należeli do plemienia gallickiego Zapewniają, że Fenicyanie wczesnie bardzo zawijali do tej wyspy, prowadząc z mieszkańcami handel zamienny. Po najściu W. Brytanii nowe pokolenia Gallijskie schroniły się do tak zwanego przez nich Erinu, to jest ziemi zachodniej, Irlandyi. Podanie dawało im imię Skotów, czyli zbiegów. Na czółnach z łoziny, skórą obciążonych, wypływali na rozbój morski. Kiedy Rzymianie podbijali w. Brytanią, Szkotowie biegli na pomoc Gallom (Gaelom) Szkocyi. Agrikola, wódz rzymski, dla przecięcia wszelkich związków, kazał zająć półwysep Cantyr, główne miejsce lądowania (77 do 83 po Chrystusie). Chociaż jeden z władców Irlandyi zaprzyjaźnił się z Agrikolą, jednakże wódz rzymski nie miał czasu do wyprawy na Irlandyą, sami tylko kupcy rzymscy uczęszczali do téj wyspy. Zapewniają wszakże, że później legia rzymska wylądowała, i że są ślady obozu rzymskiego pod Antrim (291). Pomiędzy miastami ówczesnem znakomitsze są: Jerne (Cushell); Regia (Armagh); Ausuba (Galway); Eblana-portus (Dublin); i t. d. Shannon zwała się Sanus. Rzymianie zwali tę wyspę Hibernia, Scotia moior. Ku końcowi trzeciego wieku Szkotowie przechodzą z Irlandyi do Szkocyi która tę nazwę od nich otrzymała. Irlandya dzieli się na drobne królestwa, czyli riaghs (¹), epoka tego podziału nie-

(¹) Imię *riagh* oznacza raczej króla, albo wodza; wódz nad wódzami, albo król naczelny zwał się *Ardriagh*.

wiadoma. Każda dolina tworzy królestwo podzielone na pokolenia, czyli klany.

Wieki Średnie.

300. Irlandya uszła jarzma rzymskiego w miastach swoich słomą pokrytych, ale natomiast drobne jój królestwa w ustawnej były między sobą wojnie. Pomiedzy prowincjami niepodległemi znaczniejsze są: Lagenia (Leinster) z stolicą Naas; Uttonia (Ulster) stol. Armagh i Dungannon; Connacia (Connought) stolica niewiadoma; Momonia (Munster) stol. Cashell, i t. d.; pod zwierzchnictwem królów Media czyli Meath, krajiny, później z Leinster połączonej. Między książętami niezawisłymi najznakomitsi byli. O'Connorowie w Connaught, O'Brienowie w Munster północnym, O'Nielowie w Munster południowym i t. d. Jeden z tych ostatnich w towarzystwie liczego orszaku szkotów walczył z Rzymianami w północnej W. Brytanii, poczem przerzucił się na brzegi Gallii, które łupił wraz z wodzami Franków i Saxonów (393). Święty Patryk opowiada ewangelią w Irlandyi i zakłada kościół metropolitalny w Armagh (431). Szkoły, klasztory, powstają i szerzą oświatę. Naczelnicy ciągle toczą boje, mimo przewagę królów Meath, którzy ich napróżno zgromadzają w stolicy swojej Teamor (której miejsce może zastąpiła Drogheda (560). Według podań Arthur, król Brytanii, miał wówczas podbić Irlandyą.

600. Liczni missyonarze, a na czele ich św. Kolumban, nadają ojczyźnie swojej Irlandyi, imię wyspy świętych. Mówią, że Grimoald marszałek pałacowy posłał na wygnanie do warownego miasteczka Slane, Dagoberta II króla Francyi (660). Brytannowie chronili się do Irlandyi przed napaścią Anglo-Saxonów. Szkoły w Armagh i Lismore zyskują wziętość. Około 807 Norwegianie i Duńczycy, zwani Ostmans, ludzie ze wschodu, złupili i poburzyli kościoły, klasztory i szkoły; zdobyli Dublin, Limeryck, założyli, a może tylko obwarowali Waterford

i t. d. Zdobywcy ich przybierają nazwę Fingallia, czyli ziemia cudzoziemców. Irlandya wraca do barbarzyństwa.

900. Duńczycy długie boje toczyli z Irlandczykami, lecz im ciągle świeże nadciągały posiłki. Nakoniec O'Brien, król Munsteru, odniósł czterdzieści dziewięć zwycięstw nad Ostmanami, wypędził ich prawie zupełnie z wyspy i podźwignął chrześcijaństwo (1014). Wnet atoli wznowiły się wewnętrzne rozterki; dwa wielkie wystąpiły stronnictwa, O'Brienów i O'Connorów. Ostatni znękani przyzwali na pomoc Anglików, którzy zdobyli Wexford, Waterford, Dublin i t. d., jeden nawet z panów angielskich został królem Leinster (1172). Odtąd wyspa dostała się pod panowanie anglików. Henryk II król angielski uzyskał nadanie wyspy przez bullę Papieża Adryana (1153), uposażył nią syna swojego Jana bez ziemi. Część podległą Anglii nazwano Palc, należały do niej hrabstwa Dublin, Meath, Louth, Kildare. Irlandczycy powstali przeciw temu podbojowi, i ogłosili swoją niepodległość. Kilku panów irlandzkich miało udział w wyprawach krzyżowych.

1200. Irlandya nie przestaje walczyć przeciw obcemu panowaniu: gniewa ją, że król Jan bez ziemi Irlandyą ofiarował papieżowi jako lenność hołdowniczą (1213). W sto lat później Irlandczycy przyzywają na pomoc Roberta Bruce, oswoobodziciela Szkocyi, który posłał im brata swojego Edwarda (1315). Ten zwyciężył Anglików, koronowany królem, zostaje despotą, przegrywa bitwę z Anglikami pod Dundalk (1318). Irlandya zwyciężona nie przestaje dalszych walk. Jeden z generałów angielskich za jednym razem posłał do Dublina ośmset głów O'Moorów, waleczne plemię O'Connorów niemal całe wytępione. Cóżto za rozlew krwi! Małżeństwo księcia Klarencyi, syna Edwarda III z dziedziczką dawnych królów Ulster, 1361, położyło koniec temu królestwu Irlandzkiemu, otwierając nadzieję podbicia całej wyspy. Powstanie prawie powszechne 1393, pozbawiło tronu i życia Ryszarda II angielskiego (1399).

Epoka nowoczesna.

1400. W Irlandyi ciągle wrzenie, Anglią zaś niszczy wojna dwóch róz (1450—1485). Irlandya zaprzestała walki, gdy Henryk VIII schlebując dumie narodowej do innych tytułów swoich przybrał tytuł króla Irlandyi (1509); złożył z tronu O'Briena, ostatniego potomka pogromcy duńczyków (1543); lecz reforma religijna obudziła zastarzałą nienawiść. Poburzona i wspierana przez dwór rzymski, a nadewszystko przez Filipa II króla hiszpańskiego, Irlandya katolicka powstała przeciw Anglii protestanckiej (1580). Elżbieta usuwając katolików od urzędów publicznych, tem bardziej rozdrażniła umysły. Armia angielska nadeciągnęła (1599); Hugo O'Niel stał na czele powstańców. W końcu przecież po siedmio-letnich zapasach, trzeba było uleźć i wrócić pod jarzmo brytańskie.

1600. Irlandya, chociaż znękana, trwa w uporze, Jakób I, któremu przypisują założenie Londonderry, skonfiskował dobra powstańców, równie jak posiadłości duchowieństwa katolickiego, i rozdał je swoim stronnikom. Takim sposobem upokorzona pod tym rządem, napróżno wyglądając sprawiedliwości Karola I, który poszedł na rusztowanie, Irlandya chciała się zemścić mordując wszystkich Anglików na wyspie (1641); zbyt liczne były ofiary. Cromwell pomścił Anglią, pławiąc we krwi Irlandyą. Katolików jedynym schronieniem były pustynie Connaught i góry Munster (1650). Rewolucya 1688 znalazła Irlandczyków wiernych Stuartom; powstałi na głos Jakóba II, którego flotta francuzka wysadziła na brzegi w Kinsale. Lecz monarcha ten przegrał bitwę nad Boyne, niedaleko Drogheda, przeciw Wilhelmowi Orańskiemu (1690 dnia 11 lipca); nazajutrz zwycięstwo admirała francuzkiego Tourville na morzu, w bliskości Beachy powetowało tę klęskę; ale Jakób uciekł, a bitwa pod Agrim (12 lipca 1691) rozstrzygnęła losy Irlandyi. Piętnaście tysięcy Irlandczyków przeniosło wygnanie nad władzę Anglików i schroniło się do Francyi, ojczyzny wygnańców. Irlandya ule-

gała przez całe stulecie, lecz w téj saméj chwili co i Ameryka zaczęła się domagać swobód: otrzymała wolność handlu (1786). Po wybuchnięciu rewolucyi francuzkiéj, Irlandya była w największém wzburzeniu; prosiła o pomoc Francyi (1796); burze odrzuciły flotę francuzką od zatoki Bantry, gdzie zamierzała lądować. Powstańcy pobici zostali pod Wexford (1798), oddział francuzki wysadzony na ląd pod Killala, postąpił aż do Castlebar: cały dostał się do niewoli angielskiej. Inne lądowania były bezskuteczne. Irlandya znękana straciła tytuł królestwa, została po prostu prowincją angielską, poddaną najsamowolniejszemu despotyzmowi Anglii.

1800. Wycieńczona ciągłą walką Irlandya nie mogła połączyć swoich usiłowań z Francją przeciw uciskowi angielskiemu. Nienawiść jéj wszakże zawsze się ohjawiała: ciągle dopominała się dawnych swoich swobód, ołtarzy katolickich i chleba powszedniego; bo nie raz brak żywności był powodem buntu. W 1823 mnóstwo irlandczyków przeniosło się do Ameryki, by tam żyć swobodniej. Pomiędzy szlachetnemi sercami, które występują w obronie Irlandyi przeciw niesprawiedliwości angielskiej, pierwsze miejsce zajmuje O'Connell.

1830. Rewolucya francuzka poruszyła Irlandyą i dodała siły wyrazom O'Connella. Anglia ciągle ciemieżąca, co dzień nowe nadaje swobody; ale wyswobodzenie Irlandyi jest jeszcze dalekie.

CWICZENIA. Mieszkańcy pierwiastkowi. Czem była Irlandya za czasów cesarstwa rzymskiego? Karta Irlandyi w wiekach średnich. Czem byli O'Brien, Edward Bruce, Cromwell? Co dzieje się w Europie gdy Irlandya walczy z Elżbietą? Mappa w siedmnastym wieku. Szkoły Irlandzkie w wiekach średnich. Spustoszenia Ostmanów za Duńczyków. Związki narodowości ze Szkocyą. Wojny religijne. Wojny o niepodległość. O'Connell.

S z k o c y a .

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Szkocya zajmuje północną część wielkiej Brytanii. Stolicą jej jest Edimburg. Dzieli się na trzy części. Szkocya południowa, główne miasto Edimburg; Szkocya średnia z miastem Perth; Szkocya północna z miastem Inwerness. Części te rozdzielają się na trzydzieści trzy hrabstw.

Szkocya południowa obejmuje trzynaście hrabstw: Edimburg, Linlithgow, Haddington, z miastami tychże nazwisk, tworzą zaś dawną krainę Lothian; Berwick z miastem Greenlow; Roxburg z miastem Jedburgh; dalej Renfrew, Ayr, Wigton, Lanark, Pecbles, Selkirk, Dumfries, Kirkendbright, z miastami tychże nazwisk. — Szkocya średnia ma czternaście hrabstw: Argyll, miasto Inverrary; Buthe m. Rothsay; Mearn, albo Kinkardine m. Stonhaven; Fife m. Cupar; dalej Nairn, Elgin, Banff, Aberdeen, Forfar (Angus), Perth, Kinross, Clackmannan, Stirling, Dumbarton, z miastami tychże nazwisk. — Szkocya północna ma sześć hrabstw: Orkney, główne miasto Kirkwall; Caithness ms. Wich; Sutherland m. Dornoch; Ross ms. Tain; dalej Cromarty i Inverness z miastami tychże nazwisk.

Znaczniejsze rzeki są: Tweed, Clyde, Forth, Spey. Kanały: Glasgowski, Peisloy, Kanał zjednoczenia (Union) i Kaledoński. Między cieśninami ważniejsze są: Pensland, Wielki Minsh, mały Minsh i Cantyre. Zatoki: Sokray, Clyde, Murray, Edimburg i t. p. Jeziora: Lhomond, Ketterin, Tay, Ness i t. d.

Góry: Cheviots, Lammermuis, Grampians, góry Kaledońskie. Przylądki: Baltery, Wroth, Oreby, Saint-Abbas i t. d. Wyspy skupiają się w archipelagi: Hebrydy, między temi ważniejsze: Lewis, Skye, I-Colm-Kill, Staffa; Orkady, a między niemi Pomma, Hoy, Sunday; Szotlandzkie (Szkockie), między niemi Mainland, Yett, Unst i t. d.

ĆWICZENIA. Czem Szkocya oddzielona od Anglii, od Irlandyi? Jakie hrabstwa oblewa morze północne, które Speya Tweed? W których hrabstwach są góry, jeziora? Gdzie jest ujście rzek Forth, Clyde? Długość i szerokość geograficzna Mainlandu, Edynburga. Jak daleko jest od Dumfries do Lerwik? łożyska rzek. Mappa gór. Mappa Lothianu, Hebryd.

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Epoka starożytna.

Piktowie, plemie galijskie, byli pierwotnemi mieszkańcami Szkocyi; zwano ich także Gaelami. Później Kimrowie, czyli Kambrowie, z południowej W. Brytanii przybyli przez Cheviot do Szkocyi południowej: plemię brytańskie rzekami Forth i Clyde oddzielone od plemienia galijskiego Piktów, których Rzymianie zwali Kaledończykami (77 r. po Chrystusie). Agricola, generał Wespazjana, wdarł się do Kaledonii, aż do podnóży gór Grampians; pokonał dzikich mieszkańców pod wodzą Gulgaka, wielkiego naczelnika lasów (84). Dla zabezpieczenia się od ich straszliwych napaści, Agrykola wzniósł linię warowną między Forth i Clyde ⁽¹⁾, która stała się w Brytanii granicą cesarstwa rzymskiego. Wiadomo, że flota jego zwiedzała Orkady, ale niebardzo wierzą, aby miała opłynąć całą wyspę. Po oddaleniu się Agrykoli Rzymianie musieli ustąpić z południowej Szkocyi. Cesarz Adryan kazał wznieść okop z ostrokołem od zatoki Solway do ujścia rz. Tyne, i to zowią murem Adryana ⁽²⁾,

⁽¹⁾ Przypisują mu także zbudowanie ms. Victoria (Stirling). Znana już jest Devana (Aberdeen), Alata Castra (Edynburg). Zatoka Bodotria jest ujściem rz. Forth; zatoka Ituna, ujście rz. Solway, zatoka Glota, ujście Clydy, Ebudes (Hebrydy), Thule (Szkocja).

⁽²⁾ Była to linia dwudziestu trzech zamków warownych, połączonych murem 125 kilometrów długim, poprzedzianym 81 wieżami, i mnóstwem basztów.

prawdziwa zapora Rzymian przeciw najazdom dzikich (120). Lecz północni Gaelowie złamali to przedmurze za Antonina, generał Lollius Urbicus pobił ich, i wyparł znowu do Kaledonii, naprawił warownie Agrykoli i nazwał je murem Antonina; lecz znowu wrócić musiano do muru Adryana. Septymiusz Sewerus stanął znowu w obozie Agrykoli, wzniósł mur silniejszy, zwany murem Sewera. Pokój z Kaledończykami okupiono na wagę złota; ale Sewer po niesłychanych trudach wśród lasów, jezior i gór, niszczy wszystko w swoim przechodzie, zlewa kraj całą krwią Gaelów, traci przeszło pięćdziesiąt tysięcy wojska w wojnie, w której co krok walczyć trzeba z nieprzyjacielem co chwila wymykającym się; przymierze z Donaldem I zapewniło mu krainę między murem Adryana i Sewera (210), Kaledończycy uspokojeni ze strony Rzymian, toczą bójkę między sobą. Donald II w r. 254 pada w bitwie z królem Hebrydów, który następuje po nim pod imieniem Donalda III. W tymto czasie Trenmor połączył wszystkie klany Morwenu (Caithness); wnuk jego Fingal z chlubą walczył przeciw Sewerowi, zwyciężył Karakallę, jego syna. Za świadectwem poety miał także walczyć z przywódcą Brytanów Carausiusem (287). Ossyan syn Fingala odznacza się w tych wojnach które opiewał w swoich rymach w podaniu Szkockiem przechowanych. W skutek przykry, lecz zwycięskiej wyprawy przeciw Piktom, Konstancyusz Chlorus wsparty przez Szkotów z Irlandyi, umarł w Yorku (1).

Wieki średnie.

300. Mimo wysilenia cesarzów Konstansa i Juliana, Piktowie i Szkoci często przedostawali się poza mury: jeden z nich

(1) Gaelowie dzielili się na Albanów, mieszkańców gór, na Majajtów, mieszkańców równin, Kaledończyków mieszkańców lasów. Ci ostatni byli najpotężniejsi. Przybycie Szkotów musiało zmienić postać rzeczy. Dunsowie w stronie południowo-zachodniej byli Kambrami.

nazwali tamą Grahama, na cześć wodza Kaledońskiego, który go najpierwszy przekroczył. Hrabia Teodozjusz zmuszony był na nowo zdobywać przestrzeń między dwoma murami i nazwał ją Valentia, na cześć cesarza Walentyniana (367), jak pierwój okolicę Kaledońską na północ muru Agrykoli nazwano Vespasiana, na cześć cesarza Wespazyana. Lecz cesarstwo rzymskie chwieje się: granice odłonię. Napróžno Stilicon, Honorius, Aëtius naprawiają baszty, warownie, mury, Valentia stanowczo stracona (428). W téj epoce mieszczą panowanie Fergususa II, króla Szkotów (1). Opuszczeni przez Rzymian Brytannowie wzywają Anglów i Saxonów przeciw Piktom i Szkotom (448), którzy teraz tworzą dwa odrębne związki. Kraj Piktów, czyli Piktland, zajmował całą stronę południowo-wschodnią, stolicą jego było ms. Dunkeld, albo Perth. Kraj szkotów, czyli Scotland był w stronie północno-zachodniej: mieszkanie króla było między jeziorami hrabstwa Argyle, może w Dumbarton, które Brytannowie zwali Alcluyd, a Kaledończycy Baile Clutha. Piktowie i Szkotowie często z sobą boje zwodzą: wspominają o wielkiej bitwie pod Dunkeld, w której Piktowie pokonani zostali. Sw. Kolumban Szkot, przybywszy z Irlandyi do Szkocyi, założył sławny swój klasztor na wyspie Jona (I-Colm-Kill), następnie rozszerza światło Ewangelii w rozmaitych stronach Europy. Brytannowie zajmujący dawną Walencyą, założyli w stronie południowo-zachodniej małe królestwo Galloway, niezawisłe od Anglo-Saxonów.

(1) Podania odnoszą panowanie Fergususa I na r. 350 przed narodzeniem Jezusa Chrystusa. Od tego monarchy, aż do Kennetha II (823 po Chr.) miało być 66 królów, między którymi Galgakus miał być dwudziestym pierwszym. Ale ta chronologia dynastyczna dopiero od Fergususa II (410) zaczyna być pewniejszą. Według innych Fergus I został królem dopiero około 300 roku po narodzeniu Jezusa Chr., i on to miał połączyć wszystkie klany. Zginął przez rozbicie okrętu niedaleko Cantyr, na wielkiej drodze z Irlandyi do Szkocyi.

600. Anglo Saksonowie korzystają z rozterek krajowców i rozszerzają swoją władzę. Edwin jeden z ich królów, posunął się aż do Forth, naprawił, czy też na nowo zbudował dawne Alata-Castra rzymskie, nazwawszy je miastem Edwina, Edimburg; Brytannowie Gallowajscy posuwali się aż do jeziora Lhomond, ale Piktowie i Szkoci połączeni odparli Brytannów i Saxonów do Tweed i zatoki Solvay (800). Zapewniają, że dowiedziawszy się o twardych zapasach Karola W, z Saxonami na stałym lądzie, Kaledończycy połączyli się z tym cesarzem zawarłszy z nim przymierze. Nadawano wtedy nazwę Szkocyi (Scotland) całemu zachodowi, obejmując wyspy a nawet Irlandyą. Korsarze norwegscy zdobywają wyspy orkady i tępią wszystkich mieszkańców: ciż sami Korsarze połączeni z Duńczykami napadają Hebrydy i wyspy Szkoockie (Sztotlandzkie). Tymczasem Piktowie i Szkotowie wznowili wzajemne walki. Kenneth II złamał potęgę Piktów niealeko Scone i obadwa królestwa w jedno połączył pod nazwą Szkocyi (838). Grig Macdunvenald, jeden z jego następców, opanował królestwo brytańskie Galloway i miasto Berwick, poczem złączył się z Korsarzami duńskimi przeciw Anglo-Sasom.

900. Korsarze duńscy, norwegscy nie przestają swoich najazdów. Duńczycy zdobyli prowincyą Caithness, z której utworzyli królestwo. Norwegianie władcy Orkad, Hebryd i wysp Sztotlandzkich zajęli półwysep Cantyr. Szkoci nie ufając ich związkom z Duńczykami, połączyli się z Anglo-sasami za Malcolma I. Na znak przymierza Edmund, król Anglii nadał mu prawem lenniczym jedną ze swoich prowincyj, Cumberland (945). Rozdrażnieni temi związkami Duńczycy rozpoczęli wojnę ze Szkotami, nieraz porażeni, srogo wetowali klęski swoje, osobliwie też pokonawszy Anglików (1016). W kilka lat później sławny Macbeth zamordował króla swojego Duncana I w Inverness, i koronował się w Scone (1040); ale pokonany przez syna swojej ofiary, zabity został w górach. Kiedy Wilhelm Zdobywca

wkroczył do Anglii, Szkocya oświadczyła się przeciw niemu. Za to odebrano jój Cumberland (1080). Około tego czasu Szkocya ustala swoje teraźniejsze granice od ujścia rz. Tweed do zatoki Solway; ale jeszcze nie tworzyła państwa jednolitego. Król Scone rozciągał władzę swoją nad mieszkańcami samych równin, czyli nizin (lowland, t. j. nad częścią środkową Szkocyi. W wyższych krajinach (highlands), górale podzieleni na klany byli niepodlegli. Ależ stare Szkoty nie mogły darować swoim królom że porzuciwszy góry, zamieszkali na nizinach. Głównym naczelnikiem klanów był lord wysp, hrabia Ross, raczej pan hołdowniczy, a nie poddany królów Szkocyi: Douglassowie hrabiowie Argus; Gregorowie, Donaldowie, Hamiltonowie, Campbellowie, hrabiowie z Argyle, i t. d. byli także niepodlegli i groźni. Ku granicom angielskim byli Bordererowie, których klany niepodległe trudniły się rabunkiem obudwóch granic. Na Orkadach Regnwald, hrabia Norweskki, zakłada Kirkwall (1050). Dawid I król szkocki przez zaślubienie księżniczki angielskiej otrzymał hrabstwo Northumberland, lecz nie chciał uznać się wazallem Anglii, wziął się do broni, pobity przez Anglików pod North-Allerton (bitwa Sztandaru 1138 r.), Northumberland stracił. W innéj wojnie Wilhelm król Szkocyi pojmany przez Anglików, nie odzyskał wolności, póki nie poddał całej Szkocyi pod zwierzchnictwo Anglii, i odstąpił jój najważniejsze twierdze (1174), Ryszard lwie serce, wybierając się do Palestyny, zrzekł się zwierzchnictwa nad Szkocyą za sumę 10,000, grzywien srebra (1190), ale nie chciał zwrócić Cumberlandu i Northumberlandu.

1200. Szkocya przewidując niebezpieczeństwo grożące jój od Anglii, połączyła się z Francją, wspierała francuzkiego księcia Ludwika VIII obranego przez baronów angielskich, z uszczerbkiem Jana bez ziemi. Papież zagroził Szkocyi interdyktem, jeżeli nie odstąpią strony francuzkiej: ztąd wielkie zamieszanie (1212). Norwegianie pustoszą wybrzeża; flotę ich niszczy nawałnica: u-

stępują Szkotom wyspę Man i Hebrydy za 4,000, grzywien srebra i roczny dochód tysiąca grzywien (1266). W kilka lat później Eryk II królewic norwegski, zaślubił Małgorzatę, dziedziczkę szkocką (1280), córkę Alexandra III. Król ten był ostatnim potomkiem starożytnego szczepu królów szkockich (1285). Dziedziczką jego tronu była jedyna jego córka, królowa Norwegii, po której pozostała wnuczka Małgorzata norwewska, uznana przez stany królową szkocką, lecz ta umarła w przeprawie z Norwegii do Szkocji. Wtedy nastąpił jakiś rodzaj bezkrólewia (1286 — 1306), w czasie którego dwunastu potomków, mniej lub więcej zbliżonych do rodziny królewskiej, objawiło swoje roszczenia do tronu. Edward I król angielski obrany za rozjemcę, wymienił Jana Baliol, francuzkiego Normandczyka, jako najbliższego krewnego, po kądzieli, ostatniego króla Szkocji (1291); lecz słaby książę zaledwie liczy się do królów Szkocji. Edward upokorzył go, nawet kazał przenieść do Londynu berło i koronę Szkocji, równie jak sławny kamień Inisfail, na którym koronowano królów Szkocji w Scone, a do którego według podań przywiązane były losy Szkocji. Baliol odważył się opierać wybrykom despotycznym króla Anglii, który go złożył z tronu (1296), pobił Szkotów, odebrał im prawa, przywileje, ustawę. William Wallace naczelnik góralów, podburzył klany Highlandu, odniósł niejaki korzyści, ale został zwyciężony pod Falkirk, następnie zdradzony i ścięty został (1305). Robert Bruce, potomek starożytnych królów Szkocji, porusza górali i odnosi nad Anglikami wielkie zwycięstwo pod Banokburu w pobliżu Stirlinga (1314). Koronowany królem, a Szkocya została niepodległą. Po śmierci tego bohatera, rodzina Baliol z rodziną Bruce spierała się o władzę. Pierwsza wspierana przez Anglią, odniosła zwycięstwo pod Halidownhill, na północ Berwick; poezem odstąpiła praw swoich opiekunce swojej. Jednakże potomek rodziny Bruce, Robert Stuart ⁽¹⁾, wstąpił na tron.

(1) Głową tej rodziny był Walter, potomek Banka, thana

Epoka nowoczesna.

1400. Stuartowie sławę swoją winni potędze swojej, błędowi i nieszczęściom. Jakób I zadał pierwszy cios groźnej arystokracji Szkockiej, poskromił rozboje, i zaszczerpił oświatę między góralami; ale możnowładcy zamordowali go (1437). Jakób II wstępując w ślady ojca swojego, zgłębił moźną rodzinę Douglasów; umarł ugodzony odłamkiem działa, którego doświadczał w Roxburgu (1460). Jakób III zaślubiwszy księżniczkę duńską dostał w posagu Orkady i Szotlandzkie wyspy, odzyskał posiadłość Berwick; lecz napadnięty przez szlachtę, zamordowany został po przegranej bitwie pod Bannokhurn (1488). Za Jakóba IV przyłączenie do korony hrabstwa Ross i wysp Hebrydów, złamało na zawsze potęgę lorda wysp. Monarcha

czyli naczelnika Lochaberu (Inverness), który był zamordowany przez Macbetha. Góral Walter przyjęty 1060 r. na dworze Malcolma III, został tam Stuartem, czyli sędzią ziemskim; tytuł urzędowy zmieniony na imię rodowe przekazał swoim potomkom, z których jeden Walter IV zaślubił córkę Roberta I króla Szkocji; miał z niej syna Roberta II głowę dynastji królewskiej Stuartów (1370). Jakób IV zaślubił Małgorzatę, córkę Henryka VII, króla angielskiego (1503): to połączenie dało Stuartom prawo do korony angielskiej, którą uwieńczył swoje skronie Stuart Jakób VI (1603), w Anglii mianowany Jakóbem I. Marya córka Jakóba II zaślubiła Wilhelma księcia Oranii, który wydał koronę teściowi (1688), Siostra jej Anna, druga córka Jakóba II, nastąpiła po Wilhelmie i nie mogła przekazać korony bratu swojemu Jakóbowi III. Oddano ją księciu protestanckiemu Jerzemu Brunszwickiemu, prawnukowi Jakóba I. Jakób III, nie panując wcale, nazwany był Pretendentem, Kawalerem św. Jerzego, umarł w Rzymie (1766), zostawiwszy dwóch synów, Karola Edwarða zwanego Pretendentem, albo hrabią Albany, który umarł we Florencji (1788); drugi zaś Henryk Stuart, kardynał Yorkski, po śmierci brata przyjął imię Henryka IX, i umarł 1807. Na nim wygasła rodzina Stuartów, chociaż można ją uważać za istnącą w familii królów angielskich, ponieważ Jerzy I był prawnukiem Jakóba I.

ten przez swoją waleczność dokonał upokorzenia możnych, toczył wojnę z teściem swoim królem angielskim, następnie z Henrykiem VIII i poległ w bitwie pod Fladden (1513). Jakób V cnotliwy monarcha połączył się z Franciszkiem I królem Francji przeciw Karolowi V. W wojnie z Henrykiem VIII z wielką boleścią serca widział pierzchające wojsko swoje w bliskości zatoki Solway, bez najmniejszego oporu (1542). Umarł ze zgryzoty, przekazując koronę córce swojej Maryi Stuart, niedawno urodzonej, a która później zaślubiła następcę tronu francuzkiego (1558). Reforma religijna zaniósła do głębi Szkocji rozterki i zagorzałość, mimo usiłowania Maryi Lotaryńskiej wdowy po ostatnim królu i bezskutecznej pomocy wojsk francuzkich, zmuszonych opuścić Szkocję w skutek kapitulacji Edimburskiej (1560). Kiedy Marya Stuart, wdowa po Franciszku II królu francuzkim, wróciła do Szkocji, powszechną obudziła nienawiść w narodzie, z powodu przywiązania do katolicyzmu. Usterki, których dzieje nie mogą zamilczeć, oburzyły całą Szkocję i zmusiły Maryę Stuart, zamkniętą przez niejaki czas w zamku jeziora Leven, szukać schronienia u Elżbiety królowej angielskiej, która jej wskazała turmę za przytułek i wydała ją na pociski jej wrogów. Marya przesiedziała w więzieniu ośmnaście długich lat, a w końcu fałszywie obwiniona o spisek przeciw swojej rywalce, ściętą została (8 lutego 1587). Jakób VI był wtedy królem Szkocji, od chwili przymuszonego zrzeczenia się swojej matki (1567). Wobec wymagań polityki i interesu reformy, Jakób VI nie śmiał się mścić za morderstwo swojej matki, które oburzyło całą Europę.

1600. Śmierć Elżbiety powołała na tron angielski Jakóba VI syna Maryi Stuart. Przybrał on tytuł Jakóba I, króla Szkocji, Irlandyi, Anglii i Francji (1603). Ten ostatni tytuł przejmował w spadku po matce, która była królową Francji. Napróżno silił się połączyć Szkocję i Anglię pod jedną nazwą Wielkiej Brytanii, nastąpiło to dopiero w sto lat później (1707).

Karol I chciał Szkocją pozbawić wolności religijnej. Szkotowie powstali, połączyli się nowem *covenant* (związek, liga), poprzy-
 sięgłszy obronę swojej religii aż do śmierci (1638). Uspokoili
 się jednak umysły. Później rewolucya angielska spowodowa-
 wała starcie się Karola z Cromwellem. Nieszczęśliwy monar-
 cha widząc swoją potęgę złamaną w bitwie pod Nazeby (1645).
 schronił się do Szkocyi; ztamtąd wydano go parlamentowi Crom-
 wella, a ten oddał głowę jego pod topór (1649): ta zbrodnia
 obudziła w Szkocyi żal niewczesny; chcieli walczyć z krwawym
Protektorem Rzeczypospolitej angielskiej, który ich pobił, ska-
 zał na wygnanie, a część rozprzedał na targach amerykańskich.
 Karol II syn ostatniego króla, przybył do Szkocyi, znalazł stron-
 ników, koronował się w Scone; ale zwyciężony przez Cromwel-
 la pod Dunbar (1650), wrócił na ląd stały i nie dostał się na
 tron, aż po śmierci Protektora. Przyzwany został przez Monka,
 gubernatora Szkocyi (16 maja 1660). Królowa Anna córka
 Jakóba II połączyła Szkocją z Anglią pod nazwą Wielkiej Bry-
 tanii (1707). Utrata narodowości oburzyła Szkotów przeciw
 zwycięzcom, szukali wszędzie dla nich nieprzyjaciół. Brat kró-
 lowej Anny, pretendent Jakób III, przybył do Szkocyi, ale po-
 bity został przez Anglików pod Dumblain (1718). Syn jego
 Karol Edward, drugi pretendent, wyładował także w Szkocyi
 (1745). Górale (*highlanders*) z niepohamowanym zapałem ude-
 rzili na Anglików w górach, zabierali działa, w przelocie ze
 sztyletem w rękę rozbijali szwadrony jazdy. Anglicy będąc pa-
 niami morza nie dopuszczali żadnej pomocy. I teraz przeważyli
 liczbą, wyborną artylleryą i dzielną jazdą. Tymczasem pobici
 zostali pod Falkirk; nawet Londyn-zadrżał; lecz pretendent po-
 konany został pod Culloden (1746). Z niewypowiedzianym
 trudem udało mu się ująć przed pogonią, zostawił Szkocją na
 łup straszliwego odwetu zwycięzców. Jeszcze raz ukradkiem
 pojawił się w Szkocyi 1753 i 1761, ale nic nie zyskał. Nieu-

ślągana Anglia posłała na rusztowanie wszystkich naczelników klanów stronników Stuartów, poprzerywała drogami wojskowemi całą starą Kaledonią, nie zostawiwszy żadnego przytułku dla wolności Szkockiej. Odgłos rewolucyi francuzkiej rozległ się w górach, obudził w sercu góralów uczucie dawnej niepodległości. Lecz Anglicy stracili kilka głów, a przerażająca cisza nastąpiła (1).

1800. Życie towarzyskie, takie, jakie zaprowadzili Anglicy, nieznośnem się zdawało góralom. Niektórzy pozostali między skałami, pośród których się porodzili; lecz większa część poszła szukać swobody na pustyniach nowego świata.

1830. Na pięknych równinach, na których śpiewał Ossy an, gdzie walczył Fingal i bohaterowie Morwenu, wznoszą się wzorowe folwarki i zabudowania rękodzielnicze; niezliczone trzody owiec błakają się po opustoszałych górach, na których żył lud najdawniejszy może na świecie.

CWICZENIA. Pierwsi mieszkańcy Szkocyi. Najście Rzymian. Co zrobili Agricola, Adryan, Antonin, Sewer? Co to jest Walencya? Co robili Piktowie po wyjściu Rzymian? Co to są królestwa Galloway, Caithness, Scotland? Kiedy stoczono bitwy, sztandaru, Baunokburu, Flodden, Naseby, Culloden? Mappa Szkocyi za Rzymian, za Kennetha II, za Jakóba V. Trenmore, William Wallace, Robert Bruce. Górale, Niziny (Highlands, Lowlands), Marya Stuart, Pretendent, Karol Edward. Covenant, reforma, przyłączenie do Anglii. Cromwell i Stuartowie.

(1) Szkocya wtedy dzieliła się na południową i północną, mając Tyne granicą naturalną. Było 13 hrabstw północnych, a 22 południowych. Znaczniejsze były na północy: Lochaber, ms. Innerlothe; Albania, ms. Killinen; Stratnavern, ms. Tung; Marv, ms. Aberdeen i t. d. na południu: Strathern, ms. Abernetty; Mentheith, ms. Dumblain; Nythridale, ms. Dumfries; Lorn, ms. Dunstafry; Marche, ms. Coldingham; Frivioldale, ms. Jedburg i t. d. Ten podział później zniesiony.

Anglia.

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Anglia zajmuje część południową Wielkiej Brytanii; stolicą jej jest Londyn. Dzieli się na dwie części: na Anglią właściwą i księstwo Wallii (Galle). Te części dzielą się znowu na pięćdziesiąt dwa hrabstwa, czyli *Shires*, czterdzieści w Anglii, dwanaście w Wallii.

Hrabstwa Wallii są: Anglesey, miasto główne Beaumaris; Merioneth, ms. Bala; Glamorgan, ms. Cardiff; dalej Flint, Denbigh, Caernarvon, Montgomery, Cardigan, Radnor, Brecknock, Pembroke, Caermarthen, z miastami tychże nazwisk.—Hrabstwa Anglii są na północ: Northumberland, ms. Newcastle; Cumberland, ms. Carlisle; Westmoreland, ms. Appleby; dalej Durham, York, Lancaster, z miastami tychże imion; na wschód: Norfolk, ms. Norwich; Suffolk, ms. Ipswich; Essex, ms. Colchester; Middlesex, ms. Londyn; dalej Lincoln, Huntingdon, Cambridge, Hertford; z miastami tychże nazwisk; na południu: Kent, ms. Canterbury; Sussex, ms. Chichester; Surrey, ms. Guilford; Berks, ms. Reading; Southampton, ms. Winchester; Wills, ms. Salisbury; Dorset, ms. Dorchester; Somerset, ms. Bath; Devon, ms. Exeter; Cornwall, ms. Launceston; na zachód: Chester, Gloucester, Monmouth, Hereford, Worcester, z miastami tychże nazwisk; dalej Shrop, ms. Shrewsbury; w środku, Derby, Nottingham, Stafford, Leicester. Warwick, Northampton, Bedford, Oxford, Buckingham, z miastami tychże imion; Rutland, ms. Oakham.

Rzeki są: Tamiza, Trent, Humber, Severn, Tyne, Mersey, Ouse i t. d. Kanałów mnóstwo, tworzą one cztery wielkie systemata: Liverpoolski, Birminghamski, Londyński i Manchester-ski. Cieśniny, Menay, Kanał św. Jerzego i Pas-de-Calais. Zatok: Solway, Cardigan, Bristol, Wash, ujścia Tamizy i Humber. Jeziora: Derwent, Winandermer, Bala i t. d.

Góry są: Snowdon, Blask-down-hill, góry Cornouailles, Morland, między którymi jest Wharnside i t. p. Przylądki: Flamborough, Finistere, Lizard, Portland. Wyspy: Sheppey, Holy-Island albo Lisfarne, Man, Anglesey, Sorlingues, Wight, Aurigny, Guernesey, Jersey. Do tego wyspa Helgoland przy ujściu Elby, Malta na morzu śródziemnym, Korfu, Cefalonia, Zante, Cerigo i t. d. na morzu jońskim, i warownia Gibraltar na ostatnim cyplu Hiszpanii.

ĆWICZENIA. Podział Anglii. Co ją oddziela od Francyi, a co od Irlandyi? Hrabstwa nadmorskie. Ujścia rzek. Źródło Tamizy, rz. Severn. Kierunek kanałów. Hrabstwa na stoku rz. Tyne; rz. Severn. Długość i szerokość geograf. Londynu, Snowdonu, Flamborgha. Jakie połączenia stanowią kanały? Jaka jest odległość przylądka Lezard od Berwicku, Douvres, wyspy Man? Mappa rzek i kanałów.

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Czasy starożytne.

Pierwsi mieszkańcy byli plemienia Gallijskiego: jedynym ich śladem są zwaliska, zwane pospolicie domami Gaelow. Kiedy Fenicyanie przybyli na te wody, zatoka Falmouth była miejscem ich lądowania; zamieniali tu swój ładunek za metalle wydobywane przez krajowców, Cassiterdydy (1) dostarczały wiele cyny. Około r. 509 przed J. Chrystusem admirał kartagiński Himilcon, założył tu osadę (2). W epoce niepodobnej do oznaczenia, Kymrowie czyli Kambrowie, przybysze ze wschodu przez

(1) Wyspy Sorlingues tak nazwane od greckiego wyrazu *cassiteros* znaczącego cynę.

(2) Zapewniają że ten admirał potrzebował czterech miesięcy aby z południowej Hiszpanii dostać się do wysp brytańskich, tak powolną była żegluga podówczas. Okręty greckie i massalskie zawijały tam także.

Gallią, zawijają do bielejących się brzegów Albionu. Gaeslowie tubylcy chronią się na północ i zachód wyspy. Później nastąpiło nowe najście plemienia kambryjskiego, tem byli Lloegriss, czyli raczej Logrienowie, przybysze z północo-zachodu Gallii. Odparli oni Kambrów południowych i usadowili się w kraju. Wtedy całe zachodnie wybrzeże (od przylądka Finistere do zatoki Solway) nazywało się Kambryą; południowa i wschodnia część przybrała nazwę Logryi. Utrzymują że dopiero trzecie najście zaludniło północ. Nowi przybysze byli tegoż samego plemienia, a zwali się Brytonami, czyli Bretonami, Być może iż zwycięstwo posłużyło im do nadania całemu krajowi nazwy; Cezar mieni całą wyspę Brytanią. W roku 55 przed Chrystusem wódz ten przeszedł na tę wyspę, aby przeszkodzić krajowcom w niesieniu pomocy ich pobratymcom w Gallii i Belgii. Byli to dzicy odwagi niezłomnej: mówią, że trzeba było wyroku senatu, by zagnąć legie rzymskie do siadania na okręty do tego nowego świata przeznaczone. Cezar wrócił do Brytanii w roku następnym (1), zwyciężył Cassiwelawna, króla Trinabotów (okolica londyńska), i opuścił wyspę nie utwierdziwszy swoich podbojów. Wypiarze wszakże oczekiwali powrotu ludu włoskiego.

Pierwszy rok J. Chrystusa.— Brytański książę, wygnaniec, Veric, czy Bericus, przyzwał na nowo nieprzyjaciół (43). Plautius, generał cesarza Klaudyusza, wezwany przez tego zdrajcę, pokonał sławnego Caractacusa, króla południowo-wschodniej części wyspy. Rzymianie posiadłości jego zamienili w prowincją rzymską Brytanii (51). Pierwszą osadą rzymską było ms. Camalodunum (Colchester, czy Malden). Większa część wyspy zdobyta (2) mimo liczne powstania wywołane przez Druidów z głę-

(1) Cezar wylądował w miejscu, gdzie wznosi się Hythe.

(2) Pomiędzy krajowcami znaczniejsi byli, Brigantowie, na północ rz. Humber; Parisii, na południe Yorku; Iceni w krainie Norfolk; Cantii (Kent, Sussex); Atrebaty, (Surrey, Berk); Belgae, (Manchester); Dumnonii, (Cornouailles); Silures, (po

bi lasów wyspy Mona (Anglesey). Rzymianie przedarli się na tę wyspę świętą; kapłani, kapłanki, wojownicy, wszystko w pień wycięte zostało (58). Boadicea, królowa Icenów, poruszyła wszystkie klany; wycięła w pień całą legią rzymską w Venta Icenorum (Norwich). Generał rzymski Suctonius Paulinus w jednej tylko wyprawie ośmdziesiąt tysięcy Brytannów wyciął; Boadicea otruła się; lecz wrzenie trwało wszędzie. Agrykola, generał Wespazyana, uspokoił kraj (78) w siedmiu świetnych wyprawach, pokrył wyspę warowniami, drogami wojskowemi, łaźniami, świątyniami (86). Posunął granice prowincji rzymskiej do Forth i Clyde, lecz cesarz Adryan nie mogąc walczyć z Kaledończykami, opuścił tę granicę i wznosił wał od zatoki Ituna (Solway), do ujścia Tyny (120). Gdy wszakże Kaledończycy naigrawali się z tej zapory rzymskiej, gen. Lollius Urbicus wrócił do linii Agrykoli, wznosił tam mur, wzmocniwszy basztami, nazwany murem Antonina (140). Kaledończycy i tę tamę przerwali, musiano więc okupić pokój z nimi (193); co ich tem więcej znęciło. Cesarz Septimius Severus po morderczej wyprawie zostawił nazwę muru Sewera, dawnym liniom Agrykoli (210); w następnym roku umarł w Yorku. Synowie jego schronili się za mur Adryana (211). Gallijczyk Carrausius, admirał floty rzymskiej, zamiast tępieć Korsarzy Saxonów i Franków, płońdrujących wybrzeża Gallii, przeszedł do Brytanii i ogłosił się cesarzem (287). Generał porucznik jego Allectus zamordował go i przywdział purpurę (293). Cezar Constantius Chlorus zwyciężył go (295) i Brytanią odzyskał dla cesarstwa.

ludniowa Wallia); Ordovices, (północna Wallia); i t. d. Miasta są: Dubris (Douvres), Londinium (Londyn), Durovernum (Canterbury), Camalodum (Winchester), Clevum (Glocester), Volnba (Falmouth), Deva (Chester), Eboracum (York) i t. d. Menavia (wyspa Man), Vectis (Wight), Abus (Humber), Bolerium (przylądek Finistere); morze Irlandzkie zwało się Mare Verginium i t. d.

Wiek średni.

300. W skutek wyprawy przeciw Kaledończykom, Cezar umarł w Yorku; Konstantyn W. syn jego ogłoszony został Augustem (306). Lecz cesarstwo rzymskie coraz bardziej słabło; Brytania ogołocona z wojsk, przyzwanych na obronę Gallii (1); Kaledończykowie, teraz pod nazwą Piktów i Szkotów, zapędzają się aż do Londynu. Generał Theodosius odpiera ich aż poza mur Sewera; lecz przywłaszczyciel Maxim II uprowadza z sobą do Gallii wybór rycerstwa, a tym sposobem Brytanią wydaje na łup Sasom, Frankom i Szkotom (395). Stilicon, generał Honoryusza, nadesłał posiłki; lecz po przywłaszczeniu korony przez Konstantyna, Honoryusz opuścił Brytanią (412). „Przez cztery niemal wieki ciemiężąc wyspę, mówią podania brytańskie, wyciągnąwszy z niej corocznie po trzy tysiące funtów srebra, ludzie z Włoch udali się do ziemi Rzymu, odpierać napady hordy czarnej (Hunnów).“ Na prośbę mieszkańców Honoryusz posłał jedną legią, która przywróciła mur Sewera, warownie i baszty, zostawiając zresztą kraj własnym jego siłom (420). Brytania wystawiona na rabunek Piktów, na głód, wzywała Aëcyusza, generała Walentyniana cesarza: *Jęki Brytanii do Aëcyusza po trzy kroć konsula*. Nie usłuchano wszakże tego głosu rozpacz (446). Część wyspiarzy schroniła się na wybrzeża Armoryki w Gallii: inni obrali królem Vortigerna. Ten nie mogąc się oprzeć Piktom i Szkotom, wezwał na pomoc korsarzy Saskich. Dwaj bracia Hengist i Horsa zawijają w trzy okręty, zwyciężają nieprzyjaciół i w nagrodę uzy-

(1) W organizacyi cesarstwa Brytania tworzyła dyecezyą prefektury Gallii, podzielona będąc na pięć prowincyi: Flavia Cesariana, stolica Venta Icenorum, zajmowała południowo-zachodnią część wyspy; Brytania pierwsza, z metropolitą Durovernum, zajmowała południowo-wschodnią krajnę; Brytania druga (Wallia), metropolia Isea silurum; Magna Cesariana między Humber i Tynë, metrop. York; Valencia, metr. Victoria (Stirling).

skują wyspę Thanet (1). Zwycięzcy wzmocnieni awanturnikami codzien przybywającemi, zawierają pokój z Piktami i tworzą królestwo Kentu zwane także Saxonią Zamorską (455). Canterbury było jego stolicą. Brytannowie niepodlegli gotując się do walki z Sasami, przyzywają z Armoryki Aureliusza Ambrosiusa, wodza z rodu rzymskiego (457). Ale tymczasem nowa banda Sasów przybywa w strony północne Humbru, rozszerza się aż do Tweed i zdobyczem swoim daje nazwę Northumbryi. Wódz Aella wylądował przy wyspie Wight i założył królestwo Sussex, czyli Saxonii południowej (491), stolicą jego jest Chichester. Cerdic na czele Sasów szeroko rozciągnął swoje podboje i utworzył królestwo Westsex, czyli Saxonii zachodniej: stolica Winchester. On to walczył z Ambrosiusem i jego następcą Arthurem, tak sławnym w podaniach brytańskich. Pannowanie rzymskie nie potrafiło przywieść do skutku zlania się plemion kambryjskiego z logryjskiem. Londyn należał do Logrów, władających środkiem i wschodem wyspy: Caermarthen i Caerleon należały do Kambrów posiadaczy Kornwalli i Kumberlandu. Wódz saski Erkenwin wydarł Logrom Londyn i założył w nim stolicę Essexu, to jest Saxonii wschodniej (526). Wtedy angłowie opuszczają brzegi Elby, zawijają do przylądka Flamborough, pod wodzą swojego naczelnika Ida i jego dwunastu synów, łączą się z Piktami, podbijają Northumbryę, ze stolicą York (547). Zawarte między Tweed i Humber państwo to dzieli się na Bernicyą na północy, stolica Flamborough; Deirą na południu stolica York. Offa urządza Estanglią, stol. Norwich (571). Wreszcie Cerda odbiera Brytannom środek wyspy i tworzy królestwo Mercyi, ze stolicą Lincoln (584). Było to największe z państw Anglosaskich połączonych w oktarchią, a częścię w heptarchią. Kambrowie niepodlegli na zachodzie, rozdzielają się na pięć księstw, a ich wzajemne waśni ułatwiają

(1) Część Kentu objęta ujściem Tamizy i dwiema odnogami rz. Stour, mająca 16 kilometrów długości, 12 szerokości.

nieprzyjaciołom podboje. Zwolna zdobywcy stają się liczniejszymi od Brytannów i nadają krajowi nazwę England, kraj Anglów: z kąd powstała nazwa Anglii.

600. W heptarchii nieustanne wrzały boje: każdy król starał się rozszerzyć posiadłości swoje kosztem Brytannów, lub sąsiadów swoich; wojny zaś były tak krwawe iż wielu królów dla odpokutowania za swoje okrucieństwa do klasztoru wstępowało. Około 793 pokazują się korsarze duńscy. Egbert wychowany na dworze Karola W. zostaje królem Westsexu (800); podbija Kent i Estsex, następnie rozciąga władzę nad innymi królestwami i może być poniekąd uważany za pierwszego króla Anglii (827). Wielki ten monarcha powściągnął najazdy duńskie, lecz po jego śmierci *ludzie ci okrętowi* usadowili się na wyspie, opanowali Northumberland, Estanglię, Mercję, a nawet część Westsexu. Prowincje Kambryjskie połączone utworzyły księstwo Wallii ze stolicą Montgomery (843). Alfred W. schroniwszy się na wyspę Athelney ⁽¹⁾ ocalił heptarchią przez liczne zwycięstwa nad Duńczykami. W 878 przymierze ustaliło granice między posiadłościami angielskimi i duńskimi. Duńczycy zatrzymali królestwa Mercyi, Northumberland, Estanglii, Westmoreland, Anglesey, Cumberland, Galloway (w Szkocyi). Alfred posiadał Anglię południową, którą podzielił na hrabstwa, on pierwszy zaprowadził marynarkę, która z czasem miała się wznieść do najwyższej potęgi w świecie. Duńczycy tracą siły co raz bardziej.

900. Edward zwany dawnym, pierwszy przyjął tytuł króla Anglii; zajął on Wallię i pokonał Brytannów północno - zachodnich. Athelstan odnosi wielkie zwycięstwo pod Brunanburgh (938) nad Duńczykami, wspartymi przez Szkotów: odtąd Anglia powoli zyskała swoje terazniejsze granice. Za Ethelreda II Duńczycy przybywają znowu na pomoc spółziomkom swo-

(1) Tak nazywano okolicę zawartą między dwiema rzekami niedaleko Wels.

im, poddanym Anglii (991). Straszliwi ci korsarze zawierają pokój za opłatą dziesięciu tysięcy funtów sterlingów, co nazwano *danegeld*, (pieniądze duńskie); na takową zanętę, nowe ich tłumy zbiegły się. Swenon król duński i Olof książę Norweskiski, zawinęli z potężnem wojskiem, oblegli Londyn i cofnęli się uzyskawszy danegeldu 16,000 funtów sterlingów. Ethelred mniemał, że raz skończy te najazdy i kazał wymordować wszystkich Duńczyków osiadłych w jego państwie (1002). Swenon nadbiega, plondruje kraj i całą Anglią zamienia w prowincją duńską (1014); lecz księstwo Wallii odzyskało swoją niepodległość. Kanut W. król Anglii i Danii podzielił Anglią na cztery wielkie gubernie (1017); po nim Anglicy zrzucili jarzmo duńskie i odzyskali królów Anglosaskich, z których ostatnim był Edward wyznawca (1041). Na zasadzie mniemanych obietnic, jakie ten monarcha miał dać umierając, Wilhelm, książę Normandyi przybył z Francyi na czele sześciudziesiąt tysięcy ludzi do walki o koronę z Haroldem hrabią Kentu. Wylądowawszy w Pevensey (Sussex), odniósł pod Hastings świetne zwycięstwo (14 października 1066), które mu wydało całą Anglią. Pokrywa ją zamkami i twierdzami, dzieli na sześćdziesiąt tysięcy baronij, które rozdaje: dwadzieścia ośm tysięcy duchowieństwu, a trzydzieści dwa tysiące panom normandzkim. Uderza na Szkocją, zagraża Irlandyi, wstrzymuje Duńczyków. Przez bogate posiadłości na stałym lądzie, Wilhelm zwyczajny pan francuzki, potężniejszym się staje od króla Francyi, jego monarchy: ta wyższość spowodzi później zacięte boje między Anglią i Francją (1). Panowie norwegscy tworzą małe królestwo Man (1050); księstwo Wallii ciągle niepodległe. Dla pogodzenia dwóch plemion, normandzkiego i saskiego, by utrzymać prawa wazallów i panów, Henryk I nadał kartę swobód, podstawę

(1) Baronowie normandzcy są przodkami wielkiej arystokracji angielskiej; lud pochodzi od znękanym Sasów i starożytnym Brytannów.

przyszłej wielkiej karty. Wilhelm zdobywca podzielił Anglią na trzydzieści ośm hrabstw, syn jego Wilhelm rudy przyłączył Cumberland (1095). Rodzina francuzka Andegaweńska, czyli Plantagenetów wstąpiła na tron angielski przez Henryka II, pana wielkiej części Francyi. Ten podbił Irlandyą (1172). Szkocyą zaś przywiódł do lennictwa. Panowanie jego i życie zakłócone było ważnym sporem z Tomaszem Becket, arcybiskupem Kantuaryjskim, z powodu ustaw Klarendońskich, ograniczających powagę duchowieństwa. W 1190 Ryszard I wie serce wyprawiając się na wojnę świętą, wrócił wolność Szkocyi za 10,000 grzywien srebra; za powrotem z Palestyny umarł wojując we Francyi (1199); po nim nastąpił brat jego Jan bez ziemi.

1200. Jan obwiniony o zabójstwo Arthura, księcia Bretanii pozbawiony został przez króla francuzkiego wielkiej części posiadłości we Francyi. Baronowie zbuntowani wymuszają na nim wielką kartę (1215) ⁽¹⁾. Jan uznawszy się lennikiem Rzymu, znosi tę kartę przez papieża Innocentego III; rozgniewani baronowie ofiarują koronę jednemu z synów króla Francyi; lecz Henryk III syn Jana bez ziemi, zwyciężył swojego spółzawodnika, który mszcząc się zagarnął część jego posiadłości francuzkich (1217). Baronowie ciągle zbuntowani ustanawiają Parlament (1222) i pierwszy raz do zgromadzenia swojego przyzwyczajają deputowanych gmin (1265); już więc Anglia urządzoną została konstytucyjnie, blisko na sześć wieków pierwiej niż Francya. Edward I zdobył księstwo Wallii (1301). Nie tak się powiodła Edwardowi wyprawa na Szkocyą, którą splondrował umarł w Carlisle (1307). Walka ze Szkocyą nie ustawała. Kiedy sławna jego małżonka Filipina Henegawska, zwycięża

(¹) Ta zasada ustawy angielskiej ograniczała władzę monarchy, wracała miastom i miasteczkom królestwa dawne swobody, zabezpieczała każdego obywatela, stanowiąc, że nikt nie może być przytrzymanym, pozbawionym dóbr i życia, tylko za wyrokiem równych sobie.

króla szkockiego pod Nevilis'-Croze i bierze go do niewoli. Edward III przybrawszy tytuł króla Francji, przechodzi na ląd stały wygrywa z Francuzami wielką bitwę pod Crecy (1346). W dziesięć lat później książę Wallii, czyli książę czarny, odprawił wjazd tryumfalny do Londynu, wiodąc z sobą Jana, króla Francji pojmanego w Poitiers (1357). Ogromny okup 36 milionów franków, nie poprawił sprawy Anglików we Francji, przy śmierci Edwarda III Anglia już tylko Calais posiadała na stałym lądzie i kilka wysp przy brzegach północno-zachodnich, które dotąd są angielskie. Anglia urządzona już geograficznie, zakłócona została wewnątrz rozterkami z powodu wrzenia wyobrażeń reformatorskich słynnego herezjarchy Wiclefa. Rodzina Plantagenetów gwałtownie skończyła się śmiercią Ryszarda II; następują po niej Lancastrowie ⁽¹⁾ (1399), a potem familia York.

Epoka nowoczesna.

1400. Wojna we Francji była bardzo pomyslna dla Anglików. Zwycięzcy pod Azincourt (1415) koronowali młodego swojego króla Henryka VI królem Francji w kościele N. Panny w Paryżu (1422). Bohaterstwo Joanny d'Arc położyło kres powodzeniu Anglików, którzy mszcząc się posłali bohatyrkę na stos (1431). Klęski następne spowodowały wojnę dwóch róz, to jest familii Lonkastrów, czyli róz czerwonej i familij Yorskiej czyli róz białej. Ta mordercza wojna ciągnęła się od

(¹) Rodzina Lankastrów pochodziła od trzeciego syna Edwarda III; rodzina książąt York od czwartego; lecz łącząc się z rodziną drugiego syna Edwarda III, rodzina Yorkska miała prawo do korony przed Lancastrami, do których należą: Henryk IV, Henryk V, Henryk VI (1399—1461). Dom Yorkski przeważał w końcu od 1461 do 1485, i dał Anglii królów: Edwarda IV, Edwarda V i Ryszarda III. Rodzina Tudor nastąpiła po Yorkach (1485). Wszystkie te trzy rodziny pochodziły od Plantagenetów.

1452 do 1485, zniszczyła przewagę baronów angielskich, których wojna zdziętkowała, a proskrypcye obdarły; skończyły się morderstwa połączeniem dwóch róz; Henryk VII z rodziny Tudor (¹), dziedzic Lankastrów, zaślubił Elżbietę Yorkską (1486). Henryk VIII odniósł nad Szkotami sławne zwycięstwo pod Flodden (1513), a napisawszy dzieło przeciw Lutrowi, przyjął później reformę, i parlamentowi kazał się ogłosić głową kościoła angielskiego (1534). Ten srogi despota pierwszy z królów Anglii przyjął tytuł króla Irlandyi, aby sobie zjednać przychylność nieszczęśliwego ludu. Wojny domowe w skutek odszczepienia się od kościoła rzymskiego wynikłe były okropne. Marya córka Henryka VIII zaślubiwszy srogiego Filipa II króla Hiszpanii, przywróciła katolicyzm, prześladowała reformowanych, mnóstwo ich posłała na stos, albo rusztowanie. Przyłączyła ona Szkocyą do swojej korony, lecz utraciła Calais, ostatnią posiadłość Anglików aa ziemi Francuzkiéj (1558). Ta strata tak dalece ją dotknęła, iż umierając mówiła, że *gdyby jéj otworzono serce znalazzionoby wyraz Calais głęboko w niém wryty*. Sławna Elżbieta siostra Maryi, zniosła katolicyzm, wróciła do reformy, użyla odwetu względem kotolików, ugruntowała kościół anglikański, wspierała reformę w Szkocyi, we Francyi, na całym stałym lądzie, lecz się splamiła morderstwem Maryi Stuart, które oburzyło całą Europę (1587). Próżno na jéj pomszczenie Filip II wysłał ową głośną flotę, zwaną *niewyciężona Armada*, wichry ją rozproszyły, a marynarka angielska

(¹) Owen Tudor potomek, jak mówią, dawnych władców Wallii, zaślubił potajemnie wdowę po Henryku V Lankastrze. Dzieci więc jego były braćmi przyrodniemi Lankastrów panujących, a tem samem byli ich spadkobiercami po matce. Henryk Tudor jedyny uniknął rzezi Lankastrów przez Edwarda IV Yorkskiego (1471). Podzwignął on stronnictwo Lankastrów, zwyciężył okrutnego Ryszarda III i połączył się z domem Yorkskim. Od Tudorów pochodzą: Henryk VII, Henryk VIII, Edward VI, Joanna Gray, Marya, Elżbieta, która przekazała koronę Stuartom (1603).

ska znękała; szczątki nawałnicą rozrzucone osiąkły na Orkadach i norweskich wybrzeżach. Wśród tych wstrząśnień religijnych i politycznych, Elżbieta rzuca fundamenta potęgi morskiej, rękodzielniczej i kolonialnej Anglii. Marynarka jej rozbiega się po całym świecie. Imię Anglii staje się groźnym.

1600. Elżbieta ostatnia z rodziny Tudorów, umierając zostawiła tron niedołącznym Stuartom (1603). Za Jakóba I króla wielkiej Brytanii niepokojony był kraj oporem gmin przeciw władzy królewskiej. Prezbiterianie szkoccy i katolicy angielscy powstawali przeciw temu monarsze opiekunowi anglikanizmu. Spisek prochowy (1) jest jawnym dowodem szału, jaki opanował wtedy stronnictwa Anglii (1065). Osady amerykańskie wzrastają. Karol I zdaje się po to jedynie zasiadł na tronie, by dźwignąć znaczenie Cromwella (1625 r.) Karol I wymierzył na Francją i Hiszpanią nieszczęśliwy zamach; walczy z swoim parlamentem, chce panować samowładnie, oburza swój lud, zawistny szczególnie o swobody religijne. Prezbiterianie przez sławny swój *covenant*, obowiązują się walczyć na śmierć za swoje wyznanie. Parlament zbiera wojsko pod wodzą Cromwella. Karol zwyciężony pod Naseby (1645) szuka schronienia w Szkocji: wydany nieprzyjaciółom przez Szkotów; został potępiony i ścięty w Londynie przez Parlament, pod wpływem Cromwella (30 Stycznia 1649). Żołnierz ten szczęśliwie dźwignięty kazał ogłosić rzeczpospolitą i oświadczył się jej *Protektorem*. Potrafił wszędzie utrzymać swoją powagę; potokami krwi zalał Irlandyą, pobił Szkotów i mnóstwo ich kazał w niewolę zaprzedać; rozszerzył handel, poniżył marynarkę hollen-

(1) Tego strasznego spisku, o który bezzasadnie katolików obwiniono, zamiarem było, wysadzić w powietrze króla, ministrów i cały parlament, za pomocą trzydziestu sześciu baryłek prochu, skrytych pod salą posiedzeń. Miano zapalić w dniu zagajenia parlamentu przez króla. Spisek wykryty wcześniej, winni ukarani, katolików zaś nowem prześladowaniem tłoczono.

derską; nadał Anglikom na morzu przewagę nad wszystkim: innemi narodami; zapewnił Anglii paszanosowanie obcych państw, a protektoratowi swojemu zyskał poważanie w całej Europie. Umarł 1658. Niedołężny syn jego rządził przez niejaki czas, lecz 18 maja 1660 Karol II Stuart wrócił na tron. Panowanie jego przez chwilę szczęśliwe, wnet zawichrzyły dwa stronnictwa, to jest wigow, stronnictwo ludu i torysow, stronnictwo dworu (1). W stosunkach dyplomatycznych Anglia rozwinęła groźną przebiegłość, przez którą sili się ugruntować swoje supremacją nad równowagą europejską: ztąd wypłynęły jej przymierza z Francją i przeciw niej, z Hollandją, Szkocyą; państwem niemieckim, według okoliczności; daplomacya mądra, która Anglii zapewnia tryumf na całe ośmnaste stulecie. Jakób II przyniósł z sobą na tron (1685) tyle despotyzmu a osobliwie téż stronności na korzyść katolicyzmu, że został z tronu złożony. Zięć jego Wilhelm III książę Oranii potajemnie wezwany z Hollandji, wylądował 5 listopada 1688; wypadek nader ważny który Anglicy nazwali sławną rewolucją (*glorious revolution*). Wszelkie wysilenia Jakóba II w Szkocyi, Irlandyi, by wrócić na tron, spełzły na niczém; udał się on do Francyi, gdzie Ludwik XIV ofiarował mu gościnne schronienie. Wilhelm Orański utwierdził pokój wewnętrzny, dźwignął potęgę marynarki angielskiej, zadawszy śmiertelny cios marynarce francuzkiej w bi-

(1) *Whig*, skrócenie wyrazu *whiggam*, mającego w Szkocyi służyć furmanom do popędzania koni; według innych ma to być nazwisko małych kapeluszy szkockich. Ponieważ zaś purytanie szkoccy najpierwsi powstałi przeciw Jakóbowi I, ztąd nieprzyjaciół Stuartów oznaczano tém nazwiskiem, które z czasem nadano wszelkiej opozycyi przeciw rządowi. *Tory*, w liczbie mnogiej *tories*, zdaje się pochodzi od wyrazu irlandzkiego *toree*, znaczącego toż samo co rabuś: albo jak inni twierdzą, ma to być *oddaj*, wyrażenie rabusiów Irlandzkich, skoro przystępują do podroźnego. Z początku nazywano torysami stronników Karola I; z czasem rozciągnięto ten tytuł do wszystkich rojalistów.

twie pod Hogue (1692), która przyspieszyła pokój układem w Ryswick zawarty. Lecz w r. 1701 obawa połączenia Francji z Hiszpanią skłoniła Anglię do zawarcia związku z Hollandią i Austryą przeciw Ludwikowi XIV. Anna Stuart nastąpiła po szwagrze swoim Wilhelmie od 1702 do 1714. Cały ciąg jej panowania zajęty był walką przeciw Francji, czyli raczej dumnym zamachom Ludwika XIV. Wielkie zwycięstwa sławnego Marlborougha okryły Annę nieśmiertelną sławą. Przy układach w Utrechcie, które zakończyły tę długą wojnę (1713), królowa Anna była pojednawczynią wszechwładną Europy. Zjednoczywszy Szkocję z Anglią w jedno królestwo wielkiej Brytanii (1707), a widząc się bezdzietnią, napróżno starała się utorować drogę do tronu Jakóbowi III, który nigdy nie panował. Po dynastji Stuartów nastąpił dom Hannoverowski w osobie Jerzego I, księcia Brunszwickiego. Za niego przewaga polityczna i handlowa Anglii nowego nabyła popędu. Osady niezmiernie się rozwinęły; bo już oddawna działanie Anglii wymierzone na zewnątrz. Mocarstwa europejskie poczynają się trwożyć: Francya wypowiada wojnę (1744); wojnę nieszczęsną, która obadwa narody w długach pogrąża. W tym czasie pretendent Karol Edward Stuart rzuca się do Szkocji; zrazu zwycięzca posuwa się o dwa dni drogi od Londynu; następnie jednak pokonany wraca do Francji. Podboje lorda Clive w Indyach, stawia Anglię u szczytu wielkości (1768). Lecz zagrzeźła w długach z powodu tylu wojen, chciała nowe ustanowić podatki. Osady Ameryki północnej powstały na głos Washingtona przeciw zdzierstwom metropolii (1776). Potęga Anglii zdaje się być wstrząśniętą przez ten odpadek: lecz Anglia stawia czoło wszędzie; powściąga Irlandyą wzburzoną i rozwija na Oceanie najstraszniejszy despotyzm. Kiedy rewolucya francuzka zachwiała starym światem europejskim (1789), Anglia i wtedy podwaja swoje usiłowania, i rozwija niepojęte zasoby: uzbraja wszystkie ludy, osobliwie w téj chwili, w której występuje Napoleon.

Zapasy dwudziesto-pięcio-letnie, które kosztowały Anglię dwa-dziesiąt pięć miliardów! Pitt, Fox, Burke, Sheridan, unieśmier-
telnili swoje imiona na mównicy parlamentowej.

1800. Nie trzeba zapominać, że w czasie tej strasznej wal-
ki Anglia zajmowała się wielkiem zadaniem ludzkości, zniesie-
niem handlu niewolnikami: warowała to we wszystkich swoich
układach z narodami. Bohatyrzem w tém wielkiem dziele był
Wilberforce, podobnie jak lord Wellington był bohaterem Wa-
terloo, chociaż niektórzy dziejopisarze zaprzeczają mu tej sławy.
To wielkie zwycięstwo, w którym uczestnictwa i inne wielkie
narody domagać się powinny, zapewniło Anglii wszechwładz-
two w Europie i tryumf w tej walce (1814). Jerzy III pier-
wszy z królów Anglii zaprzestał tytułować się królem francuz-
kim, jak to robili poprzednicy jego począwszy od Edwarda III.
Częste wewnętrzne poruszenia wstrząsają Anglią, nie zachwia-
wszy bynajmniej jej potęgi zewnętrznej. Dopiero w r. 1829
zniesiono ciemiężące katolików prawa reformy religijnej. W r.
1827 Anglia łącznie z Francją i Rosyją przyłożyła się do wy-
swobodzenia Grecyi.

1830. Rewolucya francuzka znalazła odgłos w Anglii.
Dwa te ludy zbliżyły się do siebie przez traktaty. Wtedy Wil-
helm IV wstąpił na tron; nastąpiła po nim królowa Wiktorya
(1837), słusznie zarzucić można Anglii ciągle uciemiężenie Ir-
landyi i te roszczenia do wszechwładztwa świata, roszczenia u-
gruntowane na strasznej potędze.

ĆWICZENIA. Ludy pierwiastkowe. Podział rzymski. Jakie
były najścia Sasów, Anglów? Co zowią Heptarchią? Czyny Al-
freda, Canuta, Wilhelma zdobywcy. Co to jest danegeld?
Poddanie się księstw Wallii, Irlandyi, Szkocyi. Co to jest bi-
twa pod Hastings, wielka karta, dwie róże? Co czynią Stuar-
towie? Kto ich miejsce zajął? Walki w roku 1800? Mappa
przed przybyciem Cezara. Mappa za Konstantyna i za heptar-
chii. Alfred W. Tomasz Becket. Posiadłości Plantagenetów

we Francyi. Wojna dwóch róż. Reforma. Henryk VIII. Cromwell. Elżbieta. Marya Stuart. Covenant. *Glorious revolution*. Pretendenci. Walka przeciw Napoleonowi. Państwo W. Brytanii wraz z osadami.

ROZDZIAŁ IV.

Dania

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Dania jest częścią Europy północnej. Stolica jój Kopenhaga (Kiöbenhavn). Dzieli się na trzy części; Dania właściwa, wyspy i kraje przyłączone, księstwa niemieckie.

Pierwsza zawiera Prowincyą Zelandyą mst. Kopenhagę, Pr. Fionią mst. Odense; Pr. Lalandyą czyli wyspy Laland i Falster; Pr. Jutlandyą mst. Aalborg.

Do drugiej części należą wyspy Feröer, mst. Thornshavn. Islandya mst. Neikiavig i Grenlandya.

Księstwa niemieckie są: ks. Szleswickie mst. Gottorp, ks. Holsztyńskie mst. Glückstadt—Kiel, Rendsburg, Altona. ks. Lawenburskie mst. Ratzeburg.—Lawenburg.

Rzeki: Elba, Trawe, Eider, Stekenitz, Guden, i t. d., Kanał Szleswicko-holsztyński i Stekenicki. Z jezior zasługują na uwagę, Witten, Ward, Ratzeburg i t. d. Góry tylko na Inslandyi. Ciąsniny: Wielki Bełt, mały Bełt i Sund. Zatoki Skagerrak i Kategat. Przylądki są: Skagen, Eiderstaedt, i t. d.

Wyspy duńskie są bardzo liczne: Zelandya, Fionia, Laland, Bornholm, Sylt, Nordstrand, archipelag Farocr z ms. Thorshaven, Islandya, i t. d.

ĆWICZENIA Z czém graniczy Dania? Co oddziela Holsztyn od Szleswiku, Fionią od Zelandyi?. Kierunek rzek? Na jakim

morzu leży Sylt, Fionia, Islandya?. Długość i szerkość geograficzna Kopenhagi, Thorshaven, Neikiavick. Jak jedne od drugich odległe. Mappa archipelagu. Jaka odległość Lauenburga od Londynu?

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Czasy starożytne.

Kilka pokoleń koczujących z ich trzodami po równinach, rybacy, którzy później zmieniają się w korsarzy, oto są pierwotni mieszkańcy, plemię teutońskie. Fenicyjanie i Kartagińcy zaglądali na te odległe wybrzeża po bursztyn, który nabywał, z drugiej ręki na Zelandyi, zwanój Baltia, zkąd nazwa morza Bałtyckiego. Cymbrowie, zapewne horda Kimrów, przybyli ze wschodu na półwysep Jutlandzki, od nich Chersoneszem cymbryjskim nazwany. Przyływ oceanu skłonił ten lud do wędrówki ku południowi Europy, gdzie ich wytępilli Rzymianie (102). Kiedy szczątki ich wróciły, znaleźli miejsce zajęte przez Jutów, pokolenie gotyckie, zkąd nazwa Jutlandyi. Mówią że pozostali na południu półwyspu i połączyli się z Germanami Ingevonami; nazwisko ich niknie w historii. Nie wiadomo do jakiej epoki odnieść panowanie wojownika Odina, który stał się pierwszym bóstwem Skandynawów. Według jednych, sięga on najdawniejszej starożytności, według innych przypada na siedmdziesiąty rok przed Chrystusem, a nawet na 250 ery chrześcijańskiej. Skiold, jeden z jego synów władał Skanią, czyli Szwecyą południową; podbił wyspy i część Jutlandyi, wybudował Leirę, czy Lethrę mieszkanie najwyższego Króla, Oberkonung zwanego. Następcy jego tworzyli dynastją Skioldungów. Dan, z przydomkiem Mycalliti, czyli wspaniały, wiele dokonał podbojów i kraj swój nazwał Dan-mark. Korsarze albo królowie morza, wstawiają się na Bałtyku, a bardziej jeszcze na oceanie. (1)

(1) Szlezwik nazywał się *Hecthum*, Odensee *Othinsei*, albo państwo Odina, archipelag duński Baltia, morze na któ-

Wiek Średni.

300 po Jezusie Chrystusie.—Oprócz pokoleń skandynawskich widać było podówczas dwa ludy plemienia germańskiego, albo Kimryjskiego, Anglów w dzisiejszym Szleswiku i Saxonów nad brzegami Elby. Floty rzymskie musiały rozwinąć nadzwyczajną sprężystość, by wybrzeża Gallii i Brytanii zabezpieczyć od tych korsarzy. Gdy Hengist i Horsa opuścili ujście Elby sadowiąc się nad brzegami Tamizy (455), pięć tysięcy ich spółrodaków z wolna wywędrowało by się z nimi połączyć. Później około 547 naczelnik Anglów, Ida wraz z dwunastą synami zawiązał do Brytanii, której lud jego nadał imię ziemi Anglów.

600. Ivar, król Skanii, zawojował małe królestwa Danów i Jutów; wyprawił się nawet do Szkocyi (645). Jeden z jego następców był sławny *król morza* Ragnar Lodbrok, tak okrutnie zamordowany przez Anglów (793). Jego syn Sigurd II został królem najwyższym państw Duńskich. W ciągu wojen Sasów z Karolem W. Witikind wódz saski zawsze bezpiecznie zsjadował przytułek u Siegfrieda, króla południowej Jutlandyi (782), którego brat Gotfried sam toczył bój z Karolem W. (804). On to kazał w bliskości Eyder wznieść szanice zwane *Danavirk*, granica między Danią i państwem Franków. Harald król wypędzony przez swoich poddanych, schronił się do Ludwika pobożnego (le Débonnaire); nawrócony przez niego do religii chrześcijańskiej, wrócił do swojego kraju z misyonarzem Ans-garem (826), i zaszczepił pierwsze nasiona chrześcijaństwa w zbudowanych przez siebie kościołach w Ripen i Szleswiku. Około r. 861 Norwegianin odkrył wyspy Feroe; korsarz odkrywa następnie wyspę zwaną zrazu *Snaland*, kraj śnieżny,

rem leży, zatoką *Codan*, Helgoland *Herta*, Holstein *Holsatia*, albo Saxonia lesista, Bornholm *Burgundar-Holm*, siedlisko Burgundów, i t. d. Mniemają, że duńczycy powstali z połączenia Jutów z Sylonami ze Szwecyi.

później *Island*, kraj lodowaty. Ale szczególnie w stronach zachodnich Europy korsarze *królowie morza* szerzyli straszne łupieztwo w Irlandyi pod nazwą Ostmanów, ludzi wschodnich, we Francyi zaś pod imieniem Northmanów, ludzi północnych, i t. d. Naczelnym król (Ober-konung albo koenig) z Leithra, miał pod swoim zwierzchnictwem królów niższych (Unter konig) Jutlandyi, Szleswiku, Skanii, i t. d., i królów wysp (Noes konung) Odensee, Roskild, i t. d. Co do korsarzy (See-konung), ci w wielkiej byli niezależności. Oni to założyli małe królestwo w szkocyi *Caithness*.

900. Gorm stary przywiódł małych królów do stopnia gubernatorów i tym sposobem zaprowadził jedność monarchiczną. Wkrótce opuszczono starożytną stolicę Lethra, przenosząc ją do Roskild. Walka się rozpoczyna z państwem niemieckim (1). Otto W. posuwa swoje podboje do Lymfiord, które przezwiał Ottensund, zatoka Ottona: zwyciężył króla Haralda II i skłonił go do przyjęcia chrztu św. (965). Lecz Anglia głównym jest celem najazdów morskich, bo tam *Danegeld* nęci korsarzy duńskich i norweskich. Swenon I podbija Anglię (1014) i zostawia ją w spadku synowi Kanutowi W. który pokonał także Szwedów i zdobył Norwegię. Monarcha Danii, Norwegii i Anglii, wspierał chrześcijaństwo i posłał nawet misyonarzy na wyspę Islandyę. Władca południowej Szwecyi odrywa od państwa niemieckiego Szleswik (1035). *Ziobenhavn*, posterunek rybaków powiększa się zwolna, aby się z czasem stać Kopenhagą (*Kioebenhavn*). Wielkości Kanuta nie odziedzyczli jego następcy. Norwegia, Anglia, odzyskały niepodległość. Dynastia

(1) Teraźniejszy Holsztyn był wówczas częścią Saxonii. Przy Danavirk byli Holsatowie, na wschód Wagrowie, Polabowie i Obotryci sięgali aż do Meklemburga. Na prawo ujścia Elby mieszkali Ditmarsowie. Szleswik był wtedy dla Niemiec (931) prowincją graniczną (Mark czyli Marchia). Gubernator zwał się Markgraf (hrabia graniczny).

Skioldunje wygasła; Swenon Esthritson, hrabia duński i wicekról tego kraju, z ramienia króla Norwegii, który ją posiadał, rozpoczął dynastją Esthritidów, przyjąwszy tytuł króla (1044), napróżno kusił się o wydarcie Anglii Wilhelnowi normandzkiemu (1070). Waldemar W. wojował z korsarzami słowiańskimi znad Bałtyku, zdobył wyspę Rügen, część Pomeranii, upokorzył Norwegię (1170). Następca jego Kanut IV rozciągnął władzę swoją nad Holsztynem ⁽¹⁾ i wzdłuż wybrzeżów Bałtyku. Dania przez niejaki czas była lennictwem państwa niemieckiego.

1200. Waldemar II *zwycięzca*, rozciągnął swoje podboje na wybrzeżach wschodnich aż do zatoki finlandzkiej. Armia jego liczyła sześćdziesiąt tysięcy ludzi; flotta tysiąc czterysta okrętów, najpotężniejsza, jaką znano podówczas. Wszystkie te podboje przybrały nazwę królestwa Wandalii (1214). Ważne błędy zniszczyły tę potęgę. Natura także dodała swoje klęskę, straszliwy przyływ morza pochłonął część wybrzeżów Szleswigu. Do wojen domowych przyczepiła się także czarna morowa zaraza (1348). Waldemar IV dzwigał z wolna potęgę Danii; lecz Norwegia, Szwecya, niektórzy książęta niemieccy, wsparci flotą *Hanzy niemieckiej*, zmusili go do ograniczenia swojej władzy i przyjęcia pokoju (1370). Córka jego sławna Małgorzata, była królową Norwegii, przez zamęzcie z Hakinem królem tego kraju. Po śmierci Waldemara, kazała mianować syna swojego Olausu czyli Olofa królem Danii pod swoją opieką (1376). Śmierć Hakina podała w jęj ręce regencyą Norwegii (1380); zwycięztwo nad Szwedami zjednało jęj koronę Szwecyi (1387). Ze zaś syn jęj umarł, wybrała więc następcą swoim Eryka,

(1) Część zachodnia Holsztynu należała do państwa niemieckiego; wschodnia tworzyła małe królestwo słowiańskie czyli Sławonią, zajmując terażniejszy Meklemburg. W. 1180 księztwo Holsztyńskie było lennictwem niemieckim. W. 1326 przyłączono do tego Szleswik, Femern, Laland, Falster.

swojego wnuka, wreszcie ta *Semiramis północna* kazała podpisać w Kalmarze nieszczęsny akt unii wiecznej koron duńskiej, szwedzkiej i norweskiej (1397).

Epoka nowoczesna.

1400. Ta unia nie miała żadnej zasady trwałości. Małgorzata umarła w Flensburgu (1412). Król Eryk był niezdolny i okrutny; został z tronu złożony (1439). Szleswik i Holsztyn stanowiły księstwa niepodległe z wyspami Femern, Laland i Falster; Dania wplątała się w krwawą wojnę dla ich odzyskania; w skutek téj wojny rozprysła się unia trzech koron (1448). Od roku 1443 z Roskild stolica przeniesiona do Kopenhagi. Szwecya się oddzieliła; Norwegia a znią Orkady. Sztlandy, Feroe i Islandyą pozostały w związku z Danią. Oba dwa państwa wybrały królem Chrystyana I z rodziny niemieckiej książąt Oldenburgskich; lecz tron był obieralny. Koronował się on po ukończeniu wojny w Szwecyi i Polsce (1457). Po wojnie z Rosyją zostawił Szkotom Orkady i Sztotlandy; wypadki zwracają Danii księstwa Szlezwiku i Holsztynu (1459). Połączenie chwilowe koron ustaje 1471, wznawia się 1497. Lecz gdy Chrystyan II kazał wymordować szlachtę szwedzką w czasie uczty w Sztokolmie, ta szkaradna zbrodnia wywołała bunt, a w skutek tych unia trzech koron rozerwana na zawsze. Chrystyan usunięty został przez opinią swoich poddanych, którzy wybrali sobie królem w Danii i Norwegii Fryderyka I księcia Holsztyńskiego (1523), a w tym samym czasie Szwecya powitała królem jaśniejącego chwałą Gustawa Wazę. Dania zatrzymała wyspę Gotland, Norwégią zamieniła w prowincyą duńską (1536), i zachowała prowincye południowe Szwecyi. Podział Holsztynu wydał dwa domy książęce Holsztyńsko-Glückstadt i Holsztyńsko-Gottorpski, który zajaśniał na tronie rosyjskim. Do tych politycznych rozterek na nieszczęście kraju przymieszał się także szal reformy religijnej.

1600. Była to epoka wielkich odkryć; lecz Dania w wojnie z sąsiadami, wycieńczona klęskami wojny trzydziestoletniej; utraciła swoją marynarkę (1625-1629), podobnie jak i prowincje szwedzkie, a nadto zagrożona była przez Szwecyą wymazaniem z rzędu narodów. Wdaniem się mocarstw chrześcijańskich ocalona została (1659). Nawał nieszczęść skłonił lud duński do nadania królowi prawa dziedzictwa tronu i władzy nieograniczonej, aby podźwignąć powagę monarchy zagrożoną przez szlachtę (1660). Chrystyan V odniósł niejaki korzyści i otrzymał w dziedzictwo księstwo Oldenburgskie (1676). Kiedy sławny Karol XII toczył bój z Rosyją, Duńczycy uderzyli na jego posiadłości w Niemczech: Karol przez zemstę, wyprawia się przeciw Norwegii i tam życie utracił (1718). Dania odstąpiła prowincyj zajętych w Szwecyi, ustanowiła prawo opłaty na przesmyku Sundu, zajęła część Szleswiku do ksiąząt Holsztyńsko-gottorpskich należąca, której się ciż książęta zrzekli (1720). Dynastia ta wstępuje na tron rosyjski (1762). W czasie wojny siedmioletniej Dania pomna klęsk wojny trzydziestoletniej, pozostała neutralną, ale uzbrojoną, pod mądrym rządem Fryderyka V. W r. 1773 Wielki książę Paweł zamienił posiadłości swoje w Holsztyńskim na księstwo Oldenburskie należące do Danii. Przez tę zamianę cały półwysep duński uznał władzę królów Danii. Połączywszy się na chwilę z Rosyją w wojnie przeciw Szwecyi, Dania zachowała neutralność w wielkiej koalicji zagrażającej Francji, która miała wstrząsnąć całą Europą.

1800. Ta roztropna neutralność nie podobała się despotycznej Anglii. W zawziętości przeciw Francji uderzyła na Kopenhagę 1801, wróciła następnie z oburzeniem całej Europą bombardować tę stolicę w sposób najstraszniejszy od 2 do 5 września 1807. Dwa tysiące mieszkańców poległo w czasie tego okropnego szturm. Anglicy uprowadzili flotę duńską, zagarnęli osady amerykańskie i wyspę Helgoland, z której zrobili groźny wojenny posterunek. W roku następnym Duńczycy ude-

rzyli na Szwecyą; Napoleon przysłał im na pomoc korpus wojsk francuzkich pod rozkazami Bernadottego i hiszpańskich pod wodzą generała Romana (1808). Pokój zawarto. Anglia karząc duńską przyjaźń dla Napoleona, zabrała wyspę Islandyą; mimo to Dania nieprzychylna Anglii posłała Napoleonowi korpus marynarzy duńskich do jego floty w Antwerpii (1811). W r. 1813 związała się na chwilę z wojskami sprzymierzonych, wnet atoli oświadczyła się znowu za Napoleonem, wydała Francuzom Hamburg, zajęła Lubekę, i wypowiedziała wojnę Rossyi i Szwecyi; nieszczęścia 1814 zmusiły Danią do zawarcia pokoju. Odpokutowała za wierność Napoleonowi: Anglia zwróciła jój wyspy, prócz Helgolandu; Szwecya opanowała Norwegię, oddając w zamian Pomeranią i wyspę Rügen, których Dania odstąpiła Prussom (1816) w zamian za księstwo Lowenburskie. Przyjętą została do związku niemieckiego z księstw Holsztyńskiemu i Lawemburskiemu. Pokój goi tyloiczne rany. Fryderyk VI wspiera nędzę powszechną, która do najwyższego stopnia doszła; dźwiga handel, przetwarza marynarke i Danią robi składem handlu zaatlantyckiego i bałtyckiego.

1830. Zamieszania wybuchły w Kopenhadze i szybko uśmierzone. Spory religijne zaprzętają umysły. Król zaprowadza stany prowincjonalne, 1) dla wysp Zelandyi, Fionii, Lalandu, Islandyi, i t. d.; 2) dla Jutlandyi; 3) dla Holsztynu; 4 dla Szleswiku. W 1840 Chrystyan VIII wstąpił na tron.

CWICZENIA. Pierwsze czasy Danii. Co to są Cymbrowie, Jutowie i Skioldungi? Co zdziałali Dan, Hingist i Ida? Jakie były podboje Swenona I i Kanuta W.? Co zaszło w tym samym czasie na archipelagu brytańskim? Stan Danii za Waldemara, za Oldenburgów. Mappa Danii za Cymbrów, za Hengista, Kanuta W. Królowie wyżsi, królowie niżsi, królowie morza. Rabunki Northmanow. Mappa Wandalii. Rozmaite zmiany unii kalmarskiej. Jaką rolę grała Dania w wojnie trzydziestoletniej; i napoleońskiej. Mappa osad.

ROZDZIAŁ V.

Norwegia i Szweeya.

Norwegia i Szwecya są częścią Europy północnej, stolica Stockholm. Obadwa królestwa tworzą półwysep Skandynawski.

Norwegia.

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Norwegia zajmuje część zachodnią, półwyspu. Stolicą jéj jest Chrystyania. Dzieli się na 15 części (Stieft albo Amt). Smaalchnen ms. Friedrichshall—Aggerhuus ms. Chrystyania. Bukserud ms. Drammen.—Jurlberg i Laurvig ms. Laurvig. Bradsberg ms. Skeen.—Nedesnäs ms. Arendal.—Mandal ms. Christiansand. — Stavanger ms. t. n.—Bergenhus połud. ms. Bergen.—Romdal ms. Christiansund.—Trondhjem połud. ms. Trondhjem.—Hedemarken.—Christians.—Bergenhus półn.—Trondhjem półn. wszystkie cztery bez miast.—Nordland ms. Rodøe. Finmarken ms. Tromsøe.

Główne rzeki są: Glommen, Laugen, Beina, Laawen, Tana. Zatoki bardzo liczne, Warung, Tone, Ofoden, Drontheim, Stovang-Fiord, i t. d., podobnież i jeziora: Mjösen, Farnund; i t. d.

Góry tworzą niezmierny łańcuch od południa ku północy ciągnący się; dwa południowe ramiona zowią się Dovre-Field, i Langfield. Z tych wychodzą w kierunku północnym góry Kiölen. Wysp nadzwyczaj wiele; archipelag Helgoland, Laffoden, Trumsen, i t. d. Przylądki najdalej ku północy Nord-Kynn i Nord-cap.

CWICZENIA. Podział Norwegii, ujście rz. Tany, Glommen,

kierunek gór. Długość i szerokość geogr. Chrystyanii Nordcapu. Odległość Nordkynn od Islandyi.

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Czasy starożytne.

W czasach pierwotnych plemię germańskie panuje na południu, plemię fińskie na północy z trzodami renów. Według podań mitologicznych, Norus, syn Odina, był założycielem królestwa norweskigo. Te epoki cudowności wypełnione są bitwami między książętami sąsiedzkimi, bankietami wśród mroźnej pory, łowami niezliczonemi na wilki i niedźwiedzie, walkami z karłami północy i olbrzymami gór, a nawet z bogami Asgardu i Walhalli (nieba).

Wieki średnie.

300. Po J. Chrystusie. Norwegią znali Rzymianie pod nazwą Nerigonu, czyli Norigi; gardzili nią, jako okolicą dziką, chociaż może była nią mniej, niż niektóre okolice Italii i Grecyi. Pod zwierzchnictwem króla wyższego, Ober-Konung, byli królowie obwodów, albo kantonów (Fylkis-Konung, albo Hoerads-Konung), królowie wysp (Nas-Konung), królowie morza (See-Konung), korsarze, czyli dzieci przystań i zatok (Wikings). W owój epoce góry Kolen i Dovrefieldt nie dzieliły Norwegii od Szwecyi, owszem Szwecya zdaje się ograniczona była częścią południowo-wschodnią półwyspu, całą północ zostawiając norweskim Konungom⁽¹⁾. Korsarze brytańskiego archipelaguna łodziach łożowych przybywali wojować na tych wybrzeżach.

(1) Rozróżniają wówczas rozmaite kraje: *Vigen* (między Gotha i Glommen), *Upland* (okolice Christianii), *Romerike* (wzdłuż Glommen), *Hordaland i Fiord* (kraina Berghen), *More, Thrand, Halogeland* (kraina Drontheim), *Waermeland* (na północ jeziora Wener), *Westfolden* (kraj Christiansandu), i t. d.

600. Olof, książę, wygnaniec szwedzki, schronił się do kantonu Waermeland, gdzie zajął się karczowaniem lasów. Był on z rodziny szwedzkich królów Ynglingów; jego potomkowie rozciągnęli władzę nad rozmaitemi częściami Norwegii i wykarczowali także lasy w stronie północnej Waermelandu (700). Mnóstwo korsarzy norweskich zapędza się aż na południowe wybrzeża Europy, które plondrują, znani pod imieniem Normanów (Northmans, ludzie północni). Potomek Olofa, Halfdan czarny, zostaje królem Westfoldenu, i podbijają kilka królestw sąsiedzkich (863). Syn jego Harold-Haar-Fager (iskrzących włosów), podbija resztę królów norweskich i łączy cały kraj w jedno państwo; wybudował ms. Loda i w niem założył stolicę, zdaje się w miejscu gdzie się wznosił Drontheim. W Harsursfiord (zatoka Bukke) pobił groźnych królów morza i wybrzeżów, których dwór najwyższy był na wyspie Fidze; państwo jego powiększyło się odkryciem wysp Szotlandzkich, zdobyciem Hebrzyd i wyspy Man (876). W każdej prowincyi ustanowił gubernatora, zwanego *jarl*, czyli hrabia; zakazał korsarstwa i powypędzał niechętnych; jeden z najsławniejszych był Rollon (Hrolf). Ten król morza wyruszywszy z wyspy Wigten, czyli Wigeren, przez długi czas łupił wybrzeża morza północnego, których był postrachem. Już był w wieku podeszłym, kiedy na wybrzeżu Francyi założył księstwo Normandzkie (912), gdzie się pokazał wielkim i szablą i sprawiedliwością. Other, puszczając się brzegami ku północy, okrążył przylądek Nordcap i dostał się do morza Białego. Grim-Gamle odkrywa Foe-roë (861); z tych to wysp korsarz Nadod, postępując za lotem ptaków, dostał się do ziemi, którą nazwał Snaland, kraj śniegu; inny korsarz zawija tam i nazywa Island, ziemia lodowata. Hrabia Ingolf wygnany za morderstwo, zaprowadził tam osadę norweską (875), długo niepodległą pod rządem swoich sędziów, czy Lagmanów. Miasto Froste, na północ Drontheimu, jest stolicą zgromadzeń narodowych Norwegii.

900. Synowie Harolda-Haar-Fager podzielili między siebie jego kraje. Hakin I król najwyższy, ochrzczony w Anglii, chciał nawrócić do religii chrześcijańskiej swój lud; sejm w Troste oparł się temu (950). Islandczyk Eryk Rauda odkrył Grenlandyę i założył tam osadę (970). Norwegia posiłkami swojemi utrzymywała Normandów francuzkich; w jednej z tych wypraw, książe Olof Trygvason, ochrzczony w Rouen, robi wycieczki do Anglii, wróciwszy do Skandynawii zostaje królem, zakłada Nidaros, później nazwane Drontheim, zagnała swój lud do chrześciance i rozsyła wszędzie missyonarzów, do Islandyi, a nawet do Grenlandyi (1000). Dania i Szwecya złamały jego potęgę i podzieliły się jego prowincjami; odzyskał je znowu Olof II, który znowu zwyciężony został przez Kanuta W. Ten wprowadza na tron norweskimi Suenona II, po którym następuje wkrótce Magnus, przez niejaki czas zarazem król Danii (1042). Korsarze nazwani *meżowie z Aska, Askemans*, z wyspy wybrzeża zachodniego, złupili brzegi państwa niemieckiego. Miasto *Opsto*, później Christiania nazwane, założone zostało przeciw najazdom duńskim. Olof III wspierał handel, wybudował kilka miast, jak np. Stavanger, podźwignął, a może i założył Berghen, w którym dzielnicę jedną przeznaczył dla Anglików (1070). Hebrydy i wyspa Man wracają pod panowanie Norwegii (1095); wyspa Anglesey, Orkady i półwysep Cantyra, zdobyte, mimo klęski poniesionej w Irlandyi. Wewnętrzne rozterki, wojny ze Szwecyą, wszechwładna potęga arcybiskupów Drontheimskich, i t. d., kończą wiek dwunasty.

1200. Zawichrzenia stronnictw nie ustają; wreszcie Haken V wraca pokój i siłę Norwegii, łączy się z mocarstwami obcemi i przywodzi do posłuszeństwa Islandyę i Groenlandyę (1261); następca jego sprzedaje Szkocyi wyspę Man i Hebrydy. Hansa do takiej doszła potęgi, że zagraża Norwegii odjęciem żywności (1285), jeżeli nie uzyska dla siebie najrozleglejszych przywilejów w Berghen. Korsarze finlandzcy a nawet Russy

napadają prowincye norweskic pólnocne. Magnus II król szwedzki, zostaje także królem norweskim prawem spadku (1330). Od r. 1348 do 1350 czarna zaraza morowa trapi Skandynawią, trzecia część ludności norweskicj pada jój ofiarą. Syn Magnusa, młody Haken VIII, król Norwegii i przez chwilę Szwecyi, zaślubił sławną duńską Małgorzatę Waldemar (1365). Wiadomo że ta sławna monarchini, Semiramis pólnocna, połączyła trzy korony Skandynawskie przez *unię kalmar-ską* (1397).

Epoka nowoczesna.

1400. Po śmierci Małgorzaty niedołączny Eryk, jój następcza, nie potrafił utrzymać przyzwoitój władzy; złożony został z tronu (1439). W czasie tych burz politycznych, Anglicy i Hollendrzy opanowali handel z uszczerbkiem Hanzy. Norwegia pozostała w związku z Danią i wraz z nią przyjęła za króla Chrystyana I z domu Oldenburgskiego (1450). Szlachta nie przestawała wicchrzyć w królestwie, a znużona samowolnością Chrystyana II przyjęła, wraz z Danią, za króla Fryderyka I, z książąt holsztyńskich (1523). Wnet pojawiła się reforma religijna; znalazły silny opór; Norwegia chciała przyzwać Chrystyana II na obronę swojój wiary: nie powiodło się jój, a Dania obrażona przywiodła ją do stanu prowincyi duńskiej (1536), do której trzeba zaliczyć rozległe prowincye Waermelandu, Herjedalen i Jemtland, na pólnocy Szwecyi. Norwegia zajmuje się wydobywaniem korzyści z kopalń i lasów, usiłuje przeszkodzić Anglikom przedzierającym się na pólnoc do Rossyi i zajmującym się połowem na wybrzeżach Norwegii i Islandyi. Przyszli władcy morza odpowiadali, że morze do wszystkich ludów zarówno należy, i wtedy mieli słuszość.

1600. Szwecya zazdrości Danii posiadania Norwegii i dlatego ścieśnia jój granice, zaledwie pozwalając jój wychylić się na drugą stronę Glomenu, odbiera jój wszystkie prowincye pół-

nocne i niewyczerpane lasy; chce jęj nawet wydrzęc na północy Laponię (1645), od Tyrs-Fiord, do Waranger-Fiord. Około tego czasu zbudowano Christiansand. Zamachów najezdniczych chciał dokonać Karol XII po powrocie z Turcyi. Już znaczną część kraju miał w rękę, gdy kula, jak mówią, ręką szwedzką wymierzona, ugodziła go przy oblężeniu Friederichshall (11 grudnia 1718), a wojsko jego tępiły mrozy. Około 1751 Szwecya z Danią ustaliły granice Norwegii. Kiedy w r. 1788 Rossya zagroziła Szwecyi, Norwegia z Danią połączyły się przeciw wspólnemu nieprzyjacielowi i postąpiły aż do Gothenburga, lecz pokój ich wstrzymał.

1800. W czasie wojny z Danią 1808, Szwecya chciała opanować Norwegię, ale dopiero w 1814 spełnione zostały jęj zamiary. Norwegia odstąpiona została w zamian za Pomeranią, Norwegianie opierali się, obrawszy królem Chrystyana Fryderyka księcia holsztyńsko-szleswickiego. Ale Anglicy obsaczyli brzegi; głód dokuczał, trzeba było uledz. Król złożył koronę, Norwegia przystała na połączenie, ale jako królestwo odrębne, z ustawą różną od szwedzkiej (21 października 1815). Bernadotte marszałek francuzki zostawszy królem szwedzkim, był także koronowany królem norweskim w Drontheimie (1818). Szlachta dziedziczna zniesiona; niepodległość narodowa utrzymana przeciw roszczeniom Szwecyi, pragnącęj Norwegię zamienić w prowincyą szwedzką. Zamieszania wybuchły w Berghen, Dronthejm. Pożary lasów, zaraźliwe choroby sprowadziły nędzę.

1830. Przy każdęj sposobności Norwegia objawia wstręt do zjednoczenia politycznego lub cywilnego ze Szkocyą i sili się nad wynalezieniem środków utrzymania rozdziału tych dwóch narodów.

ĆWICZENIA. Czasy pierwotne. Jaka była Norwegia w trzecim wieku? Czyny Olofa, Harolda, Rollona. Co zaszło w tym czasie w Anglii i Danii? Co to jest Lada, Nidaros, Opsta? Podboje w Szkocyi. Ynglingowie, dynastyja oldenburska, hol-

sztyńska. Czyny Małgorzaty, Karola XII, Bernadottego. Wycieczka korsarzy na morze podbiegunowe. Mappa odkryć w dziesiątym wieku i całej Norwegii, wraz z posiadłościami w Szkocyi. Arcybiskup Drontheimski. Stronnictwa Birkenbujner i Bogler, Slittungów i Ribbungów, dwunasty i trzynasty wiek. Unia kalmarska. Reforma. Walki z Anglią. Połączenie ze Szwecyą.

Szwecya.

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Szwecya zajmuje część wschodnią półwyspu skandynawskiego. Stolicą jój jest Stokholm. Dzieli się na dwadzieścia pięć Laene, te zaś na 155 wójtostw bez znaczenia historycznego.

Miasta ważniejsze są: Upsala, Linkoeping, Kalmar, Landscrona, Oerebro, Lund, Goetaborg, Sigtuna, dawne siedlisko bożka Odina, i t. d.

Porty są: Stockholm, Wisby, Carlscrona, Göthaborg, i t. d.

Rzeki: Tornea, Lulea, Umea, Dal, Motala, Götha. Kanaly: Gotha, Arboga, Stromshelm. Cieśniny: Sund, Calmar, Aland. Zatoki: Botnicka, Skania, Kategat. Jeziora: Wener, Weter, Melar, Stilmar, Storsioe, Tornea, i t. d.

Góry, łańcuch gór Kolen. Wyspy są: Gottland, Oeland, i t. d.

ĆWICZENIA. Co oddziela Szwecyą od Norwegii, Danii, wysp W. Brytanii? Granice Gotyi, kierunek rzek i gór. Długość i szerokość geogr. Stockholmu, Kalmaru. Odległość wzajemna tych miast. Rozwinięcie wybrzeżów w milach geograficznych.

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Czasy starożytne.

W stronie północnej jest plemię fińskie podzielone na dwie rodziny: *pasterze* zawiedli trzody swoich renów aż do jeziora

Storsien, na spadki i mroźne doliny gór Kolen; *rybołowcy* rozciągnęli się wzdłuż brzegów aż do wyspy Hernoen; wielka żrećność na morzu zrobiła z nich groźnych korsarzów. Na południu były może owe azyatyckie osady *Asow*; które są początkiem świetnej wojowniczej mitologii skandynawskiej, w której Odin i Frigga występują pośród bohaterów Asgardu, otoczeni Walkyrami. Surowa historia przypuszcza, że okręty fenickie, kartagińskie, marsylskie i greckie zwiedzały po kolei wyspy skandynawskie, biorąc za wyspę cały półwysep skandynawski: zakupowali tam ambrę (bursztyn) zbieraną na brzegach południowo-wschodnich Bałtyku. Niektórzy dziejopisarze utrzymują, że Cymbrowie opanowali część południową, i że zostawili tam Cimbrisham, jako pomnik panowania swojego w tych stronach; uważają oni, że Gotowie plemię germańskie, opanowawszy południowy półwysep, już tam rozdzielili się na Ostrogotów (Ostgotów), na wschód jeziora Weter, i na Wissygotów (Westgotów), na zachód tegoż jeziora: Herulowie (¹) usadowili się w stronie południowej jeziora Wener. Pamiątka Gotów pozostała w kraju w nazwach Gotyi, Gotenburga, Gotlandyi, zatoki Codanus (morze bałtyckie), tak jak Burgundów w nazwie Bornholw, podówczas zwanój Borgundarholm (mieszkanie Burgundów). Rzymianie nic o tem nie wiedzieli: oni uważali wyspę Skandyą za część germańskiej Swewii. „Swionowie, mówi Tacyt, otoczeni zewsząd oceanem, są potężni na morzu i na lądzie. Po nich idą Sitonowie, którzy przyzwalają na naczelnictwo kobiety. Tu się kończy Swewia. Poza tym krańcem jest morze śpiące, nieruchome, otaczające ziemię. Tam koniec świata.“ Według podań mitologicznych, Odin, jakakolwiek była epoka

(¹) Około r. 260 Herulowie, jak mówią, wypędzeni zostali ze Skandynawii przez Duńczyków. W 495 po J. Chr. kilka hord tych barbarzyńców wróciło do ojczyzny; ich towarzysze pozostawszy w cesarstwie wschodniem, zamordowali króla swojego w Illiryi, i przyzwali księcia z rodu Odina (529).

jego panowania, zbudował Sigtuna. Pomędzy innemi miastami znakomitsze były, Upsal, miasto święte; Birka, stolica starożytnej Szwecyi; Skara, dawna stolica Gotów, i t. d. Trudno dowieść, czy ta geografia jest tak starożytną, za jaką ją podają tradycye.

Wieki Średnie.

300. Po J. Chrystusie. Starożytna Szwecya, czyli Sweonia pierwszą kolebkę swoją ma między Dal i wielkimi jeziorami Weter i Wener. Cała ta strona dzieliła się na drobne królestwa niepodległe, pod zwierzchnictwem najwyższych królów Upsalu, którzy także między swoimi lennikami liczyli królów wysp Gottlandyi, stolica Wisby, i Oelandyi, stolica Borgholm. Między jeziorami Weter i Melar była Soedermanlandya (Sudermania); na wschód jeziora Weter Ostrogoty; między dwoma wielkimi jeziorami Wissygotya; na południu Smalandya, stolica Kalmar, i t. d. Rozległe prowincye północne Waermelandya, Heltingia i t. d., należały do Norwegii, która południowym krańcem sięgała do Gotyi. Dania posiadała Skanią, stolica Lunden, Bleckingią na wschód tamtéj i Hallandyą na północ aż do Gotyi. Jeden z królów potomek Odina i nazwany Yngwe, jest początkiem dynastyi świętej Ynglingów; był on królem najwyższym. Szwedzi potężni na morzu rabują kraj wschodni Esthlandyą, Estonią dzisiejszą pod panowaniem Rossyi, rozległe pole wypraw wojowniczych bohaterów szwedzkich téj epoki na pół bajecznej.

600. Król Ingjald zabija kilku królów i państwa ich zagarnia. Lecz Ivar Vidfame, syn króla Skanii, mści się za swojego ojca, zdobywa całą Szwecyą, zagraża Szkocyi, zajmuje część wybrzeżów wschodnich Bałtyku (645). Olof, syn Ingfalda, schronił się do Waermelandyi, gdzie się przedłuża panowanie rodziny Ynglingów. Tymczasem Szwecya odzyskuje niepodległość pod Sigurdem I, który został także królem Danii. Synem jego

był sławny król morza Ragnar Lodbrok ⁽¹⁾, tak okropnie drezczony przez Anglików w jednej z wypraw przeciw nim (793). Po nim dwa te królestwa rozdzielają się: Sigurd II został królem Danii, a brat jego Biorn Jarnsida, królem Szwecyi. Około r. 829 Ansgard opowiadał ewangelią Szwedom; Birka było miastem chrześcijańskim, Upsal pozostał ogniskiem czci Odina, a nade wszystko punktem środkowym oporu przeciw postępom missyonarzy. W tej to epoce Northmanowie szerzą najstraszniejsze rozboje na południowo zachodnich wybrzeżach Europy; lecz Szwedzi pod nazwą Warjagów (Waregow), zwracają się szczególnie na wybrzeża wschodnie Bałtyku, z kąd posuwają najazdy aż do Konstantynopola, który ich część pod swoje chorągwie przyjmuje. Jeden z tych groźnych Warjagów był Ruryk, założyciel państwa rosyjskiego (862). Inni Szwedzi podbijają Finlandyą, Estonią i prowincye na północy Herjedale, Jamteland, Heltingin i t. d., podówczas do Norwegii należące

900. Za Eryka IV Szwecya połączyła się z Danią, przeciw Olofowi Trygvason królowi Norwegii, którego krajami podzielili się. Chrześcianizm zgasł w Szwecyi. Olof, czyli Olaus Skalkonung, starał się podźwignąć go; biskupstwo w Skara zostało zaprowadzone mimo wysilenia odińskiego Upsalu. Olaus pierwszy przyjął tytuł króla Szwecyi (1001). Inge I z dynastyi Stenkil, z taką gorliwością zajął się rozszerzaniem chrześcijaństwa, że sam podpalił kościół Odina w Upsalu. Cała Gotia bałwochwalcza powstała, a wojna jój ze Szwecyą, była zarazem wojną religijną. Tymczasem liczba klasztorów wzrastała; legat papieżki urządził duchowieństwo, ustanowił podatek święto-

(1) Jest to ten sam król morza, wojownik zarazem i poeta, który śpiewał. „Walczyliśmy szablą w czasach, gdy młody jeszcze udawałem się na wschód gotować wilkom ucztę krwawą, i w owej wielkiej bitwie, w której do pałacu Odina wyprowadziłem wszystkich lud Heltingii; ztamtąd okręty nasze zaniosły nas do Yfa; gdzie włocznie nasze rozbijały tarcze, a szable łamały mur puklerzy; i t. d.“

pietrza: wreszcie chrześcijaństwo odniosło tryumf. Arcybiskupstwo założone w Upsalu (1164). Eryk IX zwany świętym, jest zarazem apostołem i zdobywcą Finlandyi. Kanut Erykson bierze tytuł króla Szwedów i Gotów, nie mogąc wszakże przytłumić zawiści dwóch tych ludów. Korsarze Estońscy plądrują wybrzeża szwedzkie, palą kilka miast, między innymi Sigtuna. Dla zabezpieczenia się od ich najazdów Stockholm założony.

1200. Do zapasów dynastyj spółzawodniczących, miesząc się namiętności ludu, podżegane oburzeniem czcicieli Odina walczących z ludnością chrześcijańską pod wpływem wszechwładnego arcybiskupstwa Upsalskiego. Magnus I z przydomkiem Ladulaas (Zamek stodoły) z przyczyny opiekowania się rolnikami, przyjmuje stanowczo tytuł króla Gotyi i Szwecyi, ustalając tym sposobem jedność monarchiczną (1278). Botnia podbita; Finlandya obroniona przed Rosyją; Skania, Bleckingia, Hallandya, na chwilę odebrane Dani; później jednak odebrał je Waldemar III, król duński, który zagarnął także Gottland i Oeland i został tem samem królem Gotów. Wspomnienia dawniej rzezi wywołanej spółzawodnictwem dynastyczném skłoniło Szwedów do złożenia z tronu rodziny Folkungów, a przyzwania Alberta Meklemburskiego (1363), który nie odpowiedział ich zaufaniu. Rozgniewana jego postępowaniem szlachta szwedzka wspierała Małgorzatę Waldemar w osiągnięciu korony szwedzkiej. Albert chciał się opierać; pokonany i wzięty do niewoli pod Falkoeping (1389), otrzymał część wyspy Gottland, którą odprzedał zakonowi niemieckiemu. Wreszcie 17 czerwca 1397 Semiramis północna podpisała w Kalmar unią trzech koron skandynawskich na wieczne czasy; a przecież ona bardzo krótko trwała.

Epoka nowoczesna.

1400. Małgorzata zarządzała Szwecyą przez swoich urzędników i umiała powściągać bunt. Lecz po jej śmierci urzę-

dników wypędzono, a do tego buntu pierwszy popęd dali wieśniacy Dalekarlii. W 1448 Karol VIII Kanutson wstąpił na tron, tym sposobem zerwał unią, tak zgubną dla Szwecyi, a która tak silną opozycyą znajdowała w familii Stenstur, ilekroć дума duńska przywrócić ją pragnęła. W 1471 Szwedzi pobili Duńczyków pod Stockholmem i zabrali im sławną chorągiew Danebroga, palladium monarchii duńskiej. Wśród tych zamieszkań potężny arcybiskup Upsalu wielką odgrywa rolę polityczną. Po długim ścieraniu się stronnictwo narodowe Stenstur pokonane pod Bogesund, a Chrystyan II król duński koronuje się królem szwedzkim w Stockholmie. Lecz w czasie uroczystości koronacyjnych każe mordować szlachtę, którą uważał za nieprzychylną dla siebie (8 i 9 listopada 1520). Ta szkaradna zbrodnia wywołała stanowcze złamanie Unii Kalmarskiej i otworzyła drogę do tronu rodzinie Wazów. Sławny Gustaw Waza na czele wieśniaków dalekarlijskich wypędza duńczyków i okrzyknięty zostaje królem w Strengness (6 czerwca 1523), następnie zmusza Danią do uznania niepodległości szwedzkiej. Dla złamania groźnej przewagi arcybiskupa Upsalskiego pozbawia duchowieństwo jego bogactw i wprowadza protestantyzm. Koronując syna swojego Eryka tem samem władzę królewską uczynił dziedziczną i mianował braci swoich książętami Finlandyi, Ostrogoty, Sudermanii ⁽¹⁾; przywileje Hanzy ścieśnił i dał początek marynarce szwedzkiej. Pod niecnym synem Gustawa ⁽²⁾, korzystając z zawichrzeń państwa, Duńczycy odzyskują

(1) Swecya posiadała Finlandyą, wyspy Aland, całą Bontnią, wschodnią i zachodnią Laponią. Oprócz znanych już prowincyj, ważniejsze jeszcze do tego były Dalia, mst. Wenersburg; Nerike, mst. Orebro; Upland, mst. Stolckholm; Westmania, mst. Arboga; Dalekarlia, mst. Fahlün, Helsingia, Angermania, i t. d.

(2) Zaślubił on córkę kaprała wojsk swoich, przybrał za polubieńca człowieka podłego i srogiego. Spisek w pałacu uknuty wtrącił go turmy, w której został zamordowany (1577)

Skanią, Hallandją, Bleckingią, a na północy Jemtlandya i Herjedalen. Jan III chciał przywrócić katolicyzm przy pomocy Polski; syn jego Zygmund III, podówczas król Polski, następuje po nim w Szwecyi 1592. Lecz stryj jego, książę Sudermanii, staje na czele stronnictwa luterskiego przeciw królowi katolickiemu; złąd wywiązała się wojna między Szwecją i Polską.

1600. Zygmunt odpadły od korony, widział stryja swojego wstępującego na tron pod imieniem Karola IX. Przypisują mu założenie Gotburga, Ulea, Umea, i t. d. Sławny Gustaw Adolf był jego następcą (1611). Wsławił się on w Rossyi, w Polsce i w Prussach, uniesmiertelniał się zwycięstwami w Niemczech, już to walcząc z Austryą na korzyść Francyi, już też zapewniając tryumf protestantyzmu. W całym blasku sławy padł pod Lützen (1632). Córka jego, sławna Krystyna, odebrała Duńczykom prowincye południowe, Skanią, i t. d. Pokojem Westfalskim przyznano jej Pomeranią i kilka miast niemieckich, Bremen, Wismar, Stettin, i t. d. Szwecya wtedy została mocarstwem przeważnym na północy i prawie samowładną panią wybrzeżów południowych i wschodnich Bałtyku ⁽¹⁾. Krystyna ⁽²⁾ zrzekła się tronu na korzyść krewnego swojego Karola Gustawa, z książąt Dwóch-mostów, który przybrał imię Karola X (1654). Monarcha ten zawojował całą Polskę, podbił Prussy, i gdyby go śmierć nie zaskoczyła, byłby zagarnął Danią (1660). Przez Ludwika XIV Szwecya wciągnięta do

z rozkazu brata swojego Jana III, który po nim wstąpił na tron.

(1) W r. 1640 Szwedzi założyli osadę w Ameryce, zbudowawszy w niej miasto Christiania: wojny wstrzymały dalszy rozwój tej osady. Później Anglicy opanowali tę osadę. Po roku wszakże 1762 Francya wymogła dla Szwecyi wyspę św. Bartłomieja w Ameryce.

(2) Królowa ta wielce uczona, była obok tego dosyć lekko myśląca. We Francyi wróciła na łono kościoła katolickiego, po czem udała się do Rzymu i tam dokonała zycia (1689)

wojny przeciw Hollandyi same tylko klęski znalazła. Za Karola XI sejm z r. 1693 ogłosił króla panem samowładnym, mogącym rządzić państwem według swojej woli; lud tym sposobem kładł tamę szlachcie. Sławny Karol XII (1697) wielkim zajaśniał blaskiem; zwycięstwa jego w Danii, w Polsce, w Rossyi, unieśmiertelniły jego imię; na nieszczęście przeciwnikiem jego był Piotr W. Zwycięzony, chciał utratę wszystkich zdobywszy wetować podbojem Norwegii; tam zginął (1718). Piotr W. spustoszył straszny sposóbem wybrzeża, mimo wdanie się Francyi. Do tych klęsk przymieszały się jeszcze rozruchy wewnętrzne. Stronnictwo *czapek* było za Rossyą, stronnictwo *kapeluszy* za Francją. Obadwa te stronnictwa wydzierają sobie władzę. Wojna z Rossyą pociągnęła za sobą utratę Finlandyi, tym sposobem wybrzeża bałtyckie stracone zostały. Rosya narzuciła na króla biskupa Lubeki, Adolfa Fryderyka, księcia Holshytyńsko-Gottorpskiego (1751). Francya potrafiła wciągnąć Szwecyą do wojny siedmioletniej. Przy pokoju (1762), Anglia i Rosya targowały się z Francją o wpływ na Szwecyą. Gustaw III rozwinął nadzwyczajną zręczność w zarządzie państwa; złamał on przewagę szlachty, wspierał handel z Francją, uderzył na Rosyą, walcząc z rozmaitą szczęścia kolejją: skarb wycieńczony; szlachta samowładnością króla rozdrażniona; jeden z nich Ankaström, zamordował króla (18 marca 1792). Gustaw IV ogłosił neutralność względem Francyi; Anglia się oburzyła, lecz Rosya uznała.

1800. Gustaw IV oświadczył się wreszcie przeciw Napoleonowi i połączył się z Rosyą i Anglią. Napoleon przemógł jednak i zmusił mocarstwa północne do przyjęcia systemu kontynentalnego. Lecz Szwecya wnet wróciła do przymierza z Anglią, wypowiedziała wojnę Rossyi; mimo kilku zwycięstw, Finlandya stanowczo stracona została (1808). Kraj wycieńczony, szlachta i wojsko rozjątrzone. Rosyianie przedzierając się stroną północną zagarnęli Botnią zachodnią aż do Umei. Król został

pojmany i za odpadłego od tronu ogłoszony. Karol XIII książę Sudermanii wstępuje na tron (1808). W pokoju z Rosyją, ustalił granicę północną przez rzekę Tornea i Muonio, ustąpił także wysp Aland, lecz za to w Niemczech odzyskał Pomeranią i wyspę Rügen. Ponieważ zaś był bezdzietnym, przybrał więc za następcę domniemanego księcia Ponte-Corvo, Bernadottego, marszałka Francji (1810). Napoleon zmusił Szwecyą do wypowiedzenia wojny Anglii; lecz despotyzm zdobywcy skłonił Szwecyą do połączenia się z Rosyją przeciw niemu. Po wielkich wypadkach 1814 i 1815 Szwecya otrzymała Norwergią w zamian za Pomeranią i wyspę Rügen. Bernadotte koronowany królem 1818 pod imieniem Karola XIV. Strącony król Gustaw IV szukał sposobów wrócenia na tron. Kilka spisków uknuto przeciw królowi, lecz już zyskał on przychylność narodu. Oszczędności wielkie zaprowadzono. Jednakże zgubne pożary lasów, choroby zaraźliwe, nieurodzaj, zatamowanie handlu, sprowadzają nędzę opłakaną (1826). Poświęceniem się i wielką sprężystością w działaniu Szwecya się dźwiga.

1830. Straszliwy głód trapi kraj. Obawa cholery spowodowała zamknięcie wszystkich portów dla cudzoziemców. Unikniono téj pozozi. Nowe spiski pojawiają się na korzyść dynastji upadłej; wszystkie atoli bez skutku giną. Karol XIV doprowadza do stanu kwitnącego swój kraj. Umierając (1844) zostawia tron synowi swojemu Oskarowi I.

ĆWICZENIA. Co to są Fińczycy, Cymbrowie, Gotowie, Herule? Jaka była u Rzymian znajomość tych stron? Podział starożytnéj Szwecyi, Gotyi. Prowincye norwergskie i duńskie. Kiedy Szwecya połączona z Gotyą? Podboje za Yvara. Co to jest Birka, Sigtuna, Upsal? Czyny Eryka IX, Małgorzaty, Gustawa Wazy, Gustawa Adolfa, Krystyny, Karola XII i Karola XIV. Co dzieje się w Anglii i Szkocyi w tychże epokach? Przybycie i wydalenie się Gotów i Herulów. Odynizm i Chrześcianaństwo. Nortmanowie i Warjagi, Ynglingi, Folkungi, Stenkile, i t. d. Re-

forma religijna. Unia Kalmarska. Wojna trzydziestoletnia. Wojny z Rosyją. Mappy z głównych epok.

ROZDZIAŁ VI.

R o s s y a.

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Rossya jest częścią Europy północnej. Stolicą jój jest Petersburg. Dzieli się na dziewięć części: te zaś na gubernie, obwody (obłasti), prowincye według osobnych praw urządzone i t. p.

Wielka Rossya obejmuje dziewiętnaście Gubernij: Archangelska, Jarosławska, Kaługska, Kostromska, Kurska, Moskiewska, Nizegrodzka, Nowgorodzka, Ołonezka, Orelska, Pskowska, Rjazańska, Smoleńska, Tambowska, Tulska, Twerska, Władimirska, Wołogodzka, Woronezka.—Mała Rossya (Ukraina), ma cztery Gubernie: Kijowska, Charkowska, Połtawska, Czernichowska.—Południowa Rossya ma cztery Gubernie: Bessarabską mst. Kiszew, Chersońską, Ekaterynosławską, Taurycką mst. Symferopol, kraj kozaków dońskich mst. Nowy Czerkask, kraj kozaków czarnomorskich ms. Ekaterynodar. — Zachodnia Bossya (Litwa) ma ośm Gubernij: Wileńska, Grodzieńska, Obwód Białostocki, Kowieńska, Mińska, Mohilewska, Witebska; (Ruś) Wołyńska mst. Żytomierz, Podolska mst. Kamieniec podolski. — Prowincye nadbaltyckie mają cztery Gubernie: Petersburska, Estońska mst. Rewel, Inflantską (Livonia) mst. Ryga, Kurlandzka mst. Mitawa. — W. Ks. Finlandzkie podzielone na ośm Gubernij: Abo-Bjorneborg mst. Helsingfors, Kuopio, Nyland, SS. Michał, Tawastehus, Uleaborg, Wasa, Wiborg. — Carstwo Kazańskie pięć Gubernij: Kazańska,

Penseńska, Permska, Simbirska, Wiatska. — Carstwo Astrachańskie pięć Gubernij: Astrachańska, Orenburska, Samarska, Saratowska, Stawropolska. — Królestwo Polskie pięć Gubernij: Warszawska, Radomska, Lubelska, Płocka, Augustowska mst. Suwałki. — Prócz tego trzy okręgi miejskie na prawach osobnych, Odeski, Taganroński, Kercz-Jenikalski. — Trzy prowincye Kaukazkie do Europy zaliczone, Kaukazka mst. Stawropol czyli Georgiewsk, Czerkaska mst. Władykaukaz, Dagestańska mst. Derbent czyli Kuban.

Wielkie rzeki są: Wołga największa z rzek europejskich, Ural, Don, Dniepr, Dniestr, Niemen, Wisła. Następnie mniejsze, ale spławne: Nawa, Dźwina północna, Okka, Kama, Peczora, Berezina, Prypeć, Boh, Narew, Bug, Dźwina zachodnia i t. d. Kanały tworzą najrozleglejszy system w całej Europie: Kanał północno-ekateryniński łączy morze białe z bałtyckiem; drugie połączenie tych mórz jest kanałem tychwińskim; trzecie połączenie kanałem maryińskim, czyli oneżskim. Morze czarne z bałtyckiem połączone jest kanałem Berezinińskim: drugie połączenie Bałtyku z morzem czarnem za pomocą kanału Ogińskiego; trzecie przez kanał: Muchawiecki, czyli królewski. Połączenie Niemnu z Wisłą dopełnia kanał Augustowski, łącząc tym sposobem morze niemieckie z bałtyckiem. Kanał Iwanowski ma łączyć morze czarne z Kaspijskiem.

Cieśniny. Wajgacz na północy, Jenikale na południu z morza azowskiego do czarnego. Zatoki: Botnicka, Fińska, Rygska, na Bałtyku: morze białe, zatoka oceanu lodowatego; Liman Dniepru i Bohu. Jeziora: Enara i Saimo, w Finlandyi; Lado-ga, Onega, Ilmen, Peipus, w Rossyi.

Góry Waldajskie i Uralskie; te ostatnie na pochyłości azyatyckiej zowią górami kruszcowemi: zniżając się ku morzu Kaspijskiemu tworzą płaskie wyżyny, mniej więcej płodne, lub bagniste. Góry Kaukazu. Wyspy na morzu półn.-lodowatem, Spitzberg, Nowa-ziemia, wyspy Sołowieckie i t. d. na Bałtyku

archipelag Alandzki, wyspy Dago, Oesel i t. d. Półwysep Krym. Przylądki, Kanin, Święty, Łopatka i t. d.

ĆWICZENIA. Granice Rosyi. Podział wielkiej Rosyi. Carstwa Kazanu. Kierunek rzek i gór. Ujście Wolgi, Donu, Ne-wy, Wisły, Bohu; gdzie jest Spitzberg, archipelag Alandzki? Długość i szerokość geograficzna Petersburga, Moskwy, Warszawy. Odległość Rygi od Astrachanu, Orenburga od Warszawy.

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Czasy starożytne.

Na północy plemie fińskie z wolna rozszerza się w tych niezmiernych pustyniach, na których jeziora, rzeki i lasy trudno rozróżnić od równin wiecznym lodem pokrytych. Przez długie wieki historia wcale się nimi nie zajmuje; co innego jest z okolicami południowymi. Już w czternastym wieku przed narodzeniem Jezusa Chr. greccy Argonauci żeglują po morzu Czarnem (1330), kierując się w stronę Kaukazu zwanego Kolchidą (Imiretya, Mingrelia). Cyta, dzisiejsze Kutais, była wówczas stolicą tego kraju. W Taurydzie (Chersonesus taurica, dzisiejszy Krym) wznosiła się sławna świątynia Dyany, w której Ifigenia poznała Oresta. W wiekach następnych, po wojnie trojańskiej, Grecy założyli mnóstwo osad dokoła morza czarnego, wówczas Pontus euxinus zwanego ⁽¹⁾. Ludy słowiańskie nieznane, roztoczyły obóz ku zachodowi: Scytowie błakają się na południu, odpierając ku Dunajowi Kimrów, którzy się rzucają w stronę

(1) Morze czarne z początku zwało się, *Pontos axenos* (morze niegościnne), później *euxenos*, (gościnne). Miasta były Odessus (niedaleko Odessy), Chersonesus (blisko Sewastopola), Bosphorus, albo Panticapea (Kercz), Olbia, zwana także Boristhene, ku ujściu Dniepru (Boristhenu), Nymphaea i Kimmeria, blisko Kerczu i Jenikale, Theodosia (Kaffa), Phanagoria, i dziś Fanagoria, Tophros (Perekop), Dioscurias (Iskuria), Phasis (Poti) i t. d.

zachodnio-północną Europy (633). Rha, czyli Wołga, a nawet Don (Tanais) uważane były za granicę Europy aż do nowszych czasów. Scytowie ubodzy i koczujący zapuszczali zagony swoje do Azji mniejszej i do Persyi (1). Dariusz I przeprowił się przez niższy Dunaj (Ister) dla ukarania ich: lecz wyprawa króla perskiego wcale się nie powiodła (513). Wąwozy i przesmyki Kaukazu wyszedł i strażami obsadził król perski; pobudował tam całą sieć twierdz, aby przestrzeń między czarnym i kaspijskim morzem uczynić dla Scytów niepodobną do przebycia. Aleksandrowi W. przypisują założenie miasta Albana (Derbent), w przedziwnym kraju (330). Niedaleko ztamtąd były bramy żelazne na straży wąwozów. Około tej epoki, jak powszechnie mniemają, Sarmatowie, pokolenie azyatyckie, świętych dokonali podbojów w Scytyi europejskiej, i Scytom nazwisko swoje nadali. Napady ich skłoniły greckich osadników do wezwania na pomoc Mitrydata VII, zwanego wielkim, króla Pontu, na południowem wybrzeżu morza czarnego; podbił on cały kraj do koła morza Palus meotides (Azowskie), toczył wojnę w Kaukazie (112), a gdy nań uderzyli Rzymianie, do liczby jego poddanych, hołdowników, lub sprzymierzeńców, należały wszystkie ludy dokoła morza czarnego mieszkające. Zebrał on wszystkie swoje siły w Panticapei, zamierzając uderzyć na państwo rzymskie we Włoszech, poprowadziwszy tam niezliczone koczownicze plemiona stokiem Dunaju, tą wielką drogą ludów. Śmierć zniweczyła jego zamysły (63). Pompejusz podbił południowe strony Kaukazu; małe królestwo Bosphoru w Taurydzie złożyło haracz Rzymowi (14). Na stronie półno-

(1) Herodot rozróżnia Scytów: Scythae agathyrsi ku Dunajowi, Scythae agricolae nad Dnieprem; Scytowie koczujący nad Donem (Tanais); Scytowie Królewscy ku morzu czarnemu posunięci; Tauro Scythae w okolicach Taurydy; Gelonowie około ujścia Dniepru i rzeki Tyras, czyli Danaster, Dniestr i t. d.

cněj Dunaju Dakowie, Getowie i Sarmaci po raz pierwszy ścierają się z Rzymianami.

1 rok po Nar. Jezusa Chr. Pomiędzy Sarmatami między Danaster (Dniestr) i Borysthenem (Dnieprem), zasługują na uwagę Sarmatowie Jazygi i Sarmatowie królewscy; Bastarnowie rozciągali się do Karpat; jedno z ich plemion, Peucinowie, dotykali do lewego brzegu Dunaju, przy którego ujściu mieli wyspę Peuce. Między Borysthenem i Tanais (Donem) mieszkali Roxolanie; Alanowie byli na północy Kaukazu. Około ujścia Wisły rozciągali się Wenedowie, a w sąsiedztwie ich Borusci (Prussacy), dalej zaś Taifalowie, Scyrowie, Estowie (Estonia), a poza nimi, ku północy Finnowie. Dakowie połączeni z Getami pobili dwie armie rzymskie (85). Cesarz Domicyan zapłacił im haracz. Trajan przebył Dunaj i podbił całą Dacyą (106). Adryan skłonił Roxolanów i innych Sarmatów do pokoju, więcej atoli złotem, niż orężem (119). Kraj na lewym brzegu Dunaju pokrywa się warowniami. Dawne osady greckie są w stanie kwitnącym. Antonin wspiera Olbią przeciw Sarmatom; Alanowie podbili (158). Pytyonte jest składem handlu wschodniego i północnego. Alba Julia (Akkermann) jest kolonią rzymską; cesarstwo rzymskie rozciąga się do Tyras, nazwa ówczasowa Dniestru: rozległe mury broniły téj wątpliwéj granicy; Rzymianie cofali się krok za krokiem. W tym czasie pokolenie germańskie, Gotowie, po rozmaitych podbojach w Skandynawii, wycieczkach na morzu Sarmackiem (Bałtyckie), napadli na Sarmacyą; Herulowie ich spółrodacy, od brzegów Estonii posuwają się nad brzegi Palus meotides (Azowskie). Gotowie tworzą rozległe państwo, które się zwolna rozciąga od rzeki Tanais do Tibiscus (Cissa) i do Wisły. Dzielą się na trzy główne odrośle: Gotowie wschodni, czyli Ostrogotowie (Ostgotowie), między Borysthenem i Tanais; Gotowie zachodni czyli Wissygoci (Westgotowie), między Dnieprem i Cissą; wreszcie Gepidowie na północ Karpat. Pokolenie Gotów osiadłe w Chersonezie ta-

uryckim nazywa się Tetraxytowie. Od r. 180 zaczynają się napady Wissygockie na Dacyą; pierwsze ich starcie się z Rzymianami przypada za Karakalli (215), który im haracz płaci. Połączeni z Alanami i tłumami Scytów, przechodzą Dunaj, plondrują kilka prowincyj rzymskich, zagnajają miasta nadmorskie do dostarczenia im okrętów, na których się przenoszą do Azji. Dla wynagrodzenia strat poniesionych, łączą się z Herulami i zajmują całą Dacyą, którą cesarz Aurelian opuścił dla obwarowania się, poza Dunajem (271). Gotowie w liczbie pięciudziesiąt tysięcy przechodzą na żołąd rzymski. Herulowie i Alanowie, dorodny lud kaukazki, przyjmują także służbę u cesarzów. Sto tysięcy Bastarnów, Gepidów i t. p., wprowadza Rzym na stronę południową Dunaju, do prowincyj opustoszałych. Było to właśnie otwarcie bram państwa dla barbarzyńców, lecz niezbędna konieczność do tego zagnajła. Poza rzeką Rha, czyli Wołgą rozciąga się Sarmacya azyatycka; u podgórza Uralu mieszkają Finnowie uralscy; w środku Finnowie Wołgi, mający za stolicę miasto przy zbiegu Wołgi i Kamy, zwane Bolgarz, z kąd Bulgarów nazwę przybrali; dalej są Finnowie nadbaltyccy, między którymi znaczniejsi są Kayanowie, Kyriale, Esty, Liwy i t. d. Słowianie zwali ich Czudami, to jest cudzymi (Czuchońcy).

Wieki średnie.

300. Za Konstantyna W. Rzymianie posiadali jeszcze w Krymie Chersonesz i Theodozyą. Zmusiwszy Gotów do pokoju, cesarz mnóstwo barbarzyńców zaciągnął do swojego wojska; za jednym zamachem przyjęto trzy kroć sto tysięcy Sarmatów (334). Poza obrębem państwa rzymskiego wznagało się państwo Gotów: zwierzchnictwo dzierżyli Ostrogotowie; król ich, stary Hermanryk, rozkazywał wszystkim hordom rozrzuconym między Baltykiem, Donem, Wisłą, Karpatami i Dunajem: część Finnowów, Słowian i kilka pokoleń germańskich, byli jego hołdowni-

kami (374). Wtedy Hunnowie opuszczają Daix (Ural), przebywają Wolgę, podbijają Alanów (376), i kruszą potęgę Hermanryka. Wszystko pierzcha przed temi strasznemi hordami, które prowadzi Balamir. Ostrogoci i Gepidowie cofnęli się, ale następnie złączyli się ze zwycięzcami, gdy tymczasem Wissygoci przebyli Dunaj, szukając schronienia w prowincjach rzymskich. Hunnowie nakładają na Rzymian roczny haracz trzystu pięćdziesięciu funtów złota, podwoił go Attila, postrach świata, bicz Boży, który przywoził siedmiu kroć stu tysiącom wojowników: rzuca się on na państwo zachodnie, zabierając z sobą ludy podbite (438). Hunnowie, którzy przeżyli klęski tego napadu, wrócili nad brzegi Uralu i Kaspijskiego morza. Attila poszedł dokonać życia na stepach, gdzie Wolga i Dniepr mają swoje źródła (453) ⁽¹⁾. Szczątki Alanów wróciły na dawne siedliska na północ Kaukazu (455). Po tym wylewie ludów, imię Sarmatów znika z historyi około 471; plemię słowiańskie się wznosi, i nazwa Sławonii, słowiańszczyzny, coraz powszechniejszą się staje. Bulgarowie posuwają się ku Dunajowi i trwogą przejmują Konstantynopol (493), który wzywa na pomoc Awarów, lud azyatycki. Ci podbijają Bulgarów, Słowian południowych i rozciągają panowanie swoje od Wołgi, aż do głębi Niemiec (563). Następnie Turcy Chazarowie, którzy parli przed sobą Awarów, rozciągają się od Uralu do Dniestru. Kosroes W. król perski wybudował dla nich miasta Atel czyli Balangiar przy ujściu Wołgi; naprawił on dawne mury Kaukazkie ⁽²⁾. U źródeł Uralu pokazują się Węgrzy czyli Madziary.

(1) Podobniejsze do prawdy, że umarł w Węgrzech uderzeniem krwi zalany, w czasie godów weselnych z piękną Ildiko, tak przynajmniej podają spółcześni dziejopisarze.

(Przyp. tłumacza).

(2) Nazywano je murami Daryusza, murem Hunnów, warownią Chozroesa; przejście zachodnie zwało się *Portae Caucasii* (bramy Kaukazu, czyli Alanów; przejście wschodnie, *Portae Caspiae* czyli Hunnów.

600. Teraz zaczynają się czasy historyczne dla okolic północnych. Pokolenia fińskie z wysokości Uralu i Wołgi przyjmują nazwę Permian, a kraj ich zowie się Permią a nawet Biarmią. Awanturnicy Normandzcy niedługo przybędą do ujścia Dźwiny, gdzie założą ms. Holmgard stary, dziś Kałmogora. Stolicą Permii była wielka Perma. Strona zajęta przez Finów bałtyckich przybiera nazwisko Fin-land (Finlandya). Po między Słowianami odróżniają trzy wielkie działy: Słowianie północni, którzy obejmują Słowianów, ms. Nowgorod, Isburg, i stara Ladoga; Poleni ms. Kiow; dalej inne plemiona Bielozero, Suzdal, Połock, Smoleńsk, Czerniechow it. d. Słowianie zachodni, czyli Wenedowie, rozciągający się wzdłuż brzegów Bałtyku; nakoniec Słowianie południowi, czyli Antowie, między Dniestrem, Dunajem i Karpatami. Oddawna już pokazywali się na wybrzeżach morza Bałtyckiego korsarze normandzcy (Northmans), którzy się wślwią pod imieniem Russów, Waragów, czy Werjagów. Słowianie nowogrodzcy przyzwali ich przeciw Finnom i dali im w posiadanie starą Ladogę, Isborg i Bielozero, aby zasłaniali tę granicę. Ale później Ruryk wsparty posiłkami braci swoich Syneusza i Truwora, wodzów Waragskich opanował ten kraj (862) i przyjął tytuł Wielkiego Księcia Nowgorodu, czyli Holmgardu nowego, wielkie miasto królestwa Gardarike, sławne jest w podaniach skandy-nawskich ⁽¹⁾. Dwaj z jego towarzyszków, Askold i Dir, posunęli się na południe i założyli księstwo Kijowskie, które się połączyło z Nowgorodem (882): ztamtąd zmierzają do Konstantynopola pod imieniem Russów czyli Waragów. Igor I, syn Ruryka zdobywa Smoleńsk i inne miasta hołdownicze, równie jak wszystkich Słowian północnych: Kiow jest stolicą Wielkiego księstwa Ruskiego. Podówczas Węgry partę przez Peczene-

(1) Kurlandya, Inflanty (Liwonia), Estonia, zwały się u Skandynawów, *Austur-Ryke*, królestwo wschodnie.

gów; opuszczają Lebedyą (między Donem i Dnieprem) i uciekają na dolinę Dunaju (884); Chazarowie posiadają już tylko kraj między Wołgą, Donem i Kaukazem. Arabowie władają w południowym Kaukazie; Kalifowie ich często w Derbencie zajmują siedlisko rozkoszne. Cesarze greccy dzierżą jeszcze zachodnią stronę Krymu, pod imieniem Theme Chersońskiego. Reszta półwyspu należy do Chazarów.

900. Wielki książę Igor na czele niezliczonej floty korsarskiej, mając przeszło dwa tysiące małych statków, uderza na Konstantynopol, który przystaje na korzystny dlań traktat handlowy; Rusini uderzają na Chazarów i zagrażają Bulgarom (971). Morze Czarne nazywa się morzem Ruskim, jak morze Bałtyckie zwało się morzem Waragow. Peczenegowie chcą pohamować potęgę ruską; ale pobici. Nowe hordy Uzów i Kumanów czyli Połowców, zalewają całą przestrzeń między Wołgą i Dunajem, i zdobytym krajom nadają imię Kapczaku. Potęga ruska największej sięga rozciągłości (1000). Włodzimierz I zabiera Polakom kilka miast, zdobywa Cherson na cesarzach greckich: lecz rozległe swoje kraje dzieli między dwunastu synów; podział zgubny, który sprowadził wojny między podrobionemi księztwami Kiowa, Nowgorodu, Połocka, Rostowa, Włodzimierza, Tmutorokanu (cieśnina Kaffa) (1015). Wielki książę Jarosław I wielu dokonał podbojów, założył kilka miast (Dorpat, Jarosław, i t. d.), rozszerzał chrześcijaństwo, zaślubił córki swoje królom Francyi, Norwegii, Węgier, i podzielił kraje między pięciu swoich synów, z kąd powstało pięć księstw: Kijowskie, Nowogrodzkie, Czernichowskie, Perejasławskie, Smoleńskie; podział ten dokonał osłabienia Rusi (1054). Już Litwini otrząsnęli jarzmo, podobnie jak Kassagi, później zwani kozacy czarnomorscy. Okolice południowe zajęli Kumanie, Usowie, Połowcy; Finnowie znad Kamy stają się groźnymi. Torki (Turcy) zajmują na chwilę część Rosyi przeszedłszy rzekę Ural. Nowogród utworzył republikę; Nowa Ladoga, Twer i t. p. za-

łożone. Juri-Dolgoruki ksiązę na Suzdalu, zakłada fundamenta Moskwy (1147). Po nim dwa występują wielkie księstwa, Kio-wskie i Suzdalskie, czyli Włodzimirskie; swane także Wielkiem księstwem Rusi białej. Kiów łupią książęta Suzdalscy, i rozszerzają swoje posiadłości. Norwegianie przebiegają morze białe; prowadzą handel z Kolmagorą, której pomyslnosc upada po założeniu Archangelu. Około r. 1185 mnich niemiecki zawija do brzegów Estlandyi, zwanych Liwonią (Inflanty); za nim w też tropy wstępują kupcy hanzeatyccy i osadnicy niemieccy, którzy budują Rygę.

1200. Albert biskup Rygski, na obronę od bałwochwal-ezych sąsiadów utworzył rycerski zakon kawalerów mieczowych, którzy zdobyli Estonią. Lecz kawalerowie ci, za słabi do walki z grozną Litwą połączyli się z kawalerami niemieckimi przyby-łymi nad Wisłę przeciw Prussakom. Waldemar III król duń-ski, pogromca Estonii i Inflant, założył Narwę i Rewel (1218). Szwecya posiadała Botnią i Finlandyą (1). Kawalerowie nie-mieccy opanowali Kurlandyą i Inflanty, lecz w Litwie znajdują groźnego nieprzyjaciela. Litwa słaba w początkach; zdobywa Połock, trwożę rzuca na Smoleńsk i Czerniechów, i śmiałe sta-wi czoło potędze Polaków, Rusi i kawalerów niemieckich. W tymto czasie okolice południowe, zwane Kapczak zajęli Ta-tarzy Mogołowie pod Czyngiskanem (1234). Tam usadowiła się wielka horda, czyli horda złota, której naczelnikiem czyli Hanem był Batu. Włodzimierz, Nowgorod, Kiów, upokorzone lub podbite. Inny wódz mogolski, Nogaj, staje się niepodle-głym między Donem i Dunajem: Polska, Litwa i t. d. splondro-

(1) W Botnii rozróżniano: Ostrobotnią, ms. Uleaborg; Ka-janią ms. Kajaneburg. W Finlandyi było sześć prowincyj: Finlandya właściwa, ms. Abo; Tewastia, ms. Tawasteus, albo Kroneburg; Nylandyą, ms. Helsingfors; Karelią, ms. Wiburg; Savolax, ms. Nyslol; Ingrya, ms. Nyantz. Były inne jeszcze miasta założone, lub obwarowane przez Szwedów: Kexholm, Borgo, Landserone i t. d.

wane. Wszystkie strony Uralu zhołdowane. Batu-Khan miał na lewym brzegu Wolgi stolicę (Seraj); Astrahan wznosił się przy ujściu rzeki, a w Krymie dwa miasta Złote (Perekop i Bakcz-Seraj). Niezmierzone równiny Rosyi są jakby rozległe szranki, na które tyle ludów niosło, lub odpierało klęski i pożogi. Litwa pod wodzą Wielkiego księcia Gedymina, zdobywa na Rosyi i Tatarach miasta i prowincye: toczy krwawe wojny z zakonem niemieckim, a niekiedy i z Polską. Pod zwierzchnią władzą hordy złotój Iwan I tworzy Wielkie księstwo Moskiewskie (1328). Rossya dzwiga się zwolna i kilka hord tatarskich do hołdu znagła. Wielki książę moskiewski Dymitr IV zwyciężył Mogolów Tamerlana nad Donem i przybrał chlubny tytuł Dońskiego: następują tryumfy przeplatane klęskami (1380). Litwa łączy się z Polską przez związki małżeńskie Jagellona księcia litewskiego z Jadwigą królową polską (1386), tym sposobem powstaje groźne państwo ⁽¹⁾, rozciągające się od morza Bałtyckiego do Czarnego. Zakon niemiecki posiadał Kurlandya ms. Mitawa; Inflanty, których część nazwali Idumeą, na pamiątkę krucyat; i Estonią sprzedaną im przez Duńczyków (1347). Wielkie księstwo Moskiewskie w granicach swoich zachodnich zagrożone przez Litwę, Polskę i zakon niemiecki, w południowych zaś i wschodnich przez Tatarów, zostawszy państwem samowładnym i dziedzicznym przeważało w końcu wszystkie te mocarstwa, w których władza najwyższa poddana była burzliwości wyborów.

Epoka nowoczesna.

1400. Potęga Tatarów zwątlala, rozprysnąwszy się na pięć hanatów: *Krymski*, gdzie Genuńczycy panowie Azowa i

(1) Litwa obejmowała wtenczas: Podlasie, Polesie (Mińsk), Ruś czarną (Nowogrodek), Ruś białą (Połock, Witebsk), Kijów w małej Rusi, Smoleńsk w wielkiej Rusi, Ruś czerwoną (Lwow), Podole, Wołyń, Zmudź.

Kaffy długo się opierali Tatarom: *Tatarow nogajskich* na północ morza czarnego: i Azowskiego, między Donem i Dniestrem; *Astrachańskich* między Wołgą, Donem i Kaukazem; *Kopczak* właściwy między Wołgą i Uraiem: *Kazańskich* hanów na północ poprzedzających aż do Wiatki. Dołączono do tego kraj Sybirski. W r. 1451 Tatarów odpędzono od Moskwy gromem dział, nowego oręża, który przeważa natarczywość ludów koczujących. Sułtan Mahomet II zmusił do hołdu hana Krymskiego; hanowie Kazański i Astrachański oddzielają się od hordy złotój, panowanie Tatarów kończy się (1481). Rossya wtedy dzieliła się na dziesięć państw głównych ⁽¹⁾, lecz wielki książę Moskiewski miał zwierzchnią władzę nad innymi książętami ruskimi. Wielki Iwan III zakłada fundamenta wielkości państwa: podbija rzeczypospolite Nowogrodzką i Pskowską, hanat Kazański i całą Permią; odbiera Litwie mnóstwo miast i przybiera tytuł Cara Wszech Rossyi (1492). On także założył Iwango-rod, gdzie się później wznosił Petersburg; lecz klęski jakie wojску jego zadali wielcy mistrze Inflantscy na dwa wieki zamknęły dla Rossyi brzegi Bałtyku. A przecież byłoby jedyna droga do wejścia w stosunki z Europą cywilizowaną, od której ją przedzielała potężna Polska. Dlatego też Estonia, Inflanty, Finlandya, będą polem długich bojów Rossyi ze Szwecyą, Polską, Prussami i Litwą. Iwan IV zaprowadził słynne pułki Strzelców ⁽²⁾, czyli piechoty regularnej po europejsku urządzonej (1545). Zdobył miasta Kazan i Astrachan, zhołdował hana Syberyi i zagroził Finlandyi; pokonał Gustawa Wazę pod Wiburgiem, lecz nie mógł opanować Inflant wspartych przez Polskę; nie szczędził zachęty

(1) Wielkie księstwo Moskiewskie, siedm księstw, Razańskie, Mozajskie, Werejskie, Twerskie, Rostowskie, Jarosławskie i Halickie; dwie rzeczy pospolite, Pskowska i Nowogrodzka.

(2) Mieli oni broń palną i tworzyli gwardyą cesarską. Było ich 40,000, częste bunty skłoniły Piotra W. do ich rozpuszczenia (1705).

dla Anglików przybyłych do Archangelu, aby przez Wołgę rozwinąć handel ze wschodem (1), zwyciężył kozaków, których rabunki tamowały handel (2); attaman ich Jermak podbił Syberią dla Cara (1581). Tymczasem dźwignęło się mocarstwo bardzo groźne: Turcy zostawszy panami morza czarnego, posunęli się do Donu i Wołgi, które Selim II chciał połączyć kanałem, aby tym sposobem mógł uderzyć na Persyę przez morze Kaspijskie; ale czas starcia się jeszcze nie nadszedł. Turcy wzmacniają się na południu, Rosssyanie na północy, z kąd ich wyprzec usiłują Polska, Szwecya, Prussy i Dania. Rosssyanie zagrażają Szwecyi przez północ zatoki botnickiej; bez marynarki nie mogą puszczać się drogą Archangelu. Na Fedorze I wygasł ród męzki Ruryka (1598): wypadek ważny który obudził nie jedną dumę.

1600. Polska chciała nadać Cara Rosssyi, nadbiegła z Polakami i kozakami, wzięto Smoleńsk i spalono Moskwę (1611). Kiedy inni pretendenci usiłują dźwignąć się, w czasie tej zawieruchy, Gustaw Adolf, król szwedzki, wkracza do Rosssyi na obronę prowincyj szwedzkich; zdobywa Nowgorod, Starożą-Ruszę, Ladogę. Rosssyanie ustąpienie tych zdobyczy okupują wzajemnym ustąpieniem Ingryi i Karelii, które posiadali od r. 1595. Polacy domagają się zrzeczenia się wszelkich roszczeń do morza bałtyckiego, tak dalece trwoży ich obecność flotty ruskiej na tém morzu. Jednakże wśród tego nieładu Rosssyanie

(1) Anglik Chancellor wysłany przez królową Maryą do wynalezienia nowej drogi do Indyj, zawinął na morze Białe. Otrzymał wielkie przywileje od Cara (1569).

(2) Mieszanina Słowian i Tatarów, kozacy Donu, Uralu, Ukrainy i t. d. byli śmiałymi wojownikami, zuchwałymi rabusiami, niezwalczonymi jeźdźcami. Słobodzcy zamieszkują puste stepy na południe Kijowa; Zaporozcy w bliskości porołów czyli katarakt Dniepru. Wódz ich zowie się Ataman, a zebranie narodowe *sicz*. Kilka pułków stanowią teraz, gwardyą rossyjską; naród atoli tworzy jazdę nieregularną, straszną dla nieprzyjaciela: dowodem tego rok 1812.

wprowadzają na tron Ruryka dom Romanow, w osobie Michała III Fedorowicza, najbliższego krewnego ostatniego króla (1613). Wszystkie usiłowania tego monarchy dla podźwignięcia Rossyi z jej osłabienia, byłyby bezskuteczne, gdyby kozacy rozjątrzeni twardém obejściem się Polaków nie połączyli się byli dobrowolnie z Rosyą (1654). Rosya odzyskuje Smoleńsk, i t. d. Siewierskie (Czerniechów, Perejasław), Ukrainę, której zaprzeczają Turcy, władcy kraju aż do Dniestru; chwila walki nadeszła: pierwsze starcie się Rossyi z Turcyą nastąpiło (1677). Rossyanie zwyciężyli (¹), a do tego, Sobieski król polski podpisał przymierze wzywając pomocy Rossyi przeciw strasznej potędze tureckiej (1686). Wtedy to Piotr W. rozpoczął swoje świetne panowanie. Odebrał Polakom Kioń; Azow i Perekop Turkom, poczem przebiega incognito część zachodniej Europy dla zbadania obyczajów, sztuk i nauk, i dla ściągnięcia do swojego państwa znakomitej liczby mężów utalentowanych. Za powrotem zapragnął wybrzeżów Bałtyku i obległ szwedzkie miasto Naowę; choć jednak miał czterdzieści tysięcy wojska, przecież pobity został przez siedm tysięcy Szwedów pod dowództwem młodego Karola XII króla szwedzkiego (1700). Klęskę tę odwetował zdobyciem Ingryi, gdzie w miejscu Iwangorodu założył miasto Petersburg, które nazwał oknem otwartém na Europę (1703). Karol XII wyparł go z Litwy i Kurlandyi; następnie wezwany przez Mazepę, attamana kozaków ukraińskich, zapędził się w stepy puste, gdzie na głowę pobity przez Cara pod Pułtawą (8 lipca 1709). To zwycięztwo ustaliło wielkość Rossyi. Karol XII zwyciężony, przez trzy lata

(¹) Rosya wówczas dzieliła się na ośm gubernij, podzielonych na trzydzieści dwie blisko prowincye: gubernia Archangelska obejmowała północną Laponią ruską i prowincye Wołogdy, Mezen i t. d. dalej były gubernie: Nowgorodzka, Moskiewska, Kijowska, Biełgorodzka, Niżegorodzka, Kazańska i Astrachańska. Około tego czasu rybacy ruscy odkryli wyspę, którą nazwali Nowaja Zemla (Nowa Ziemia).

chronił się w Benderze u Turków, których napróżno starał się oburzyć przeciw Rosyi. Piotr przebiegłszy znowu część Europy wrócił do nowych podbojów. Na północy wydarł Szwecyi, teraz osłabionej przez przymierze w Nystadt (1721), Inflanty szweckie, Estonią, Karelią aż do Kymen, zostawiając jój resztę Finlandyi, którą zawojował; na południu otrzymał od Persyi traktatem Petersburskim, Daghestan, Szirwan, i t. d. z miastem Baku i Derbent (1723). Wtedy mógł przyjąć od senatu tytuł wielkiego, ojca ojczyzny, cesarza wszech Rosyi. Umarł 1725. Katarzyna I małżonka jego, uzupełniała jego zamiary. Anna Iwanowna synowica Piotra I zaniechała krain kaukazkich, zbyt trudnych do utrzymania, a natomiast odniosła kilka zwycięstw nad Turkami, w pobliżu morza czarnego. Na Elżbiecie wygasła rodzina Romanow (1762). Następcą swoim oznaczyła ona swojego siostrzeńca, księcia Holsztyńsko-Gottorpkiego, którym był Piotr III. Katarzyna II (1763). Obdarzona wyższemi zdolnościami, otworzyła dla państwa nową erę, zapewniając mu wpływ niepokojący Europę, dotąd mało baczącą na to państwo wzrastające. Generałowie Golicyn, Romanzow, Orłow, Dolgoruki nieśmiertelną zyskują sławę w wojnie tureckiej, łamiąc wojska i niszcząc flotę nieprzyjacielską; Multany, Wołoszczyzna zostają hołdowniczemi; Krym i Kaukaz zamienione w prowincye ruskie; pierwszy podział Polski (1772 i 73) dał jój część Inflant i t. d.; kozacy się poddają (¹) (1775). Po dwóch następnych podziałach Polski, Rosya panuje nad Wisłą (1795); generał Suworow straszliwą rzez Turków robi w Izmailowie. Nowa Rosya obejmuje kraj między Bugiem i morzem Czarném. Odessa, Cherson budują się i Dniestr rozgranicza Rosyą od Turcyi. Wtedy umarła Katarzyna (1796), żalem zdjęta, że mi-

(¹) Po bitwie pułtawskiej Zaporozcy schronili się ku ujściom Dniepru, rządząc się w formie rzeczypospolitej wojskowej. Po klęsce, niedobitki przybrały nazwę kozaków czarnomorskich.

mo waleczność swojego generała Potemkina, nie mogła w Konstantynopolu założyć stolicy swojego rozległego państwa. Paweł I jej następca, oświadczył się przeciw rzeczypospolitej francuzkiej, posłał Suwarowa z wojskiem do Włoch i Szwajcaryi i flotę swoją połączył z turecką przeciw Francyi (1).

1800. Alexander I zawiera pokój z Napoleonem, zajmuje Georgią, zezwala na utworzenie księstwa Warszawskiego; Finlandyą, Botnią i część Laponii, prowincjami rosyjskimi ogłasza (1809). Wojna z Turcyą świetnie zakończona, cała niemal armia turecka wzięta do niewoli na Wołoszczyźnie (1811). Po ważnych zatargach politycznych, podleganych przez Anglią, wojna wypowiedziana między Francyą i Rosyą. Napoleon ciągnie z wojskiem pięć kroć sto tysięcy ludzi (1812). Wchodzi do Wilna (28 czerwca). Po rozmaitych utarczkach, bierze szturmem Smoleńsk, odnosi wielkie zwycięstwo pod Borodino, w bitwie zwanej nad Moskwą (28 sierpnia), wchodzi do Moskwy (14 września). Rosyianie zniszczywszy cały kraj w odwrocie, spalili nadto Moskwę. Po bezkorzystnych układach Napoleon rozpoczyna odwrót dopiero 18 października. Walki nie szczęśliwe rozpoczynają szereg strasznych klęsk, których miary dopełnia okropny mróz (7 listopada). Cierpienia armii francuzkiej są przerażające: przejście Berezyny (26 i 27 listopada) jest ich najokropniejszym epizodem. Trzydzieści tysięcy tylko wróciło za Niemen: smutne szczątki, które Rosyianie ścigali przez Niemcy aż do Francyi. W tym samym czasie inne wojska szczę-

(1) Rosyja wtedy dzieliła się na czterdzieści gubernij wojennych, z których trzydzieści i jedna w Europie, a dziewięć w Rosyi azyatyckiej. Wyższa Wołga i Don niższy zdawały się tak dobrze oddzielać Europę od Azji, że w końcu ośmnastego wieku Rosyja azyatycka była na wschodniej stronie tych rzek i zajmowała dziewięć gubernij następujących: Penzeńską, Symbirską, Kazańską, Wiatską, Orenburską (Ufa), Saratowską, Astrachańską, Taurycką i Kaukazką, wszystkie zamieszkałe przez Tatarów osiadłych lub koczujących.

śliwie walczą w wąwozach Kaukazu. Kongres Wiedeński (1815) przyznał cesarzowi Alexandrowi większą część księstwa Warszawskiego, z której utworzył królestwo i przybrał tytuł króla polskiego. Moskwa powstaje z popiołów piękniejsza niż była przed pożogą. W r. 1825 Mikołaj I zostaje cesarzem po śmierci Alexandra w Taganrogu. Generał Paskiewicz zwycięża Persów poza Kaukazem w Armenii, z kąd zagraża Azji mniejszej. Rossya, której celem jest osłabienie Turcyi, swojej dawnej nieprzyjaciołki, łączy się z Francją i Anglią, by przyspieszyć wyzwolenie Grecyi (1827). Turcyja obrażona wypowiada wojnę Rossyi, która wreszcie myśli o zagładzie swojego wroga. Zrazu klęski złamały waleczność rossyjską; wnet atoli szczęście wróciło. Diebitsch postawił Konstantynopol nad przepaścią (20 sierpnia 1829). Francya i Anglia wstrzymały Rossyą tryumfującą i zawarły pokój, Prut stanowiąc granicą dwóch państw, tudzież lewy brzeg ujścia Dunaju. Tym sposobem Rossya zatrzymała Bessarabią, i rozciągnęła protektorat nad Wołoszczyzną i Multanami.

1830. Cholera dostawszy się z Persyi, szerzy spustoszenie w kraju. Rewolucya francuzka pobudza Polaków do powstania, którzy po próżnych wysileniach upadają pod orężem Diebitscha zwycięzcy Turków i Paskiewicza pogromcy Persów (1831). Ten ostatni mianowany księciem warszawskim i namiestnikiem królestwa jako prowincyi rossyjskiej. Następnie Rossya ujrzała Turcyą, zebrzącą jej pomocy przeciw baszy Egiptu, i zawierającą wieczne przymierze zaczepno odporne, mimo starań Anglii i Francyi, których floty odtąd nie mogą się dostać na morze Czarne.

ĆWICZENIA. Ludy pierwiastkowe. Scytowie. Co robią Mi-trydat, Trajan, Karakalla? Gdzie były obozy Gotów, Hunnów, Słowian, Finnów, Waragów, Kumanów? Co to jest Kapczak, Ruś biała, Estonia, horda złota? Jakie są działania Igora, Piotra W.? Wojny ze Szwecyą, Zakonem niemieckim, Turcyą.

Mappa ludów w pierwszym wieku, następnie za Gotów, Waragów. Hanat mongolski przedstawiony na mappie, również jak wielkość Litwy. Wyprawa francuzka 1812.

DOPEŁNIENIE GEOGRAFII HISTORYCZNEJ ROSSYI.

Polska.

Czasy starożytne (1).

Przestrzeń północno-wschodnią Europy od Kaukazu i morza Kaspijskiego na wschodzie począwszy, do Bałtyku, rzeki Wezery na zachodzie; od Dunaju, morza Adryatyckiego i Alp retyckich na południe, do Wołgi na północy, zamieszkiwali

(1) Autor obecnego dzieła bezstronniejszy od wszystkich niemieckich pisarzy, wolny od nienawiści, wraca Słowianom należne im w dziejach znaczenie; lecz zakres dzieła nie pozwalał mu wdawać się w szczegóły, zresztą nie jego to rzecz. Ja sędzę, że przekładając dla Polaków to ważne dzieło, winienem uzupełnić podania autora na własną odpowiedzialność. Nie każdy zapewne podzieli moje zdanie, niejeden nie potrafi od razu pozbyć się bałwochwalczej czci dla podań Jornandesów i całej czeredy późniejszych germańskich dziejopisów, co się wzajemnie powtarzając, bajeczne prawdy w świat puszczają, poddymając oswiałą napuszystość germańską. Znajdzie się wielu co w tém proste domysły uważać zechcą: a cóż lepszego może być z owej pomroki wieków, jeżeli nie domysły? Wszakże i niemieckich dzisiejszych i dawniejszych historyków podania z owych epok niczem innem nie są tylko domysłami. Jeżeli bowiem Słowianie aż do narodzenia Jezusa Chrystusa pisać nie umieli, to i skandynawskie runy wcześniejszej epoki nie sięgają. Jak zaś germańskim domysłem ufać należy, niech na dowód posłuży mappa Polski, którą mam przed oczyma z roku 1694, na której miast nazwy wyraźnie wypisane: Varschavia, Szachischeva, Brzescea, Sirad, Caliss, Posna, Cnosna (Kościan), Glogow, Breslaw i t. d., lubo z innych miar nie można odmówić staranności autorowi. Bez omyłki popisane są, Koenigsberg, Dantzig, Marienburg, Thorn, Strasburg (Brodnica), nawet Cracovia. Kiedy więc niemieckim uczonym wolno tak trafne

w wiekach zapadłej starożytności Słowianie. w napomknieniach historycznych pod nazwą Scytów, Celto-Scytów, a następnie Sarmatów, znani. Lud waleczny, do najazdów skory, do wędrówek niepochozny. Na ośmnaście wieków przed Chrystusem

писаć podania w epoce niewątpliwej, dlaczegóż my nie mamy wstąpić na pole domysłów w epoce przedhistorycznej!

Boleję mocno, że mi los pozazdrościł znajomości Sanskrytu; z tą pochodnią ruszyłbym śmiało do Indu, a może i dalej do świętej Hindusów rzeki, i tam wyświeciłbym pierwszych patryarchów słowiańskiego plemienia, którychbym z tryumfem nad brzegi Dniepru i Wisły przywiódł i po całej słowiańszczyźnie rozprowadził; gdy to wszakże przechodzi moje siły, zatrzymam się więc nad brzegami Eufratu.

Podania Mojżesza według mojego przekonania są we wszystkim najzgodniejsze z rozumem, bo wyrazem pewności nie chcę obrażać uszu głębokich badaczy. Otóż Mojżesz kolebkę rodzaju ludzkiego umieściwszy nad Eufratem, ztamtąd rozprowadza ludy po opustoszałym świecie. Epoka ta przypada niemal na 30, a najnniej 28 wieków przed nar. Chrystusa.

Nie chcę ja z Dęboleckim powtarzać, że w raju już nie słowiańskim, ale czysto polskim językiem rozmawiali pierwsi nasi rodzice, ale badań na zasadzie języka i jego źródłosłowie nie potępiam, owszem sądzę, że z tego można niekiedy na ważną natrafić skazówkę. A wszakże i Niemcy się do tego uciekają, a nikt się nie uśmiechnie, Boże zaś uchwaj, żeby kto się odważył zaprzeczyć. Dęboleckiego Ewa, jewa, a choćby i diewa, toz samo podobno warta co Tacytowsy Ingevones, *hin wohnenden*, albo gocki król Theodoryk (rike po skandynawsku królestwo), jakby niedosyć miał niemieckie zakończenie, przekręcone na Dietricha, German to ma być niby Heer-Mann. Cóżby to badacze niemieccy wywiedli, gdyby im się dało wysztukować jakie podobieństwo do wyrazu chaldejskiego, jak np. Baal, Bal, w słowiańskich narzeczach Ban, Pan; albo car, król, jak Tiglatpile-car, Salman-car, Nebukadne-car, i t. p.

Opuściwszy atoli wywody mające lub niemające zasady, w miarę jak się komuś podoba na nie zapatrywać, przejdziemy do pierwiastkowego osiedlenia Słowian.

Otóż mnie się zdaje, że lud słowiański jako w ogóle zgodny, potulny i uległy, jeszcze przed pomieszaniem języków

Pelasgowie i Hellenowie przez Egipcyan i Fenicyan oglądzeni, pobratymców swoich na północy dzikimi zwali, chociaż i z ich nauki korzystali; jednakże im winniśmy pierwsze napomknięcie o przodkach naszych. O północnych, nadwiślańskich słowianach

usunął się znad Eufratu, gdzie już zapewne rozpięły się babilońskie Heermany, a unikając swarów posunął się na równiny południowej spadzistości Kaukazu i tam się zwolna szerzył. Niełatwo im było posuwać się w stronę południową Azji, bo tam zagnieździły się inne pokolenia wprost przybyłe, dlatego więc musieli puszczać się w inną stronę okalając morze czarne. Tak postępując dostali się zwolna, do Donu, Dniepru, Dniestru i Dunaju, szerząc się w górę tych rzek, dalej natrafiwszy na źródła Wisły, Odry i Elby z biegiem ich puszczały się do ujścia. Do takiego gnieźdzenia się mieli dosyć czasu, bo blisko trzydzieści wieków.

W niewiadomej epoce, najpodobniej około dziewiętnastego wieku przed Chrystusem pokolenie Pelasgów znad Dunaju, rozłożyło się w Grecyi, a wkrótce za niem postąpiło drugie pokolenie Hellenów posuwawszy się w tymże samym co i Pelasgowie kierunku, częścią połączyło się z niemi, częścią wyparło ich na wyspy lub przez Bosphor do Azji. Ztąd zawiść dwóch pokoleń jednoplemiennych, ztąd wojna Trojańska. Od obudwóch tych liczniejsi Illirowie, także pokolenie słowiańskie, już w głębokiej starożytności posuwając się wzdłuż Dunaju, dotarli aż do Adryatyku i rozpostarli się u podgórza alpejskiego.

Zdaje się że ruch Hellenów i Illirów był już pewnym rodzajem wędrówki tych ludów. Wielkie podobieństwo do prawdy, że w tej samej epoce Celtowie, albo sąsiedzkie plemię, albo pobratymcze Słowian, należące do tego poruszenia, dostali się za Ren, dotarli do Oceanii, a z czasem przeszli na wyspy Albionu.

W ślad za Celtami mieli postępować Kimrowie, czyli Cymbrowie, Bóg wie jakiego szczepu. Jedni ich do Słowian przyczepiają, inni bratają z Celtami. Ztemwszystkiem Kimrowie do Celtów nie podobni, a od Słowian we wszystkim różni, Zbyt mała musiała to być horda, dlatego na północ Celtów poza dolnym Renem spokojnie osiadłszy, zwolna posuwała się wzdłuż morza niemieckiego, i przez półwysep od nich cymbryjskim nazwany, do skandynawskiego dostała się półwyspu. I ci to bez wątpienia są patryarchami Teutonów.

milczą dzieje zupełnie, bo i któż mógł o nich co wiedzieć? Grecy nie dalej wiadomością sięgali jak do Dunaju i Taurydy. Rzymian władza do Dunaju i Renu zaledwie sięgała; Celtowie żadnych ksiąg nie zostawili, a Kimry mniej jeszcze od Słowian ogładzeni byli.

Hellenowie od osadników Egiptu i Fenicyi zaczerpnawszy oświaty, Scytów pobratymców swoich nierozważnie dzikimi zwali, zapomniawszy, że Tracko-scytyjskiego Orfeusza i nauczyciela jego Linusa, około epoki argonauckiej żyjących, za pierwszych swoich poetów poczytują. Ze w szóstym czy siódmym wieku przed Chrystusem przybyły do nich z nad morza Czarnego scytyjski mędrzec Anacharsys, dostąpił zaszczytu pomieszczenia na ucztę siedmiu mędrców Grecyi. Zresztą Herodot (484) jeden z najsumienniejszych dziejopisów Grecyi, między pokoleniami Scytów wymienia Scytów rolniczych i królewskich, a zatem niemogących być bez pewnej głady.

W epoce krótko przed i po narodzeniu J. Chrystusa, pojawiają się Sarmaci w siedliskach Scytów, i w tej samej chwili nazwa tych ostatnich zwolna ustaje. Gdy zaś niedługo potem cesarze rzymscy krocie Sarmatów pod chorągwie swoje zaciągają, na obronę granic przed ich pobratymcami, pokazało się jawnie, że ci Sarmaci są zbiorową nazwą rozmaitych pokoleń słowiańskich. Tak więc oczywista rzecz, że Scyty, Sarmaty i Słowianie są jednym i tym samym ludem, że nazwiska te zmieniały się w miarę rozjaśniającego się poznania tych ludów. Dziś już nikt nie wątpi że Illirowie są słowianie, a któż o tem pomyślał w epoce gdy osiadali na ziemi, której się do dziś trzymają, mimo rozliczne obce hordy, które się pomiędzy niemi przeciskały.

Tak się wyjaśniło na południu przez starcie się plemion z oświeconszemi narodami, lecz wcale co innego było z pokoleniami, które się poza Karpatami nad Dnieprem, Wisłą i Elbą osiedliły. Zewsząd ludami równie, a może i mniej oświeconymi otoczeni, nie mogli owczasowemu światu dać znać o sobie. Musiały wszakże jakieś wieści dochodzić Rzymian i Greków, kiedy Ptolomeusz (70 r. po Chr.) o dwóch miastach wspomina, Carrodhunum i Calish w miejscach gdzie dziś Kraków i Kalisz leżą, jak się mniej więcej z oznaczonej dług. i szer. geogr. przez Ptolomeusza pokazuje.

Cezar przeszedł Ren, pędząc Swewów, co silną dłoń Celto-pobratymcom swoim podawali. Lecz przejrząwszy część

Zdaje się że wolno domyślać się, iż Fenicyanie zwiedzali brzegi Bałtyku dla nabycia z pierwszej ręki tak zwanéj ambry, czyli bursztynu; znana wszakże skrzętność tego ludu w tajeniu żeglarskich wycieczek, nie zostawiła nigdzie wybitnych śladów

tak zwanéj Germanii, nie sądził rzeczą stosowną posuwać w tej stronie podbojów, czy przewidując trudności, czy brak łupów, czy może zarazem i jedno i drugie. Tacyt w złotem dla Niemców dziele opisując romantycznie obyczaje Germanów, złożył świętą księgę teutońskiej narodowości. Począwszy od Renu, w całym ziemi dalszym przestworze, którego kresu wcale się nie domyślał, widział tylko Germanów. Niemcy z wdzięcznością przyjęli nadane sobie przez Tacyta dziedzictwo i starają się je opanować.

Rzecz dziwna, we dwa wieki po śmierci Tacyta, nagle pojawiają się Słowianie nad Elbą, Odrą, Wisłą, wzdłuż morza Bałtyckiego od Chersonezu cymbryjskiego począwszy aż do Dżwiny, u podgórza Karpatów, nad Dnieprem i Donem aż do Wołgi. Zkądże się wzięła tak niespodzianie taka masa ludu? Germańscy dziejopisowicze mają na to gotową odpowiedź, którą my, na cudze słowo przysięgać nawykli, prostodusznie powtarzamy, że przywędrowali na opuszczone przez Germanów siedliska. Ileż tu niedorzeczności w tem twierdzeniu! Naprzód gdzież się podzieli Germanowie z takiego obszaru ziemi, jaki im Tacyt łaskawie nadał? powtóre, w jakimże zakątku stłoczona masa Słowian przycupła, dybiąc na opustoszałe siedziby? Bo jeżeli dziś po wytępieniu lub zgermanizowaniu tylu pokoleń, jeszcze według statystycznych obliczeń, szczerp słowiański liczy ośmdziesiąt dwa miliony mieszkańców (na Turcyą i Austryą przypada z tego dwadzieścia jeden milionów), tedy w owych wiekach przypuściwszy tylko dziesiątą część tej liczby, to i tak masa Słowian o wieleby przewyższała hordeę Attyli, a tem samem nie potrafiłaby tak cichutko, jakby na palcach, wsunąć się do Europy.

Z tego ja wnoszę, że Słowianie od wieków osiedli na tej ziemi, którą i dziś dzierżą, że ich uważać należy za aborygenów, hordy zaś Cymbryjsko i Skandynawsko germańskie przemknęły się tylko przez ich siedziby, a gdzieś indziej z nimi zwały (co napomyka nagrobek Bolesława I, *ty posiadłeś królestwo Słowian, Gotów czyli Polaków*. Co się w następstwie czasu stało z Obotrytami, Wendami, których i Wandalami zowią, i w ogóle ze wszystkiemi słowianami nad Elbą,

swojego pobytu. Jest atoli nieśmiałe podanie przypisujące im założenie Gdańska, a szczególnie Chelмна, gdzie podówczas Wisła kilkomilowej miała być szerokości. Niedługo po Naro-

Salą, Odrą, na Pomorzu, w Prusach i Szląsku dolnym, to już historia opiewa, toż samo co za dni naszych dzieje się z księstwem Poznańskim i pograniczem zachodniem teraźniejszego królestwa. Germania cichuteńko krok za krokiem posuwa się i już niemal poza Tacytowskie granice sięga.

Lecz niedość na tem, że gdziekolwiek jeden Teutończyk stąpi, w tej chwili tę ziemię własnością Germanii być mieni, i swoje do niej zwyczaje i obyczaje wciska, ale trzeba jeszcze aby sami Słowianie, a podobno ze wszystkich Polacy do tego najpochoptioniejsi, z bogaceniem mowy swojej niemieckiemu językowi przyznawali. Nie przeczę bynajmniej aby przy nacisku germańskim nie miał się gdzie zaplątać wyraz mowie słowiańskiej obcy, a mianowicie do narzeczy jakimi mówią ludy w ciągłym ścieraniu się z germanizmem będące, ale w ogóle rzecz jasna, dowiedziona, że mowa niemiecka więcej ze słowiańskiej korzystała. Niedowiarki niech rozpatrzą się w słowniku Lindego, niech zajrzą do słownika niemieckiego Adelunga, a niemal na każdej karcie znajdą wytknięty wyraz niemiecki pierwiastku słowiańskiego. Sami już Niemcy otwarcie od wieków przyznawają, że rolnictwo u słowian o wiele wieków pierwej niż u nich kwitnęło, w naturalnym więc porządku rzeczy i ogląda u Słowian pierwej koniecznie znaleźć się musiała. Trzeba wszakże do tego stopnia braku namysłu, aby utrzymywać, że polski pług od niemieckiego *pflug* pochodzi, chybaży dlatego, że go Polacy używając nazwać nie umieli.

Takie jest moje przekonanie o pierwiastkowym osiedleniu Słowian, ani go bałwochwalcza cześć dla wszystkich Tacytów, Jornandesów, a najmniej germańskich dawnych i nowych Dittmarów zachwiać nie potrafi. Przypisek już i tak nad miarę rozciągnięty nie pozwala mi wdawać się w szczegóły, mam jednak nadzieję iż mężowie wyłącznie badaniom starożytności słowiańskich poświęceni, dobitniej z czasem rzecz wyjaśnią. Ci wszakże co się na to pole z gorliwością puszcza, niech się nie zapatrują na takich co po Czechach starych szpargałów węższą, lecz niech idą drogą przez P. Pąplńskiego wskazaną i na miejscu w mowie, rysach, obyczajach i podaniach ludu skazówek prawdy szukają.

dzeniu J. Chrystusa skandynawcy przez łupieżkie wycieczki zaznajomieni ze słowiańskimi wybrzeżami Bałtyku, usadowili się przy ujściu Wisły i pod imieniem Gotów z wolna posuwali się w górę téj rzeki, póki podnóżem Karpat idąc morza czarnego nie dosięgli.

Wieki średnie.

300: Z głębi północy, ze stepów azyatyckich straszna ku południowi nadciągała burza. Hunnowie przekroczyli Ural i Wołgę i nacisnęli Alanów (376) między Wołgą, morzem Kaspijskiem, Kaukazem i Donem mieszkających. Ci w części połączyli się z najezdniczą hordą, w większej części usuwając się, utworzyli niejako przednią straż niszczącej pożogi. Strach padł na Niemce, szybko ruszyli się znad Wisły, uwalniając Słowian od jarzma swojego, i podzieleni na wschodnich i zachodnich Gotów (Westro lub West, i Ostro lub Ost-Gotów) rzucili się do Dunaju. W tym popłochu massa Gotów przedarła się przez Dunaj, przyjęła chrzest i służbę u cesarzów rzymskich. Niesfor-na dnicz (ditsch) korzystając ze słabości dawnych władców świata, przebiegła Włochy i w południowej Francyi, a następnie w Hiszpanii znalazła przytułek.

W ślad za Alanami z groźną hordą Hunnów postępował Attyla, *bicz bozki*, i zmierzał wprost do Dunaju. Wisła nie była na drodze jego pochodu, niewiadoma więc przyczyna dla której ludy tych okolic poruszyły się także. Swewowie znad Odry posunęli się ku Renowi, a połączeni z Alanami oparli się na czas niejaki w Hiszpanii. Wszystkie te trzy pokolenia należały niewątpliwie do szczepu słowiańskiego (1).

(1) Pisarze niemieccy nie mogąc zatrzymać Wandalów, a nie chcąc ich odstąpić Słowianom, podzielili ich na Wandalów słowiańskich i Wandalów germańskich, może i słusznie. Żeby się przy swoim utrzymać nazwę wodza wandalckiego już i tak nieco zniemczoną, Genseryk, przekręcili jeszcze le-

Pod tę porę dziejopisowie rozróżniają trzy wielkie odrośle Słowiańskiego szczepu: Antów, którzy na południe na drobne rozprysli się narody; właściwych Słowian ponad dolnym Dunajem, przez Greków niekiedy Sławinami zwanych, i nakoniec Wendów w rozległej krainie między Niemnem i Elbą. Serbowie czy uszli mniej bacznego oka historyków, czy do rodziny Antów zaliczono ich, rzecz do wyjaśnienia niepodobna. Ważne to jednak plemię, bodaj czy nie ze Swewów, przez nakręcanie nazwiska na Serwów, a następnie Serbów, powstało. Narzeczę jego przeważa między południowemi Słowianami: niem mówią z małemi odcieniami właściwi Serbowie, Kroaci, Illirowie, Dalmaci, i t. d. Ponieważ jednak dzieje południowych Słowian nie należą do naszego zakresu, dlatego poprzestaniemy na tem o nich napomknieniu, a wrócimy nad Wisłę.

600. Między Wisłą, Notecią i Wartą, szczególnież w bliskości Gopła skupione, nabywa znaczenia Lechitów pokolenie. Wnet połączyli się z nimi Polanie, i czy liczbą, czy mężstwem przeważniejsi, imię swoje złączonym pokoleniom nadali. Silniejsi od rozdrobnionych sąsiedzkich pokoleń szerzyli władzę swoją na wszystkie strony. Po upadku potężnego Morawitów państwa wielka chrobacya weszła w skład dziedziny Polanów. Wątpliwe Lechów, Leszków, Krakow i Wandy dzieła, walki z Daryuszem i Alexandrem acz z prawdziwych podań czerpane, lecz ani w porę, ani w miejscu należytem przywiedzione, do szczegółowych badań odsyłamy. Piasta rodzina w dziewiątym

piej na Gajserich. Do Alanów nawet milcząco nie przyznawają się Niemcy, dlatego może, że i Słowianie niebardzo się do ich braterstwa kwapią, choć zdaje się niesłusznie. Swewowie w części osiedli koło źródeł Dunaju, w sąsiedztwie zapewne ze Słowianami południowemi, swoimi pobratymcami; Niemcy kraj ich z czasem nazwali Szwabią, poniewierając jako Słowianami; Polacy z pogardą wymawiają Szwabów jako zniemczonych Słowian.

wieku do rządów powołana, ustala władzę i mię Polaków w rozszerzonych już znacznie posiadłościach.

900. Mieczysław I (962—992) rozległe odziedziczył państwo. Granice jego sięgały do gór olbrzymich, Karpatów, Bugu i nieoznaczonych od Mazowsza granic litewskich; od północy granicę stanowiła rzeka Ossa od Prus pobratymczych, Noteć, Warta od Pomorza, za Odrą zaś jako Comes państwa niemieckiego dzierżył kraje do potężnego wówczas Obotrytów państwa, w Meklemburskiem i Lowenburskiem dzisiejszem przytkające. Lecz państwo to już wtedy znakomite, w następstwie czasu groźne i silne, ciężką powinno było przewidywać przyszłość, parte ze wszech stron od zawistnych ludów, tak pobratymczych Słowian, jako też Germanów, zagrożone nadto od skandynawców, silnym jedynie i sprężystym rządem utrzymać się mogło. Mieczysław I przyjął religią chrześcijańską (965), przez co w bliższe wszedł stosunki z południowemi i zachodniemi państwami.

Bolesław I Chrobry (992—1025) największy z monarchów polskich do niesłychanej potęgi dźwignął naród. Geniuszem swoim sięgnął w daleką przyszłość i o zabezpieczeniu jój myślił. Zwrócił oręż na Pomorze i Prusy, by granicę państwa oprzeć o Bałtyk, mieć ją tém samem niezachwianą, dla obcych nie tak łatwą do przebycia. Dla ustalenia zaś władzy wśród tych dzikich plemion o rozszerzenie między nimi chrześcijaństwa starał się. Gromił przeważnie Niemce nad Elbą, a zarazem niesforne tych okolic Słowiany trzymał na wodzy. Ruś aż do Dniepru odparł. Prowadził wojny nad całym stokiem Odry, Wisły i Buga rozciągnął. Chcąc siłą moralną utwierdzić to co mocą oręża działał, sprowadził zakon Benedyktynów, widząc w nim silną dźwignię oświaty i rolnictwa. Następnie zapragnął uświęcić władzę i starał się o koronę u papieża, lecz mu zawadził król węgierski uznawszy się lennikiem stolicy apostolskiej. Warunek takowy nie odpowiadał dążnościom Bolesława, wolał być

panem bez tytułu, niż sługą w koronie. Otton III cesarz niemiecki i niby spadkobierca władzy dawnych cesarzów rzymskich, panów świata, postanowił wyprzedzić papieża i łatwym sposobem zaskarbić sobie przyjaźń wielkiego monarchy, a groźnego sąsiada. Sam przybył do stolicy Bolesława i w świątyni gnieźnieńskiej przy grobie św. Wojciecha ofiarował mu koronę (1000). Bolesław Chrobry umiał dzielnie władać orężem i mądrymi ustawami wiązać ludy, lecz syn jego, choć za życia ojca walecznością zasłynął, zgnuśniał jednak sam zostawszy władcą. Ciężkie przygody padły na naród. Niemcy ogniem i mieczem niszczyli zaodrzańskich Słowian krainy, a wewnątrz wrzała niesforność. Kazmierz I (1040—1058) przywrócił porządek, zjednał poszanowanie dla praw i zasłużył na tytuł *odnowiciela Polski*. Bolesław II śmiałym zwany (1058—1079) potęgą oręża przypomniał czasy Chrobrego. Przeważnie gromił Ruś, Węgry i Czechy, Niemców hamował, lecz w zarządzie kraju nie miał przezorności pradziada swojego. Padł ofiarą popędliwości swojej i polityki papieża Grzegorza VII. Niedołęznemu Władysławowi Hermanowi szczęście dosyć sprzyjało, przez co i u postronnych dosyć miał powagi i wewnątrz naród od rozprzężenia uchronił. Syn jego Bolesław III, Krzywousty dzielnością oręża zabezpieczył granice państwa. Świetnem zwycięstwem (1109) nad niemieckim cesarzem Henrykiem V pod Wrocławiem, na polu, które odtąd psiego nazwisko zyskało, rzucił postrach na Niemcy, przez co, równie jak przewagą w Czechach i Węgrzech na długie lata ubezpieczył Polskę i Słowian nadelbiańskich od rozpierania się Niemców. Niestety, tak w bojach przezorny monarcha, nie pojął mądrej polityki Chrobrego, rozdziałem kraju rzucił pierwszy zaród zagłady jego. W skutek ostatniej woli Bolesława Krzywoustego (1139) najstarszy syn jego Władysław II otrzymał Małopolskę, Sieradzkę, Łęczyckie, Szląsk i Pomorze z ms. Gdańsk; drugi syn Bolesław Kędzierzawy, Mazowsze, Kujawy, ziemię Dobrzyńską i

Chelmińską; Mieczysław stary Wielkopolskę i ziemię Kaliską; Henryk Sandomierskie i Lubelskie; najmłodszy Kazimierz poruczony opiece braci. Miał wprawdzie najstarszy wraz z Krakowem, grodem królewskim, nadane sobie wszechwładztwo w całym narodzie, lecz mógłże je wykonywać w niepodległych dzielnicach braci? Nie wyszło lat dziesięć od śmierci króla gdy się wszczęły krwawe między synami i potomkami jego zatargi, które z małemi przerwami i rozmaitym losów odmianą, blisko dwa wieki przetrwały. Smutna to w dziejach narodowych epoka. Wśród wzajemnych zajazdów zginęła wszelka myśl jedności, nie było celu dążeń ogólnych ani na zewnątrz, ani na wewnątrz. Wśród swarów i nikczemnych zabiegów niedołączonych potomków Krzywoustego wzmagala się niesforność panów, do której sami książęta otwierali wrota, kupując ich przychylność do wzajemnej między sobą bójki. Mnożyły się rabunki, zdzierstwa, gnębienie ludu, najhaniebniejsze frymarki. Za Bolesława IV Kędzierzawego (1149—1173) wyszedł z użycia tytuł królewski, a z nim powaga narodu upadła. Ze kraj wtedy nie poszedł na łup obcego państwa, dzięki jedynie, że takąż sama wrzała niesforność w Niemczech, w Czechach, Węgrzech i na Rusi. Już wprawdzie za Władysława II powstało margrabstwo brandeburskie pod Albertem niedźwiedziem, które się pchało ku Odrze i ku Pomorzu, lecz maleńka ta dziedzina, niemal samem miastem Brandeburgiem ograniczona, nie mogła do otwartego rwać się boju, a tajne nurtowania przy przewadze okolicznych Słowian nie mogły być wtedy dla Polski niebezpieczne. Kazimierz II sprawiedliwy utrzymał przez chwilę (1178—1194) powagę majestatu i starał się o zjednanie poszanowania dla praw. Lecz tłumiona przez niejaki czas niesforność z tém większą siłą wybuchła po śmierci tego monarchy. Zawisć wzajemna dwóch wojewodów Mikołaja Pełki Krakowskiego, i Goworka sandomirskiego zatamowała wstęp do Krakowa Leszkowi Białemu. Potężny wojewoda krakowski rozrządził tronem

dowolnie, otworzył bramy królewskiego grodu Mieczysławowi III, który już po dwakroć z niego dawniej uchodzić musiał. Śmierć zuchwałego wicherzyciela usunęła zawady, Władysław Laskonogi ustąpił, a Leszek Biały odziedziczył krakowską ziemię, odstąpiwszy Konradowi bratu swojemu Mazowsza i Kujaw.

1200. Nie zyskał naród na powrocie prawego dziedzica, nie miał on ani rządcy, ani wojownika przymiotów. Od Bolesława Chrobrego aż do Krzywoustego monarchowie jedynowładni czuwali nad bezpieczeństwem granic, trzymali w uległości Prusy, starając się o rozkrzewienie chrześcijaństwa, jako warunku ściślejszego związku. Lecz chciwość opowiadaczy słowa bożego nienawistną dla swobodnych a ubogich bałwochwalców czyniła wiarę, nienawistnym lud co ich podatkami dla wiary gnębił, ulegali jednak silniejszym. Skoro kraj poszedł na podział między książęta niezawisłe, a między sobą niezgodne; Prussacy poczuli siłę swoją wobec pojedynczej dzielnicy i nieśli pomstę w kraj odstępców swojej wiary i swoich ciemności. Konrad w Mazowieckiej dzielnicy za słaby do powściągnięcia drapieżnych najazdów, utworzył zakonną milicję braci Dobrzyńskich ku straży granic, a nie widząc skutku, wezwał pomocy kawalerów niemieckich, krzyżakami pospolicie zwanych (1225). Nieszczęsny pomysł! Nie przewidywał zguby narodu, sadowiąc nad granicą swoją obce plemie, pod opieką niemieckich cesarzów jako Nierace, pod opieką papieżów jako rycerstwo zakonne. W pięćdziesięciu niespełna latach zniknął ślad Prusaków, pozostało tylko nazwisko na zagadkę ich pochodzenia (1); na ich miejscu dzwignęła się groźna niemieckiego zakonu potęga wzdłuż Bałtyku od Wisły do Niemna, a dalej aż do zatoki Rygskiej sięgająca. Bolesław Wstydlivy (1228

(1) Jest to fakt mogący posłużyć za temat do porównania barbarzyństwa Mongołów z cywilizacją Niemców. Zakon chrześcijański, z ukształconych już jak mówią, Niemiec przybyły, tak dobrze w Prusach szerzy wiarę i oświatę, że z mieszkańców tamtejszych nietylko żywa dusza nie pozostała, ale nawet ślad mowy ich zatracili.

do 1279) wielkiego godzien szacunku jako człowiek prywatny, najnieudolniejszym był monarchą. Brzemie nieszczęść spadło na Polskę za jego rządów, a z nich najstraszniejszym było najście Mongołów pod wodzą Batu, Mangu, Bajdara i Gajuka. Choć liczbą i srogością przerażająca była ta horda, przecież dzielne Polaków zastępy stawily jej czoło pod Turskiem nad rzeką Czarną, pod Chmielnikiem niedaleko Szydłowa, wreszcie na polach Lignicy pod wodzą walecznego Henryka II księcia szląskiego (1241). Wszystkie te starcia były wprawdzie nieszczęśliwe, lecz zbawiły Europę struchlałą, która straciwszy nadzieję w modłach tylko ocalenia szukała. Przerzedzona pod Lignicą horda nie śmiała dalej się zapuszczać, zwróciła się więc do Węgier dla połączenia się ze swoimi, którzy się tam przez Karpaty przedarli. Tak więc Polska zasłoniła swoją tarczą Europę, lecz sama dotkliwie poniosła klęski w spalonych wsiach i grodach, w uprowadzonych jeńcach: samych kobiet dwadzieścia tysięcy zabrali Mongołowie. Wychyliwszy się z ukrycia niedołączny Bolesław nową na kraj ściągnął plagę obdarzywszy przywilejami żydowską czeredę, która się z Czech do Polski jeszcze za Władysława Hermana dostała. Leszek czarny mało się odróżnił od Bolesława wstydlwego. Za to Przemysław książę Wielkopolski odziedziczywszy Kraków wielkie rokował nadzieje. Przywrócił tytuł królewski (1295), lecz po siedmio miesięcznym panowaniu zdradziecko przez brandeburskich margrabiów zamordowany został. Władysław Łokietek z linii książąt mazowiecko-kujawskich brat Leszka Czarnego, mimo wolę narodu nie mógł się utrzymać przez zabiegi Waclawa króla czeskiego przez matkę z książętami polskimi spokrewnionego. Nie mało także wicherzyli podówczas niemczali mieszczanie krakowscy, przechylający się na stronę książąt szląskich, którzy coraz bardziej usuwali się od Polski, wiążąc się z niemcami. Po śmierci Waclawa przemógł Władysław Łokietek (1305 — 1333) i na zawsze połączył Wielkopolskę z Małopolską. Zakon niemiecki potężny już teraz lekceważył władzę papieża, nie dbał

o cesarza i do jawnego boju z Polską wystąpił. Zniósł hufce krzyżackie Władysław Łokietek w stanowczej bitwie pod Płowcami (1331), upokorzył ich cokolwiek, a umierając zgnębienie hardego zakonu synowi Kazimierzowi polecił. Niełatwa była walka z zakonem, któremu bezustannie świeże z Niemiec nadciągały posiłki, témbardziej że od strony Rusi naglejsze groziło niebezpieczeństwo. Dlatego Kazimierz ugodami bawił krzyżaków, a całą potęgę zwrócił na Ruś. Stracił wprawdzie Pomorze, lecz natomiast zdobył Ruś czerwoną i oparł się o morze czarne. Na zjeździe w Wiślicy (1347) nadał krajowi zbiór praw pisanych. Na nim kończy się dynastia Piasta. Następca swoim nazначzył siostrzeńca swojego Ludwika andegaweńskiego króla węgierskiego (1370—1382). Nieszczęśliwe to było połączenie dla Polski, a zgubniejsze jeszcze zabiegi króla o zapewnienie tronu dla jednej z córek jego. Piękna Jadwiga uznana królową przez naród oddała Polskę małżonkowi swojemu Władysławowi Jagielle, księciu litewskiemu (1386—1434). Jakkolwiek nie było to zupełne zjednoczenie dwóch narodów i długo jeszcze trwało spółzawodnictwo między Polską i Litwą ⁽¹⁾, jednakże już i na tem połączeniu wiele zyskały oba narody. Zakon niemiecki zajmował miejsce w rządzie mocarstw europejskich i stał u szczytu swój potęgi.

Epoka nowoczesna.

1400. Polska w połączeniu z Litwą zajmowała kraje między Dźwiną, Dnieprem, morzem Czarnem, Karpatami, Szląskiem i Odrą. Mocarstwo przeważne między państwami słowiańskimi rozpoczęło krwawe zapasy z krzyżakami. Władysław Jagiełło

(1) Polska wówczas obejmowała Mazowsze prawie niepodległe, Wielkopolskę, Małopolskę, Kujawy, Podole, Wołyń, Ruś czerwoną. Litwa posiadała Litwę właściwą w dość szczupłych granicach, Zmudź, Polesie, Podlasie, Ruś czarną ms. Nowogrodek, Ruś białą ms. Połock, Mohilew, Mińsk, księstwo Kijowskie w Małorossyi, księstwo smoleńskie w wielkiej Rossyi, i rozległe obwody w Czerniechowskiem.

na czele Polaków i Litwinów świetnie odniósł zwycięstwo nad krzyżakami między Grunwaldem i Tannenbergiem (1410). Pokojem podpisanym w Brześciu odzyskał król Żmudz i ziemię Dobrzyńską. Klęska pod Warną za Władysława Jagiellończyka zarazem króla Polskiego i Węgierkiego (1444) zaćmiła niejako tryumf przez ojca jego nad krzyżakami odniesiony. Brat poległego pod Warną króla, Kazimierz IV wielki książę litewski wahał się z przyjęciem korony polskiej, zostawszy atoli królem polskim (1444-1492) starał się o ściślejsze połączenie obu dwóch narodów. Krzyżacy dumni potęgą, bogactwami i powodzeniem zepsuci, uciskiem ludu wywołali powstanie. Wezwany Kazimierz złamał siły krzyżackie i pokojem Toruńskim (1466) odzyskał dla Polski Chełmno, Toruń, Malborg, Gdańsk, Elbląg i całe Pomorze wschodnie, w części swojej Kaszubami zwane. Wielki mistrz w pozostałej przyzakonie części wschodniej Prus uznał się lennikiem Polski. Jako monarcha nie może Kazimierz IV poszczycić się zdolnościami, naród jednak był dosyć szczęśliwym i poważanym. To zapewne było pobudką dla Węgrów i Czechów, iż najstarszemu synowi króla ofiarowali koronę. Co za potęga trzech w ten sposób skojarzonych narodów, gdyby nią przezorna kierowała polityka! tymczasem to zbliżenie stało się dla Polski źródłem wielu nieszczęść. Krótkie lecz w klęski obfite było panowanie Jana Alberta, trzeciego syna Kazimierza (1492-1501). Zamach na Multany przypłacił klęską w lasach Bukowiny i wywołał zemstę nowego i strasznego wroga. Turcy wraz z Tatarami krymskimi niszczyli Podole i Ruś. Brat Alberta Aleksander (1501-1506) nadał Litwie prawa pod nazwą statutu znane (1504). Za jego rządów Gliński świetnym zwycięstwem pod Kleckiem powściągnął najazdy tatarskiej hordy wielkiej. Zbytnią atoli szczodrobliwosć obudwóch tych monarchów i nierozważne szafowanie przywilejami szlachty, zgubniejsze się w następstwach okazało niż tatarskiej dzicy najazdy. Świetne było panowanie Zygmunta I (1507-1548). Po-

kój zawarty z Turcyą zapewnił krajowi spokojność od tatarów krymskich, zwierzchnictwo nad Multanami i wolny handel na morzu czarnem. Wielki mistrz krzyżacki Albert brandeburski zrzuciwszy habit mnichowski (1525), zgiął kolana przed królem wujem swoim na rynku krakowskim wykonywając lenniczą przysięgę z księstwa pruskiego. Upojony radością naród nie przeczuwał, że w dwuchsetną siedmdziesiątą rocznicę tego hołdu będzie musiał zgiąć kolana do przysięgi posłuszeństwa, ale już nie księciu tylko królowi tychże Prus. W tymże niemal czasie zyskał naród silne od Rossyi i Tatarów krymskich przedmuruze w kozakach zaporożskich. Usiłowania króla w zaprowadzeniu zmian prawodawczych w Polsce rozbiły się o zazdrosną przywilejów możną szlachtę. Zygmunt II August (1548-1572) potęgę i pomyslnosc kraju do wyższego jeszcze posunął stopnia. Zyskał Inflanty i wszechwładztwo nad Kurlandya, zjednoczył stanowczo Polskę z Litwą przez Unią lubelską (1569). Tym sposobem zahartowany w bojach z Prusakami Mazur, śmiały i swobodny Kujawiak, znękany zdzierstwem krzyżaków kaszuba, dumny pozorną Niemców oglądą wielkopolanin, wesoly i szczery krakowiak, silny i nieugięty góral karpacki, zacięty Rusin, zleli się w jeden typ polski z ostrożnym i myślącym Litwinem, dobroduszny Podlasiakiem, wytrwałym Wołyńcem, pobożnym i bitnym Zmudzinem. Nad całym stokiem Wisły, Dniepru i Dźwiny rozciągało się panowanie Polskie sięgając czarnego morza i Bałtyku dość rozległych wybrzeżów. Potężny naród miał wszystkie żywioły trwałości, lecz nieodzowne wyroki inaczéj rozrzędziły. Już wtedy groźne po wszystkich stronach zwolna rozwijać się zaczęły potęgi. Rossya zrzuciła ciężkie jarzmo tatarskiej hordy i na jedynowładztwie założyła silny fundament przyszłej przewagi. Margrabia Brandeburski spółlennik księstwa pruskiego wytępił już Słowian nadodrzańskich i na wszystkie rozpieął się strony. Z południa Turcy regulaną janczarską piechotę gromili niesforne choć waleczne pospolitego ruszenia za-

stępy. W tak krytycznej chwili wygasł ród Jagiellów, a tron który dotąd w dziedziczności jakąkolwiek czerpał moc, ogłoszony został obieralnym. Odtąd niema sposobu skupienia siły naród przechodzi wszystkie fazy wolności i dąży do rozprzężenia. Reforma religijna niepokoiła wówczas Europę, mądrość ostatnich dwóch monarchów ocaliła Polskę od jęj pożogi. Tryumf Henryka Walezego nad protestantami we Francyi uutorował mu drogę do tronu polskiego (1573). Wybozem kierowało widocznie uczucie rycerskie ogółu narodu, i uczucie religijne większości. Lecz Henryk pod rządem królów samowładnych wzrosły, nie mógł smakować w ograniczonej prawami władzy, korzystał więc z okoliczności i po pięciomiesięcznym pobycie w Krakowie uszedł potajemnie do Francyi, został tam królem pod imieniem Henryka III, aby niedługo potem wystawić piersi na sztylet morderczy od którego bezpiecznym byłby w Polsce. Obrany królem Stefan Batory książę siedmiogrodzki, pojął z kąd krajowi burza zagraża i w tę stronę dzielny zwrócił oręż. Sprężystość tego monarchy naprowadziła na domysł zamierzonych przez niego ważnych zmian w ustawie państwa, których spełnieniu śmierć przeszkodziła. Dwóch głównych do tronu przedstawiono kandydatów Maxymiliana arcyksięcia Austryackiego i Zygmunta królewicza szwedzkiego. Jan Zamojski popierał tego ostatniego i przemógł. Piękna zaiste i zbawcza była myśl połączenia Szwecyi z Polską, lecz do jęj wykonania niepospolitych trzeba było talentów, a tych Zygmunt wcale nie miał, choć posłannictwo swoje i interes obudwóch narodów zdawał się poniekąd pojmować.

1600. Zygmunt III syn Jana III króla szwedzkiego, przez matkę z rodem Jagiellów spokrewniony, na nieszczęście kraju zbyt długo panował (1588—1632). Gorliwy katolik nie umiał ani utrzymać berła protestanckiej Szwecyi, ani go się zrzec przyzwoicie, czem zwałił na Polskę brzemie nowych nieszczęść. Los mu z innej strony torował drogę może równie łatwego z czasem zjednoczenia z Rosyją, jak spełnione niedawno zjedno-

czenie z Litwą, lecz go upornie odepchnął, poprzestając na chwilowem owdnięciu Smoleńska i Siewierza. Byłto punkt kulminacyjny potęgi narodu, na którym tak bezwładny monarcha utrzymać go nie mógł (1). Władysław IV starszy syn Zygmunta III ogłoszony królem (1633—1648), po szczęśliwej walce z Rosyją utrzymał zdobyte prowincye. Pohamował Tatarów i Turków. Wszystkie te atoli korzyści nie zrównoważają straszliwych klęsk, jakie sprowadziły zatargi z kozakami teraz wszczęte a następnie zajmujące całe niemal panowanie brata jego Jana Kazimierza (1648—1668). Nieszczęśliwy ten monarcha, waleczny i świątły, łamał się ciągle z zawistnym sobie losem. Z trzech stron straszną wojną naciśnięta była Polska: cesarz rosyjski zajął Wilno, Karol X król szwedzki opanował Wielko-polskę i Kraków, a kozacy z Tatarami zapędzali się aż do Buga. Naród stracił ufność, król zwątpiał, że wte-

(1) Polska w tej epoce obejmowała: 1) Wielkopolskę do której składły się Województwa Poznańskie z ziemią Wschowską, Kaliskie, Sieradzkie z ziemią Wieluńską, Łęczyckie, Kujawskie, Inowrocławskie z ziemią Dobrzyńską; Księstwo Mazowieckie, czyli Województwa Płockie, Mazowieckie z ziemiami: Czerską, Warszawską, Wizką, Wyszogrodzką, Zakroczymską, Ciechanowską, Łomżyńską, Rożańską, Liwską, Nurską; Wojew. Rawskie z ziemią Rawską, Sochaczewską, Gostyńską; Prusy królewskie to jest Wojew. Chełmińskie z ziemią Michałowską, Malborskie z ks. Warmijskiem, i Pomorskie z ks. Bytowskiem i Lemburskiem. 2) Małopolskę do której należały Wojew., Krakowskie z ziemią Sandecką, księz.: Siewierskiem, Spiskiem, Zatorskiem, Oświęcimskim, Sandomirskie z ziemią Stężycką, Kijowskie, Ruskie, czyli Ruś Czerwona z ziemiami Lwowską, Przemyślską, Halicką, Chełmską, Sanocką, Wołyńskie, Podolskie, Lubelskie z ziemią Łukowską, Bełzkie, Podlaskie z ziemią Drohicką, Mielnicką, Bielską, Braclawskie, Czerniechowskie, czyli księst. Siewierskie z ziemiami Czerniechowską, Nowogrodzką. 3) Wielkie Ks. Litewskie obejmujące Województwa: Wileńskie, Trockie, Zmudzkie starostwo, Smoleńskie, Połockie, Nowogrodzkie z księstw. Słuckiem, Witebskie, Brzesko-Litewskie z Polesiem (powiat Piński), Mścislawskie, Mińskie, Inflanty czyli trzy Województwa: Wendeńskie, Derpskie, Parnawskie.

dy Polska nie upadła, to jedynie dzieło Opatrzności, a po części, że jeszcze wiek ósmnasty nie oczyścił Europy z barbarzyństwa i moralności. Wśród téj powszechnej pożogi powstał Kordecki (1656), bez oręża, lecz z żywą wiarą i ognistym słowem. Cudowna obrona Częstochowy napełniła otuchą serca. Zmieniła się postać rzeczy. Kozacy już poprzednio złamani przez króla w stanowczej i świetnej bitwie pod Beresteczkiem (1651) ulegli chwilowo. Szwedzi przez Czarneckiego i Gąsiewskiego znękani ustąpili, a elektora brandeburskiego i Rakociego księcia Siedmiogrodzkiego sam król poskromił. Wreszcie kongress w Oliwie (1660 roku) położył kres wojnie szwedzkiej. Jan Kaźmierz zrzekł się tytułu króla szwedzkiego, odstąpił w Inflantach województw Derpskiego i Parnawskiego; następnie zaś pokojem Andruszowskim odstąpił Rossyi Smoleńska. Tylą nieszczęściami znękany król złożył koronę na sejmie warszawskim (1668) przepowiadając narodowi upadek, nie duchem proroczym, lecz na rozsądnej rachubie oparty. Nie brakło nigdy na mężtwie Polakom, lecz cnoty obywatelskie znikły prawie zupełnie. Dziwnym wybrykiem drobnej szlachty Michał Korybut książę Wiśniowiecki obrany został królem. Miała to być jakaś opozycya przeciw arystokracji, jak gdyby opozycya mogła mieć miejsce obok *liberum veto*, a kraj istnieć bez swobody w obradach. Nieszczęśliwy król Michał igraszka arystokracji, bez podpory niższej szlachty, która go na tron dźwignęła, niedługo cieszył się koroną (1669 — 1672). Zwycięzca Turków Jan III Sobieski (1674 — 1696) jakby za karę zajął miejsce tego, którego potajemnie ścigał. Zwycięzkiemi laury jaśniejący, za oswobodzenie Wiednia (1683) między wielkich bohaterów świata policzony, w zarządzie kraju pospolitych nawet nie objawił zdolności. Ztąd poszło, że ani wojenne talenta jego, ani przymierze z Rosyją, Turcyi upokorzyć nie zdołało. Naród pełen sił żywotnych w coraz większe wpadał odrętwienie; oświata ograniczała się na jezuickich adagiach, a cnoty

obywatelskie poszły na usługi egoizmu. August II elektor saski powrotem na łono kościoła katolickiego zyskał niejaką przychylność w kraju, bez pomocy wszakże obcej nie byłby osiągnął berła (1698—1733). Silnego ciała, rycerskiego umysłu, zbyt zaufał własnej rachubie i nie trafił do zamierzonego celu. Pokładając nadzieję w wyćwiczonych hufcach saskich sądził, iż potrafi ograniczyć swobody narodowe. Dla tem większej pewności związał się ściśle z Piotrem W. cesarzem Rosyi. Obadwa monarchowie wielkie ważyli plany; lecz cesarz rossyjski w stanowisku swoim niezmiernie znajdował zasoby, król polski same tylko napotykał zawady, bez siły do ich przelamania. Obadwa zgodzili się na wojnę ze Szwecyą, lecz cesarz miał w tém główny interes, król uważał ją jako środek. Młodość Karola XII króla Szwecyi, lekceważone, bo nieznanne jego zdolności, rokowały łatwy tryumf. Dania przyjęła udział w przymierzu dla własnych widoków. Tymczasem dzielność młodego króla Szwecyi skrzyżowała zamiary sprzymierzonych: *wojna północna* przybrała rozmiary o jakich nie pomyślano. Bohater szwedzki za jednym ciosem upokorzył Danią, zwyciężył armię rossyjską i króla Augusta ścigał aż do Saxonii, gdzie go do podpisania pokoju w Altranstadt i zrzeczenia się tronu polskiego przymusił (1706). Pod wpływem oręża szwedzkiego obrany królem Stanisław Leszczyński (1705), trzymał się póki ten oręż miał przewagę. Po bitwie Pułtawskiej (1709) August II odwołał swoje zrzeczenie się i odzyskał berło. Nie miał jednak spólczenia narodowego August, nie zyskał go Stanisław. Prymas państwa kardynał Radziejowski nie sprzyjał ani jednemu, ani drugiemu, lecz go krępował widok potęgi ich opiekunów. Była chwila w której zdawało się że i Sieniawski hetman koronny miał jakieś ważne zamiary. Byłże w tém zamieszaniu Prymas główną powikłania przyczyną? pojmowałże swoje stanowisko i szukał zbawienia narodu? lub zasługujeż na zyskany i ustalony w narodowym mniemaniu tytuł wicherzyciela? Rzecz

zdaje mi się niezupełnie wyjaśniona, gdy zważymy, że się znajdował w okolicznościach, w których ani otwarcie działać nie mógł, ani zamiarów objawić nie śmiał, umarł zaś przed rozwiązaniem dramatu Karola XII. Od powrotu Augusta II aż do śmierci jego, całe panowanie było pasmem nieszczęść, którym zaradzić nie mógł i nie umiał. Po śmierci jego Stanisław Leszczyński znalazł dość silne stronnictwo i powtórnie obrany został królem. Lecz zdawało się, że naród stracił już uczucie samoistności i byt swój obojętnie gruntował na prawie narodów, nie bacząc że pierwszym jego artykułem jest prawo mocniejszego. Francya wdala się w sprawę Stanisława Leszczyńskiego, lecz nie pojmując odrętwienia narodu, sądziła iż poparcie moralne wystarczy, i Stanisław po raz drugi rzec się musiał na czem wszakże Francya nie straciła. Pod wpływem obcym August III, syn Augusta II ogłoszony królem (1734 — 1763). Naród nie mieszał się do spraw narodów europejskich, lecz w pokoju coraz głębiej usypiał. Zdawało się, że tak upragnione niegdyś wybory monarchów zobojętniały zupełnie, gdy naród bez oporu przyjął króla Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764 — 1794). Była to już epoka konania narodu, którego król wcale nie przerywał, ale owszem przyspieszał. Znaleźli się wprawdzie ludzie, którzy sami przeglądając silili się otworzyć oczy całemu narodowi, lecz znieprawienie i głupota możnych nie dozwoliła zatrzymać się na spadzistości przepaści. Konfederacya Barska, zbyt oględnie prowadzona, półśrodkami w działaniu najokropniejsze spustoszenie kraju sprowadziła. Wśród powszechnego rozprzężenia różnowiercy ufni obcej opiece, postępowaniem swoim wywołali straszliwy odwet, którego skutkiem był pierwszy podział kraju (1773), już podobno od wieku ułożonego. Król pruski upragnione oddawna zyskał połączenie Pruss wschodnich z innemi dziedzicznymi prowincjami, zajmwszy województwa Malborskie z Wormiją, Chełmińskie i pomorskie, wyjąwszy Gdańsk i Toruń, ale za to wziął kilka

powiatów wielkopolskich. Austria dostała tak zwaną później Galicyą starą. Rossya otrzymała Inflanty; województwo Połockie, Witebskie i część Mińskiego. Z szesnastu milionów ludności, pozostało przy Polsce zaledwie około dziesięciu milionów. Ztemwszystkiem zaczęto szczerzej myśleć o zmianie rządu, i po długich cztero-letniego sejmu obradach nową dla kraju ogłoszono ustawę (1791). Nadzieja lepszej przyszłości ożywiła umysły. Zaiste dziwne to w dziejach europejskich ludów zjawisko! gdy we Francyi wśród wrzących namiętności burzono tron, by na gruzach jego dźwignąć rzeczpospolitą ogółowi nieznaną; w Polsce w téj samej chwili utwierdzano tron przez obwarowanie go dziedziczością, nie naruszając swobód, do których naród od wieków nawykł. Może Polska byłaby odzyskała swoją potęgę i utwierdziła samoistność, lecz w przedwiecznych wyrokach inaczej zapisano, a chwile upojenia radosnego powiększyły gorycz następnych wypadków. Przeciwno pierwszej ustawie zawiązała się konfederacya zwana Targowicka do której i król przystąpił. Niebawem król pruski zyskał pożądaną Gdańsk i Toruń, a do tego resztę Wielkiej Polski; Rossya, Podole, Wołyń i resztę Województwa Mińskiego (1793). Teraz dopiero naród ujrzał przepaść, gdy był tuż przy jój dnie. Wojna w r. 1794 wybuchła dowiodła tylko, iż walęczność, poświęcenie i nadludzkie nawet wysilenia stały się bezskuteczne; kraj bez broni, bez warowni, bez żadnej nawet choćby tylko moralnej pomocy, upaść musiał. Kościuszko na polu bitwy okryty ranami dostał się do niewoli, wołając: *Finis Poloniae!* Nastąpił tedy ostatni podział. Austria posunęła swoje grauce do Pilicy i Buga; Prussy dotarły do Niemna; Rossyi zaś granicą od Pruss był Niemen, od Austrii Bug. Zniknął tym sposobem cały kraj z karty Europy.

1800. Nie było już ratunku dla upadłego narodu, wątle nadzieje zwróciły się do Francyi zajętej olbrzymią walką z całą Europą. Po dwunastu latach zupełnej zagłady zdawała się Pol-

ska odradzać pod nazwą Księstwa Warszawskiego, które Napoleon I utworzył na korzyść króla saskiego Fryderyka Augusta, potomka dawnych królów polskich (1807). To księstwo powstało z prowincyj polskich królowi pruskiemu zajętych, a następnie powiększone częścią udziału austriackiego (1809). Wtedy składało się z dziesięciu departamentów: Warszawski, Poznański, Kaliski, Bydgoski, Płocki, Łomżyński, z udziału pruskiego; Krakowski, Radomski, Lubelski, Siedlecki, z udziału austriackiego. Odurzeni nadzieją Polacy szczerze się przywiązali do losów Napoleona, sławę męstwa aż na ostatnie krańce świata ponieśli. Napoleon buławą marszałkowską zaszczycił talenta i odwagę księcia Józefa Poniatowskiego na polu bitwy pod Lipskiem (1813). Kongres Wiedeński zwrócił królowi Pruskiemu departamenta Poznański i Bydgoski; miasto Kraków z małym obwodem (96,000 ludności) zamienił w republikę; reszcie wspaniałomyślny cesarz Aleksander I nadał tytuł królestwa z osobną ustawą. Kraj podzielony został na ośm województw, Krakowskie z ms. Kielce, Sandomierskie z ms. Radom, Mazowieckie z ms. Warszawa, Kaliskie, Lubelskie, Podlaskie z ms. Siedlce, Płockie i Augustowskie z ms. Suwałki. Odetchnął lud po klęskach wojny ośmioletniej, a większych jeszcze systemu kontynentalnego. Zaczęło się dźwigać rolnictwo, wzmógł się handel i przemysł.

1830. Rewolucja francuzka wstrząsnąwszy całą Europą poruszyła i umysły Polaków i spowodowała powstanie (1830). Walka przecież była nierówna i Polacy znowu ulegli. Kraj zatrzymał tytuł królestwa, lecz w nowym urządzeniu podzielony został na pięć gubernij: Warszawską, Radomską, Lubelską, Płocką, Augustowską.

CWICZENIA. Co to byli Polanie, Bolesław Chrobry? podboje tego króla? Kiedy przybyli kawalerowie niemieccy? Co zdziałał Władysław Łokietek? Zwycięstwo Taunenbergskie. Stefan

Batory. Mappa za Bolesława Chrobrego; za Zygmunta IIIgo. Kozacy Zaporozcy. Mappa trzech podziałów. Mappa Księstwa Warszawskiego.

ROZDZIAŁ VII.

P r u s s y .

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Prussy są częścią Europy środkowej. Stolica ich Berlin. Dziela się na dwie części, wschodnią i zachodnią. Do pierwszej należą Prussy właściwe, Pomerania, Ks. Poznańskie, Szląsk, Brandenburg, prowincya Saska; do drugiej Westfalia i prowincye nadreńskie.

Prussy właściwe dziela się na wschodnie i zachodnie czyli stare, tamte tworzą dwie regencye, królewiecką i Gumbińską, te zaś Gdańską i Kwidzyńską (Marienwerder), niegdyś stanowiły trzy województwa polskie, chełmińskie, malborskie i pomorskie. Całe Prussy właściwe podzielone są na pięćdziesiąt pięć powiatów. Pomerania zawiera trzy regencye, Szczecińską, Stralundzką i Koeślińską, podzielone na dwadzieścia sześć powiatów. Księstwo Poznańskie ma dwie regencye, Poznańską i Bydgoską (Bromberg), powiatów dwadzieścia sześć. Szląsk ma trzy regencye, Wrocławską, Lignicką, Opolską, podzielone na pięćdziesiąt sześć powiatów. Brandeburgia, pierwsze gniazdo monarchii pruskiej dzieli się na dwie regencye, Poczdamską i Frankfurtską, te zaś zawierają trzydzieści jeden powiatów. Prowincya saska podzielona na trzy regencye Magdeburską, Merseburską i Erfurtską, powiatów trzydzieści. Należąca do części zachodniej Pruss, Westfalia podzielona jest na trzy re-

gencye Monasterską (Münster), Mіндеńską i Arnsherską, wszystkie trzy regencye zawierają powiatów czterdzieści cztery. Prowincye nadreńskie podzielone na pięć regencyj, Koblencka, Trewirska, Akwisgrańska. Kolońska i Dysselfdorfska, powiatów zaś liczą pięćdziesiąt. W ogóle więc królestwo pruskie zawiera dwadzieścia pięć regencyj i trzysta osiemnaście powiatów. Miasta znajomsze są Memel (Kłajpeda), Królewiec, Tylża, Friedland, Eylau, Gdańsk, Elbląg, Malborg, Grudziądz, Toruń, Chełm, Gniezno, Poznań, Leszno, Szczecin, Kistrzyn, Głogowa, Wrocław, Swidnica, Brandeburg (Bronibor), Wittenberg, Eisleben, Torgawa, Duisburg, Solingen, Kolonia (Kolno), Bonn, Akwisgran (Aachen, albo Aix-la-chapelle), Saarlouis i t. d.

Rzeki większe oblewające Prusy są: Niemen, Wisła, Odra, Elba, Ren, żadna z nich nie ma źródła w tym kraju; pomniejsze ale splawne są: Pregla, Warta, Noteć, Sprea, Wezera, Ems, Mozella i t. d. Z kanałów najznaczniejsze są: Kanał bydgoski, łączy Noteć z Brdą wpadającą do Wisły; Finowski, Plaueniski, Fryderyka Wilhelma, łączą Odrę z Elbą za pośrednictwem Sprei i Haweli, przez co i Wisła połączona z Elbą, czyli morzem niemieckiem. Że zaś Wisła kanałem Augustowskim łączy się z Niemnem, tym więc sposobem jest połączenie Bałtyku z morzem niemieckiem. Taż Wisła za pomocą kanałów Bezezińskiego, Muchawieckiego i Ogińskiego, ma połączenie z Dnieprem, a tem samem z morzem Czarnem. Jezior w Prusach właściwych osobliwie, bardzo wiele jest, ale wszystkie małe i mało znane, między niemi znajomsze są Sniardowe (Spiriting), Niegocin (Löwentin), Węgorzowe (Mauer). W ks. Poznańskim Gopło pięć mil długie, pół mili szerokie. Zatoki, Pucka, Swieża (Frischhaf) i Kurońska (Kurischhaf). Góry nad brzegami Renu, Harz, Sudety i Olbrzymie w Szląsku. Wyspy: Wollin, Usedom, Rügen i t. d.

CWICZENIA. Jakie są granice Prus? Czem oddzielona Brandeburgia od prowincyj nadreńskich? Do jakich mórz wpadają

Wisła, Elba, Ren, jakie kraje przebiegają te rzeki? Długość i szerokość geograficzna Berlina, Trewiru, Królewca. Mappa rzek i gór.

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Czasy starożytne.

Być może, iż jest nieco przesady w przyrównywaniu do ludzi zupełnie dzikich, pierwszych mieszkańców znad brzegów Elby, Odry i Wisły, żywiących się roślinami, okrytych skórą zwierząt, mieszkających na gałęziach drzew, których bronią były strzały ostrą kością uzbrojone, siekiery z kamienia, maczugi, i t. p.: pokolenia bowiem te ze wschodu przybyłe, musiały zachować ślady przynajmniej jakiejś cywilizacji (¹). Plemię *teutońskie* rozciągało się od Renu do Wisły; plemię *słowiańskie* od Wisły do Niemna, poza nimi pokazywało się plemię *fińskie*. W plemienu teutońskim należy rozróżnić trzy wielkie odrośle, *Istevonów*, między Renem, Wezerą i morzem Północnym; *Ingevonów*, na wschód rz. Ems, aż poza Elbę; dalej zaś aż do Wisły panowali *Hermionowie* (²), z których najpotężniejszy-

(¹) Tak przynajmniej dziki ich obraz malują Rzymianie, którzy ich widzieli we Włoszech za Maryusza. U Rzymian było podanie, według którego, jak mówi Tacyt, Ulisses miał przebiegać te strony, i założyć między innymi miastami, Asciburgum (Asberg, niedaleko Meurs, albo Mörs).

(²) Do Istevonów zaliczają: Fryzów na północ ku zachodowi, Brukterów blisko ujścia Amisii (Ems), Sykambrów, na południe, podobnie jak Malliaków, Usipetów nad Lippą, a obok nich Tenkterów i Ubiów. Pomiędzy Ingewonami są Chaukowie (więksi i mniejsi) między Ems i rz. Albis (Elbą), Cymbrowie na północ Elby, na półwyspie Cymbryjskim (Chersonesus Cimbrica). Między Hermionami są Gambrivio- wie na lewej stronie Elby, Cheruskowie nad Wezerą, na południe względem Kattów. Zjednoczenie Swewów w środku, przed Markomanami nad Menem, Longobardami, Semnona-

mi mieli być *Swewowie*, rozległe stowarzyszenie, jak mówią, awanturników, wygnańców, ludzi walecznych szukających niebezpieczeństw i zdobyczy. Od nich Odra wzięła nazwę Suevus, i Bałtyk także zwany był morzem Suewów. Wezwani przez Gallów na pomoc przeciw Cezarowi Swewowie przeszli Ren pod wodzą Aryowista. Cezar ubił im ośmdziesiąt tysięcy ludzi i zmusił do powrotu za Ren (58). Później przerzucił także do Germanii Uzypetów i Tenkterów, którzy ścigani przez Swewów schronili się do Belgii; Cezar ich pędził poza Ren, ale nie mógł dosięgnąć ani Sykambrów, ani Swewów (56). Ze zaś coraz świeże posiłki Germanów nadciągały na pomoc Gallom, Cezar na nowo wkroczył do Germanii (53), ale nie mógł doścignąć nieprzyjaciół, ani naruszyć ich niepodległości. Za Augusta Ubiowie połączeni z Rzymianami powściągnęli Swewów (19), i przypuszczeni zostali na lewą stronę Renu; stolicą ich było Oppidum Ubiorum (Cologne, Kolonia, Kolno.) Generał Lollius pobity został przez Sykambrów (16), którzy się do tego łączą z Cheruskami i Swewami, aby znękać Druza, który pokonawszy lłotę Brukterów, około ujścia rz. Ems, podbiwszy Fryzów, Chauków i Uzypetów, posunął się do Wezery (11). Po tej klęsce, Druzus był znowu zwycięzcą, pobił Kattów i Sykambrów (10), wybudował pięćdziesiąt warownych zamków dla zapieczenia swoich podbojów, posunął się do Elby, ale jej nie mógł przebyć (9), a po czterech świetnych i mozolnych wyprawach na lądzie i na morzu, umarł za powrotem, otrzymawszy dla siebie i swoich potomków przydomek Germanika. Tyberysz pobił Sykambrów i przeniósł ich czterdzieści tysięcy na lewy brzeg Renu, odtąd nazwany nową Germanią; poczem na miejscu Sykambrów, na prawym brzegu rzeki, zaprowadził osadników rzymskich, próbując tym sposobem zaszczepienia cywi-

mi nad Elbą; Gotowie ku źródłom Odry; Lygiowie nad Wisłą; Naharwalowie nad Wartą; Burgundowie, Rugiowie, Vindile nad Bałtykiem.

lizacyi rzymskiej w Germanii. Pomiędzy Słowianami na wschód Wisły są Wenedowie nad brzegami zatoki, za nimi Borusci a dalej Finowie.

Rok I po Jezusie Chrystusie. Rzymianie nie zrzekają się swoich zdobyczy w Germanii. Tyberyusz, zwycięzca Brukerów posunął się do Elby, gdzie poznał Longobardów (Lombardów) i Semnonów. Ale na czele Cherusków był wtedy Arminius (Hermann), młody książę troskliwie wychowany w Rzymie na dworze Augusta. Oburzony srogością generała Varusa, zwiłł go między wąwozy Teutoburga (Paderborn), i wyciął mu trzy legie (około osmnastu tysięcy ludzi) (9). Germanikus nadbiega na pomstę tej klęski. Zrazu odparty przez Arminiusza, zwycięża go potem; lecz odwołany został przez zawiść Tyberyusza (17). Arminiusz walczy z Markomanami, podówczas u źródeł Elby, poczem ginie, jako ofiara zawiści swoich spółrodaków (21). Rzymianie okopali się poza Renem, podżegając Germanów do walki jednych z drugimi, żeby ich osłabić, zasłaniając granice murami, obozami warownymi, okopami. Augusta Trevirorum (Trevir, Treves), było wielkie miasto Rzymian, zaszczytne nieraz pobytom cesarzów. Agrypina, matka Nerona, przyzdobiła swoje miasto rodzinne, oppidum Ubiorum, nazwała je Colonia Agrippina (Cologne, Kolno) (50); Trajan tam był ogłoszony cesarzem (98). Założył miasto Colonia Trajana (blisko Cleves), i obwarował granice. Marek Aureliusz pobił Cattów i Chauków (161); cała Germania pokryta miastami i wioskami nieznanymi Rzymianom; sami Semnonowie liczą sto miast i miasteczek. Nowe sprzymierzenia ludów zawiązane. Saxonowie przy ujściu Elby, groźni korsarze, jak Anglowie ich północni sąsiedzi; wzdłuż zatoki Codanus (Bałtyk zachodni) byli Viudille, czyli Wandale, którzy już teraz wywędrowali ku Dunajowi. Między Renem i Wezerą były sprzymierzone pokolenia Franków, podzielone na Franków Salijskich, nad rzeką Saalą, czyli Isolą (Yssel), i na Fr. Ripuarskich, przy brzegach (ripa) wielkiej

rzeki; rozpoczynają swoje zagony do Gallii od r. 263. Postępując w górę Renu natrafia się na sprzymierzone ludy Alemańskie, na południe Menu. Poza Wisłą na północ ku wschodowi Borsków, byli Herulowie, którzy wnet wywędrują ku morzu czarnemu, zostawiając wybrzeża Bałtyku władzy Gotów.

Wieki średnie.

300. W organizacyi cesarstwa rzymskiego Trewir był metropolią (stolicą) pierwszej Belgii, kolonia zaś drugiej Germanii a Moguncya pierwszej Germanii. Te trzy wielkie metropolie prefektury Gallii zachowały swoją wyższość długo, aż poza wieki średnie. Konstantyn W. dla rzucenia postrachu na Franków których pokonać nie mógł, wystawił całe ich bandy wraz z naczelnikami na walkę lwów w cyrku Trewirskim. Rozsądniej daleko postąpił zaciągając ich do wojska swojego (310). Później zburzyli oni czterdzieści miast w Germanii drugiej, i cały kraj w pustynię zamienili (350). Julian zrazu odparł ich, podziwiał Kolonią i warownie; a następnie dla osłabienia tych strasznych wojowników, pozwolił Frankom Salijskim osiadać w Belgii. Ripuarscy otrzymali także od cesarzów wolność usadowienia się na lewym brzegu Renu w okolicy Kolonii, z obowiązkiem bronienia granic; lecz było już zapóźno. Swewowie, Wandalowie, Burgundowie, ustępując przed Hunnami przeszli Ren (407), burząc wszystko w przechodzie; ale pokonani zostali przez Rzymian złączonych z Ripuarami. Attila nadciągnął z Hunnami, siejąc postrach wszędzie; Trewir, Kolonia i t. d. zburzone. Frankowie pomagają Rzymianom do odparcia tych straszliwych wrogów (451). Później Ripuarscy pomagali Sabijskim do położenia kresu panowaniu Rzymian nad Renem (496); a potem do pobicia pod Tolbiac (Zulpich) hord Alemańskich przedzierających się przez Ren (496). Za Clovisa Salijscy przeważni podbili Ripuarskich (510). Wędrowka Franków do Gal-

lii pozwoliła Saxonom rozszerzyć się aż do Renu; Rugiowie od ujścia Odry wyszli nad Dunaj; tym sposobem opuszczone wybrzeża Bałtyku zajęli Słowianie Wenedowie, którzy posuwali się pod nazwą Pomorzan, Sorabów, i t. d. Nazywano wtedy Turyngią kraj wątpliwie oznaczony między wyższą Wezerą, Elbą, Unstruttem, Saalą i t. d. Frankowie podbili ją (530), a sprzymierzeńcom swoim Saxonom odstąpili kraju na północ Unstruttu; Saxonowie nazwali go Ostphalią czyli Saxonii wschodnią, dla odróżnienia od Westphalii, Saxonii zachodniej. Na wschód Unstruttu i Saali byli Słowianie, do których rozciągnął się napad groźnych Awarów (565). Dwadzieścia tysięcy Saxonów łączą się z Lombardami i rzucają się do Włoch, gdy tymczasem ich korsarze pustoszą granice Gallii i Brytanii. Około tegoż czasu Słowianie nadwiślańscy Lachowie czyli Polanie zakładają miasta Poznań i Gniezno i t. d.

600. Już się gotowała walka między Frankami i Saxonami: pierwsi przyjęli religią chrześcijańską, drudzy pozostali wierni czci Odina. Po kilkakroć zhołdowani, strząsnęli jarzmo (694); zabijają misyonarzy Anglów, którzy do nich przybywają. Wkrótce wybuchła wojna na zabój między nimi i Frankami, którym wyrzucają, że opuścili bogów ich lasów (728). Karol Martel toczył z nimi boje przez lat dwadzieścia. Posłano im misyonarzy, których pomordowali: nieprzebyte lasy służą za schronienie tym nieugiętym poganom. Karol W. postanowił wytepić ich: zapasy trwały trzydzieści trzy lat i wywołały ośmnaście wojen. Bohatrem téj walki był Witikind wódz Saxonów westphalskich. Karol W. rozrzucił tych wojowników po swoim wojsku, a dla zabezpieczenia zdobyczy pokrył kraj biskupstwami i klasztorami (798). Walka Franków z Saxonami trwała niemal wiek cały: ci co się poddać nie chcieli, przeszli Elbę i pod imieniem Saxonów nordalbingów prowadzili dalej walkę aż do 803. Karol W. zajął pod swoje władzę Słowian aż do Odry, ostatniego krańca swojego państwa, którego stolicą był Akwisgran (Aix-la-cha-

pelle (1). Nazwał *mark* czyli *Marchia* (granica) kraj nadgraniczny, a gubernatorów tych krajów *markgrafami*, hrabiami granicznymi. Saxonia i Thuringia podniesione do godności księstw; kraje na lewym brzegu Renu wcielone zostały do Lotaryngii. Pod następcami Karola W. Słowianie powstałi, długie toczyli boje, w końcu atoli poddali się; główne ich miasta były Merseburg, Brandeburg i t. d., które bez wątpienia miały nazwy słowiańskie (874) (2). Elba oddzielała ich od Franków. Poza Wisłą aż do Niemna kraj nawiedzany był przez korsarzy normandzkich czyli Waragów którzy go nazwali Vitland, a za tym jest Esthland (Estonia), czyli kraj wschodni.

900. Węgrzy łupieżkie zagony zapuszczają aż do Thuryngii i Saxonii: ponoszą krwawą klęskę (933). Cesarz Otto W. podbija Słowian między Elbą i Odrą, zarzuca te kraje osadami niemieckimi, które tam rozszerzają chrześcijaństwo: do Marchii Brandeburskiej (926) przyłącza Marchię Łużycką (luzacką) (936), nakłada haracz na Polskę (3). Ta zaś rozpoczyna bój z bałwochwalcami Borskami, czyli Prussami napół dzikimi (1000); rozszerza nawet podboje w Pomorzu, i aż do Elby; podboje, których nie zatrzymała. Sasi (4) grożą cesarzowi Hén-

(1) W tem mieście były kąpiele mineralne do których uczęszczali Rzymianie. *Granus* obywatel rzymski urządził tam zakład, z kąd wody zostały nazwane *aquae Grani* (Akwisgran). Karol W. w czasie łowów wynalazł to źródło, wybudował tam kaplicę i t. d. a ztąd poszło nazwisko Aix-la-chapelle. Było to w samym środku lasów austrazyjskich.

(2) Brandeburg zwał się Branibor.

(3) Dowiedziono dostatecznie, że Polska nigdy holdowniczą nie była, że książęta polscy uznawali się lennikami cesarzów z krajów słowiańskich na lewym brzegu Odry, lecz Bolesław Chrobry i od tego się uwolnił, właśnie za zgodą Ottona W.

(4) Świetne imię Sasów rozciągało się od brzegów Elby do Renu i Odry. Rozróżniano naprzód Ostphalów, między Wezerą i Elbą; Westphalów, między Renem i Wezerą, i Angarów nad Lippą; dalej Nordalbingów, poza Elbą. Miasta

rykowi III wojną, jeżeli nie poprzestanie pokrywać kraju ich twierdzami, zagrożającemi ich wolności (1073), cesarz ich ułagodził. Albert Niedźwiedz, zostawszy margrabią Brandeburskim, kazał wykarzcować ten kraj, zapełnił go osadami niemieckimi, a osobliwie też Hollendrami, których zalewy z kraju ich wypędziły (1150). Założył kilka miast, Berlin, Frankfurt nad Odrą i t. d. Kiedy Niemcy przyjmowały udział w wielkim ruchu krucyat, wszczętym przez Francją, wtedy Duńczycy przy pomocy Sasów krwawe robili wycieczki przeciw Słowianom mekleburskim i Pomorskim, których podbijali (1196). Polacy nie przestają także wypraw krzyżowych przeciw Prussakom, którzy bronią swojego wyznania i swojej narodowości z taką siłą, że zniechęcają samych Polaków, lubo ci posiadali już Pomorze, miasto Kamin, Kaszuby, miasto Gdańsk, część kraju pruskiego, miasto Romowe, Balga i t. d.

1200. Epoka ta jest epoką rozterek, zamieszkań, walki ludów złupionych przeciw szlachcie, rabusiom i korsarzom. Miasta handlowe urządzają związek hanzeatycki, czyli *hanzę niemiecką* (1241); miasta nadreńskie zawierają przymierze dla utrzymania pokoju publicznego (1247). Arcybiskupi dawnych metropolij rzymskich, Trewiru, Kolonii i Moguncyi, zostają wielkimi wyborcami (Elektorami) państwa niemieckiego (r. 1250); arcybiskup koloński posiadał prócz tego, od 1180 księstwa Westphalii i Angryi. Tymczasem Polacy do rozpacz przywiedzeni ciąglą walką z Prussakami, wezwali na pomoc ⁽¹⁾ za-

Münster, Brema, Magdeburg, Brunswik i t. d. Później Brandeburg nazwany został Saxonią północną, a Luzacya Saxonią wschodnią. Książęta Sascy rozciągali także władzę swoją nad Pomeranią, Meklemburgiem, Misnią, Bawaryą, Thuringią, Holsztyńskiem: ogromne księstwo, które się rozdzieliło (1180).

(1) Wielki mistrz za powrotem z krucyat, był naprzód w Wenecyi i mianowany został księciem świętego cesarstwa; wysłał naprzód kilku rycerzy jako posiłkowych.

kon niemiecki (Krzyżaków) (1226), których pierwszą siedzibą było miasto Chełmno. Do zakonu niemieckiego przyczepili się kawalerowie mieczowi w Inflantach i tłumy krzyżaków z różnych narodów. Wparci w lasy i zarośla krajowcy, zwyciężeni, ochrzczeni zostali, lub w pień wycięci: Kraj wypełniony zamkami i twierdzami, Toruń, Królewiec, Malborg i t. d. założone. Prusacy powstają, a połączywszy się z Litwinami i Pomorzana-
mi, wycinają część krzyżaków; mnóstwo Prussaków uchodzi do Litwy, zostawiając kraj opustoszały; lecz krzyżacy wynagrodziwszy straty, wzywają osadników niemieckich dla zaludnienia okolic opuszczonych przez krajowców (1287). Tak więc krzyżacy zostali panami Pruss (1) od r. 1230; zawojowali także Kurlandją; Inflanty dostały się im przez połączenie z kawalerami mieczowymi, którzy je posiadali (1238); dołączyli do tego Semigallją (1275). Do takiej potęgi doszedłszy założyli nową stolicę zakonu w Malborgu (1309) później zagnęli Polaków do odstąpienia Pomerellii, miasto portowe nadmorskie Gdańsk (1311). Następnie szli na pomoc Duńczykom przeciw zbuntowanej Estonii; na samej tylko wyspie Oesel dziewięć tysięcy Estończyków wycięli krzyżacy. Kupują wreszcie Estonią od Danii za 19,000 grzywien srebra (1347). Od Jagellona otrzymali znaczną część Żmudzi, której resztę uzyskują (1404). Zakon liczył w Prussach sto miast i zamków obronnych i dwadzieścia tysięcy wiosek. Wkrótce atoli rozwiązłość, zniewieściałość, nieład w skarbie, ustawne walki z Prussakami, Litwą i Polską, wycieńczyły zakon. Połączenie Litwy z Polską przez związek małżeński Jadwigi z Jagellonem pociągnęło za sobą upadek zakonu (1386), który przecież w owej chwili był u szczytu po-

(*) Te Prussy pierwiastkowe dzieliły się na jedenaście prowincyj, między którei znaczniejsze Samlandia, ms. Królewiec; Pomerania, m. Malborg; Culmia, m. Culm (Chełmno) i Toruń; Natangia, ms. Eylau; Oggerlandia, ms. Marienwerder (Kwidzyna); Sudavia, ms. Johannisburg, Warmia, m. Rastenburg i t. d.

tęgi i sławy, bo właśnie co nabył wyspę Gothland (1398), miał groźną flotę, postrach korsarzy Bałtyku, tarczę handlu.

Epoka nowoczesna.

1400. Na równinach Tanenburga (wsi w stronie południowo-wschodniej Malborga) Krzyżacy znaleźli swoją zagładę, Polacy wycięli ich, jak mówią, czterdzieści tysięcy (15 lipca 1410). Zakon w końcu poprzestać musiał na posiadaniu jedynie Pruss wschodnich i to jako lennictwa Polski. Zapewniają że w ciągu tej długoletniej, krwawej wojny, z dwudziestu tysięcy wiosek prusskich, zaledwie trzy tysiące uniknęło pożogi. W r. 1483 urodził się w Eisleben sławny Marcin Luther, który w r. 1517 rozpoczął w Wittenbergu wielką walkę z wszechwładną potęgą papieża. Albert margrabia brandeburski ⁽¹⁾, wielki mistrz krzyżacki, przyjął reformę religijną, z wielą kawalerami zakonu (1525); tym sposobem sekularyzował księstwo pruskie i zatrzymał je pod zwierzchnictwem Polski ⁽²⁾. To księstwo pruskie przez następne nabytki wzrosło, zostało później królestwem tegoż nazwiska ⁽³⁾. Księstwo dzieli się na trzy okręgi: Samlandyi, Natangii (kraj wyrębu) i Oggerlandyi.

(1) To margrabstwo, w r. 1247 należało do małej liczby państw elektoralnych. W r. 1415 dom Luxemburski sprzedał je burgrafowi Norymberskiemu, Fryderykowi I z domu Hohenzollerów, którego potomkowie do dziś je posiadają.

(2) Kawalerowie którzy nie chcieli przyjąć reformy, obrali nowego mistrza, i przenieśli stolicę zakonu do Marienthal w Frankonii. Ten sławny zakon ostatecznie zniesiony został dopiero przez Napoleona (1809).

(3) Cała kraina Berlińska stanowiła marchią północną, czyli starą; Szląsk niższy był marchią wschodnią; kraj około Potsdamu stanowił Marchią Ukereńską (Ukrainę); około Kistrzyna zaś nową Marchią, kupioną od krzyżaków (1453). Wyższa Saxonia zajmowała Pomeranią zachodnią i cały Brandeburg; Saxonia dolna rozciągała się aż do Elby. Sa-

1600. Pierwszym wielkim nabytkiem Pruss było elektorstwo brandeburskie, które wniósł elektor Jan Zygmunt zaślubiwszy córkę Alberta księcia pruskiego (1617). Ten sam elektor nabył przez spadek Jülich, nad Renem, Cleve, Mark, Ravensberg (1629). Taki jest początek dziwacznych posiadłości Pruss: połączyły one także księstwo Szczecińskie i Wolgast w Pomeranii (1637). Umieszczone między Austryą opiekunką katolicyzmu i państwami skandynawskimi obrońcami reformy religijnej, prowincje saskie i pruskie były teatrem większej części wojny trzydziestoletniej (1618—1648). Chrystyan IV król duński pobity pod Dessau przez Wallensteina wodza wojsk cesarskich i pod Lutter, niedaleko Brunświku przez Tillego, podpisał upokarzający pokój w Lubece (1629); lecz Gustaw Adolf król szwedzki podźwignął stronę protestancką, okrył się sławą jako wódz i żołnierz, nadewszystko przez świetne zwycięstwo pod Lützen (1632). Padł wśród tego ostatniego tryumfu. Francya z zawiści ku Austryi wspierała stronę protestantów i spowodowała podpisanie pokoju w Osnabrück i Münster, pokoju zwanego westfalskim (1648). Wojna trzydziesto-letnia skończyła się uświęceniem wolności sumienia. Fryderyk Wilhelm, zwany wielkim elektorem, prawdziwy założyciel królestwa pruskiego, otrzymał mocą tego układu, Pomeranią dalszą, na wschód Odry, arcybiskupstwo Magdeburskie, biskupstwo Halberstadt, Minden, Cammin. Szwecya dostała Pomeranią bliższą, na zachód Odry, z arcybiskupstwem Bremy i biskupstwem Verdun. Wielki elektor wspierając Polskę przeciw Szwecyi, uzyskał od niej zrzeczenie się zwierzchnictwa nad Prussami królewskimi, a tak sam utwierdził swoją niepodległość (1657). Odwołanie edyktu nanteńskiego we Francyi,

xonia elektoralna posiadała Wittenberg, Magdeburg i t. d. Była prócz tego Saxonia książęca. W spadkach rozmaitych w kolei czasu tak rozległe i potężne państwo rozdrobniło się na małe kraiki.

wywołało mnóstwo protestantów francuzkich z kraju, których elektor brandeburski przyjął do Westfalli i Brandeburga (1685). W nagrodę wielkich usług wyświadczonych w wojnie tureckiej, cesarz Leopold podniósł księstwo pruskie do godności królewskiej, i syn wielkiego elektora przybrał tytuł króla pod imieniem Fryderyka I (1701). Monarcha szlachetny, wspaniałomyślny, wprowadził sztuki i nauki do swoich krajów i otoczył się wielkimi mężami, na czele których występuje Leibnitz. Szwajcarskie księstwo Neufchatel zawdzięczając opiekę podaną wyznaniu reformowanemu poddało się królowi (1708); przymierze Utrechtskie przyznało mu część Geldryi w Hollandyi (1713); wreszcie pokój Stockholmski (1720) nadał temu monarsze Wolin, Usedom, Szczecin z Pomeranią dalszą. Prussy nie przestały być przytułkiem protestantów prześladowanych we Francyi, Austrii, Polsce. Miały silne wojsko, wielkie oszczędności w skarbie, kiedy Fryderyk II nazwany wielkim, wstąpił na tron (1740). Przy wstąpieniu na tron cesarski Maryi Teresy, Fryderyk II z dziedzictwa austriackiego odebrał Szląsk, po czém naszedł Czechy i Morawią. Duma tego króla wywołała wojnę siedmioletnią (1756). Wsparty przez Anglią walczył przeciw Rossyi, Austrii i Francyi. Zwycięstwa jego pod Rosbach, niedaleko Merseburga, nad Francuzami (1757), pod Zorndorf, blisko Kistrzyna, nad Rosyanami (1758), i pod Torgawą nad Austryakami (1760), zjednały mu sławę nieśmiertelną. Kilka klęsk byłyby się stały jego zgubą, gdyby śmierć Elżbiety cesarzowej rossyjskiej nie powołała była na tron Piotra III, wielkiego wielbiciela Fryderyka (1). Pokój podpisany został (1763). Fryderyk II najwięcej się przyłożył do pierwszego podziału Polski; téj dawniej nieprzyjaciołki Pruss. W pierwszym podziale otrzymał Prussy zachodnie, przez co Prussy stare, czyli dawne księstwo połączone zostało z Brandeburgiem (1773). Fry-

(1) Najstraszniejszy ustęp wojny siedmioletniej toczył się w Indyach, gdzie Francya uległa pod przewagą Anglii.

deryk umarł 1786 zyskawszy wziętość największego króla nowszych czasów. Synowiec jego Fryderyk Wilhelm nastąpił po nim: człowiek miernych zdolności, utracił znaczną część przewagi, jaką Prussom zjednał Fryderyk II. W r. 1792 wysłał ośmdziesiąt tysięcy wojska przeciw Francji, która jednak tryumfowała. W roku 1793 Polska uległa nowemu podziałowi; Wielko-polska, Gdańsk i Toruń dostały się Prussom. Trzeci podział 1795 przyczynił Prussom nowe prowincye. W tej epoce względem Francji zachowywano neutralność (1).

1800. Prussy odmówiły Szwedom i Rosssyanom przejścia przez swój kraj dla uderzenia na Francją. Posiadłości ich na zachodnim brzegu rzeki zajęte zostały przez Francuzów, lecz za to odebrały piękne wynagrodzenie na wschodnim brzegu téj rzeki (Hildesheim, Paderborn, Münster i t. d.). W r. 1805 Francya dała Prussom Hannover; lecz Anglia zagroziła, a Prussy korzystając z mniemanego zgwałcenia granic przez armją francuzką, wypowiedziały wojnę. Tymczasem Napoleon zwycięzca pod Austerlitz przebaczył Prussom, zapewnił im Hannover, w zamian za Anspach, część księstwa Kliwii i księstwo Neufchatelskie w Szwajcaryi. Ponieważ Napoleon zamierzał zwrócić Anglii Hannover, Prussy oburzone połączyły się z Anglią i Rosssyą i wypowiedziały wojnę Francji z pewnym rodzajem szału; wnet atoli znękanie zostały wielkimi zwycięstwami pod

(1) Prussy obejmowały wtedy: 1) Dawne księstwo pruskie, czyli Prussy wschodnie, dzielące się na dwie części: kraj niemiecki, ms. Królewiec i kraj litewski, ms. Gumbianen; 2) Prussy królewskie, czyli polskie zwane także zachodniemi, podzielone na cztery okręgi: Malborski, ms. Malborg, Elbląg, Pomorski, ms. Gdańsk: Noteci, ms. Bydgoszcz; Chełmiński, ms. Chełm i Toruń; 3) Śląsk podzielony na dolny, obejmujący księstwa Wrocławskie, Świdnickie, Głogowskie i t. d. i górny z księstwami Raciborskiem, Opolskiem, Nissy; 4) Brandeburg z pięcią marchiami. 5) Pomerania dalsza, księstwo Szczecińskie. 6) Hrabstwo Glackie, część Luzacyi dolnej, księstwo (dawniejsze arcybiskupstwo) Magdeburgskie, księstwo Moers, Geldryą, Wschodnią Fryzją, księstwo Neufchatel i t. d.

Jena i Auerstädt (1806). Napoleon zwycięzca wszedł do Berlina i zabierając szpadę Fryderyka II, odezwał się: „*To jest moje.*“ Krwawa bitwa pod Eylau i zwycięztwo pod Friedlandem (1807) nad Roszjanami sprzymierzonymi, sprowadziły pokój w Tylży, mocą którego Prussy utraciły posiadłości swoje między Renem i Elbą, które złączone posłużyły do utworzenia królestwa Westfalskiego, podobnie i prowincye polskie z których powstało księztwo Warszawskie. Gdańsk uznany miastem wolnem. Przywiedzione prawie do posiadłości stoku. Odry, Prussy zdawały się być zgubione. W r. 1812 dostarczyły Napoleonowi kontyngens dwudziestu tysięcy ludzi. Nieszczęścia téj wyprawy wróciły Prussom ich byt polityczny; połączyły się z Roszją. Napoleon zwycięzca pod Lützen i Bautzen, nie może zapobiedz strasznej klęsce pod Lipskiem (1813), której skutkiem było najście Francyi. Kongres Wiedeński wrócił Prussom część prowincyj polskich, wielką część Saxonii i prowincye nadreńskie. Z Danią zamieniła Pomeranią szwedzką za Lawenburg. Pod Waterloo generał pruski Blücher rozstrzygnął zwycięztwo. Odtąd Prussy korzystając z pokoju starały się o rozszerzenie pomyślności krajowej i wynagrodzenie klęsk poniesionych.

1830. Mimo wstrząśnień, jakie sprawiła rewolucya francuzka, prowincye nadreńskie, nie starały się o zrzucenie władzy pruskiej, pod którą są szczęśliwe. Fryderyk Wilhelm IV panuje od r. 1840.

ĆWICZENIA. Jakie pierwiastkowe ludy mieszkaly nad Elbą i Wisłą? Kogo zowią Cymbami, Swewami i Słowianami? Co zdziałali Rzymianie między Renem i Elbą? Czem był ten kraj za Karola W., Ottona W., Alberta Niedźwiedzia i krzyżaków? Początek królestwa pruskiego, jego założenie, wielkość. Walka z Maryą Teresą, Napoleonem. Mappa z czasów przed przybyciem Rzymian, za czasów Konstantyna, Karola W., wielkiego elektora i Fryderyka II. Najście Słowian. Walki Polaków

z Prussakami. Potęga zakonu teutońskiego (krzyżaków). Luther i wpływ polityczny reformy religijnej. Wojny, trzydziestoletnia i siedmioletnia. Co dzieje się w téjże epoce w Anglii i Rosyi? Bitwa pod Lützen, Lipskiem, Jena, Friedlandem. Traktat Tylżycki. Blücher, Fryderyk II, Fryderyk I.

ROZDZIAŁ VIII.

A u s t r y a.

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Austria jest częścią Europy środkowej. Stolica jej Wiedeń. Rozdziela się na kraje niemieckie, Węgry, z krajami do nich przyłączonemi, Galicyą i prowincye Włoskie.

Kraje niemieckie, to jest do związku niemieckiego należące są: 1) Arcyksięztwo Austryackie z księstwem Salcburskiem, podzielone na dziewięć powiatów: ms. Wiedeń. 2) Księztwo Styryi (Stejermark), pięć powiatów, ms. Grac. 3) Królestwo Illiryskie, pięć powiatów, do tego należy Karyntyia i Karniola, ms. Lublana (Laibach). Tu także należy gubernia Tryest na trzy powiaty podzielona, ms. Tryest. 4) Księztwo Tyrolskie, ma siedm powiatów, ms. Innsbruck. 5) Królestwo Czeskie, trzynaście powiatów, ms. Praga. 6) Margrabstwo Morawskie wraz ze Szląskiem, ośm powiatów. ms. Brünn, Tropawa.

Węgry, których stolicą jest Buda (Ofen) dzielą się na cztery obwody: 1) Z téj strony Dunaju zajmuje czternaście komitatów, ms. Presburg, Gran i t. d. 2) Z tamtéj strony Dunaju, ma jedenaście komitatów, ms. Stuhl-Weissenburg, Komorn, Raab, Wezprim, Oedenburg. 3) Obwód z téj strony Cissy zajmuje dziesięć komitatów, ms. Erlau, Miskolc, Eperies, Mun-

kacz, Tokaj i t. d. 4) Obwód poza Cissą ma jedenaście komitatów, ms. Debreczyn, Gross-Wardein, Szegedin, Temesswar i t. d. Do tego należą części kraju zwane powiatami cywilnymi, jak np. Jacygia, wielka i mała Kumania, kraj Hejduków i t. d. Węgierski Banat, czyli pogranicze wojskowe, tworzy dwa pułki, Niemiecko-Illiryjski i Niemiecko-Wołoski, główne posterunki w ms. Weisskirchen, Uj Palanka, Nowa Orsowa, Pancsowa. Do Węgier przyłącza się Kroacya, podzielona na trzy komitaty, ms. Zagrab (Agram); toż Sklawonia na trzy komitaty podzielona, ms. Essek. Te dwa kraje są częścią zarządu węgierskiego. Do nich przyłączają Kroackie wojenne pogranicze z posterunkami w ms. Zeng, Carlopago, Bellovar, Dubica, tudzież Sklawońskie pogranicze z posterunkami w ms. Peterwardein, Karłowiec, Semlin, Stara Gradiska. Przyłączają także do Węgier Siedmiogrodze, które tworzy gubernią oddzielną. Zajmuje ona trzy krainy: kraj Seklerów, podzielony na pięć komitatów, ms. Maros-Wasarhely. Kraj Sasów, ma dziesięć komitatów, ms. Hermanstadt, Schaesburg, Kronstadt i t. d. (1). Kraj Węgrów podzielony na trzynaście komitatów, ms. Hunyad, Klausenburg, Thorda i t. d. Jest także kilka powiatów i pogranicze wojskowe.

Część Polski zostająca pod władzą Austryacką tworzy gubernią złożoną z Galicyi, Lodomeryi, Bukowiny, obejmujące dwanaście powiatów, ms. Lwów, Przemyśl, Tarnopol, Brody i t. d. drugą gubernią Krakowską, powiatów siedm, ms. Kraków, Bochnia, Tarnów i t. d.

Prowincye włoskie tworzą królestwo Lombardzko-Wenec-

(1) Według podziału ludowego Siedmiogrodze (Transylwania) dzieli się na stary kraj, ms. Hermanstadt; winny kraj, ms. Schoesburg; przedlesie ms. Reismarkt i kraj burz (Burzenland) ms. Kronstadt (Stephanopolis), Węgrzy zowią ten kraj Erdely, Transsylvania, to jest *Erdo las ullu* po tamtej stronie. Od czego wzięte nazwisko Siedmiogrodza niema pewności.

kie (zobacz Włochy), do których można przyłączyć gubernią Dalmacką; podzieloną na pięć powiatów, Zara, Spalatro, Makarsko, Ragusa i Cattaro, lecz o nie dopominają się Węgry podobnie jak o Kroacyą i t. d.

Prócz miast już wymienionych, są jeszcze godne uwagi: Rakonitz, Budweiss, Ołomuniec, Salzburg, Trydent (Trent), Bregentz, Gilly, Villach, Klagenfurth, Goritz, Essling, Austerlitz, Wagram, Pola, Fiume i t. d. Rzeki są: Dniestr, Wisła, Cissa, Maros, Dunaj, Drawa, Sawa, Inn, Ems, Mołdawa, Elba, Odra. Kanały: Wiedeński, między Wiedniem i Neustadt; kanał Franciszka między Cissą i Dunajem, kanał Bega i t. d. Jeziora: Balaton, Neusidel, Konstancyeńskie i t. d. Góry: Karpaty, Olbrzymie, Kruszcowe (Erzgebirge), Boemerwaldt, Alpy, podzielone na Retyckie, Noryckie, Karnickie, Julijskie. Wyspy są na Adryatyku: Veglia, Cherso, Pago, Grossa, Brazza, Lesina, Corzola, Meleda i t. d.

ĆWICZENIA. Jakie kraje otaczają Austryą? Z jakimi krajami graniczy Dalmacya, Tyrol, Czechy? Do jakich mórz wpadają Ren, Elba, Odra, Dunaj? Jakie kraje przebiega Wisła, Sawa, Cissa? W jakich prowincjach są miasta: Wiedeń, Praga, Buda, Hermanstadt, Zara? Jaki kierunek gór? Gdzie są Alpy Noryckie, Julijskie? Długość i szerokość geogr. Płagi, Wiednia, Cattaro. Odległość w milach geogr. z Bregenz do Clausenburga. To samo wyrachowanie w stopniach długości. Mapa Dunaju i rzek do niego wpadających. Mapa wszystkich rzek i kanałów z dołączeniem gór z których wypływają i mórz w które wpadają.

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Czasy starożytne.

Kiedy wędrówki pierwotnych ludów drogą Dunaju kierują się ku zachodowi, wtedy Fenicyanie krążą po wszystkich zoba-

tach morza adryatyckiego. Szczątki ich napisów znajdują się tu i owdzie rozrzucone. Wyspa *Corzola* była punktem środkowym ich wycieczek. Grecy szli za nimi i przebiegali kład stały. Obwiniają ich że pomieszali Sawę z Dunajem górnym ⁽¹⁾. Około 592 Bojowie, szczep galijski, opanowali krainę około źródła Elby, której nadali imię *Boiheim* mieszkanie Bojów (Bojohemi) z kąd poszła nazwa Bohème, Boehmen, do dziś przez Francuzów i Niemców krajowi i mieszkańcom nadawana. Inni Gallowie przebiegają prawy brzeg Dunaju, poruszając zapewne pierwotnych mieszkańców, którzy gdzieindziej szukali siedziby. Być może, iż to jedna z tych hord około 233 udała się do górnej Italii, aby ją tam Rzymianie wyteplili, jak o tём wzmiankują kroniki kapitolium (*fasti capitolini*). Pospolite przecież mniemanie jest że to byli Germanie. Około tegoż czasu Rzymianie odnoszą zwycięstwo nad Gallami osiadłymi nad Padem; sto dwanaście pokoleń wywędrowało i osiadło przy zbiegu Sawy i Dunaju. Wtedy zwycięzcy rozpoczęli podbój krajów na północ zatoki adryatyckiej, gdzie im przyszło walczyć z upornymi ludami. Już słyszeć o Gotach u źródeł Odry i Wisły, z kąd pociągną ku Bałtykowi. Kwadowie są między Gotami i Dunajem. W kraju zaś między Dunajem i Dniestrem rozciągali się Dakowie na zachód, Gotowie na wschód. U podnóża Karpat zatrzymali się Sarmaci, zwani Bastarnami. Musiały te ludy być dosyć potężne, kiedy sami tylko Bastarnowie ofiarowali Perseuszowi, królowi Macedonii, sto tysięcy ludzi na pomoc przeciw Rzymianom (172). Ci Bastarnowie opanowawszy ziemie na północ zatoki adryatyckiej, założyli miasto Oeona (Laybach, Lublana) i Aquilea (160). Spotkali tam liczne hordy galijskie, między innymi dzikich Scordisków, którzy pili krew z czaszek swoich nieprzyjaciół; okropną rzeź między nimi sprawili. Pó-

(1) Herodot przyjął także ten błąd, wznowiony u wędrowników nowoczesnych, którzy w Ameryce brali jeńców za drucie Mississipi i Missouri.

źniej posuwają się do Włoch awanturnicze hordy Cymbrów i Teutonów, domagając się gruntów pod ciepłym niebem Italii. Odmówną usłyszawszy odpowiedź, odnoszą zwycięstwo nad Papiyuszem Carbonem (114), niedaleko Norei (zwaliska w bliskości Judenburga), poczem puścili się ku Gallii przez ledziny Tyrolu. Rzymianie zdążają do Dunaju, który wybierają za granicę północną swojego państwa. Prawy brzeg górnego Dunaju pokrywają osadami wojskowemi, legijami, rękodzielniami broni, twierdzami, łodziami, i t. d. Wtedy odróżniają Pannonią od Drawy do Dunaju; na zachód Noryk ciągnął się do rz. Inn; w alpejskich wzniesionych równinach była Recya (†). Aby uniknąć jarzma rzymskiego Markomanowie opuszczają Men przy ujściu do Renu, napadają na Bohemię, z której, jak mówią, wyrzucili Bojów, zmuszając ich tem samem do szukania nowych siedlisk na stoku rzeki Inn (8).

Rok I po Jezusie Chr. Stałą polityką cesarzów rzymskich było siać ustawne rozterki i podżegać wojny między ludami za Dunajem mieszkającemi. Takim sposobem Markomani mieli do walczenia zarazem i z Germanami znad Elby, i z Gotami znad Wisły, lecz gdy się porozumiewali z sobą, wtedy trwoga padała na Rzymian. Dakowie uderzyli na Domicyana cesarza, który haraczem okupił pokój z nimi (86); Trajan odmówił haraczu, zarzucił most na Dunaju (w okolicach Mahadia), pobił Daków i ich króla Decebala, zburzył ich stolicę Zarmigetusa, a na gruzach jęj zbudował Ulpia Trajana (Warhely?). Wzniósł w kraju warownie, poprowadził drogi wojskowe, poosadzał obywateli rzymskich, którzy rozszerzyli w kraju język łaciński (106). Mimo to wszystko, złotem jedynie trzeba było utrzymywać pokój z barbarzyńcami. Na zachód Wandalowie (Silingi) zbliżali

(†) Pomiędzy ówczasowemi bardzo licznemi miastami, ważniejsze są: Vindobona (Wiedeń), Juvavia (Salzburg), Brigantia (Bregenz), Aquincum (Buda), Mursa (Ezoch), Marobudum (Praga), Sirmium (Sirmich) i t. d.

się do Kwadów, równie jak Sarmaci Jacygi metanasty (koczujący) na wschód. Te ludy wzmocniły ligę markomańską, a przeszedłszy Dunaj, roznieśli spustoszenie aż do Aquilei (168). Marek Aureliusz odparł ich aż do Kwadów, lecz uspokoił się z ich strony dopiero wtedy, gdy mnóstwo tych barbarzyńców zaciągnął do swojego wojska, do obozów warownych i osad na prawym brzegu rzeki. Cesarz ten, najlepszy z monarchów umarł w Sirmium (181). Było to miasto bardzo ważne, jako środek działania przeciw Dakom, Sarmatom i Germanom. Cesarz Maksymin tam rozbił swój obóz, tam był punkt centralny jego rządu. Ztamtąd rozbiegało się tyle wyroków śmierci i konfiskaty majątków (236). Aurelianus wytępił we Włoszech niezliczone bandy Wandalów i Markomanów; odparł Gotów, którzy owładnąwszy Dacyą przebyli Dunaj i napadli na Pannonią; lecz musiał ustąpić Dacyi Trajana (271). Cesarz Probus świetnie odbył wyprawę przeciw Sarmatom, którzy naszli Recyą, niedaleko Dunaju i przeciw Gotom, i t. d.; pobił i srogi okup nałożył na Germanów, którzy zmuszeni byli dostarczać mu corocznie kontyngens szesnastu tysięcy ludzi, które on rozrzucał po swoich sześćdziesięciu legiach; zarzucił kraj osadami, własnym żołnierzom kazał naprawić siedmdziesiąt miast zburzonych przez Germanów, zaszczerpić w Pannonii winnice, wysuszyć bagna Sirmium, swojej ojczyzny; gdzie był przez nich zamordowany (282). Westgotowie, opanowawszy Dacyą, zagrażają Italii. Wszystko splondrowane wzdłuż Dunaju; nędza tych stron niepodobna do opisania (1).

(1) W organizacyi prowincyj rzymskich, kraje między rz. Inn, Alpami, Dunajem, Drino i Adryatykiem tworzyły dyecezyą Illiryjską, podzieloną na sześć prowincyj; 1) Dalmacya z Liburnią, metropolia Salona (zwaliska blisko Spalatro); 2) Savia po obudwóch brzegach Sawy, metrp: Siscia (Sisseck); 3) Pannonia secunda, albo wyższa, między Raabą i Drawą, msp. Bregelio (Szony). Prawy brzeg rzeki zwano Valeria, ms, Aquincum (Buda); 4) Pannonia prima, albo niższa, metrp. Sabaris

Wiek Średni.

300. Na domiar nieszczęścia do pożogi dziczy łączą się wewnętrzne wojny. Konstantyn W. pobił cezara Liciniusza (314), pod Crbali (Svrlei); podźwignął warownie, zaciągnął do wojska masy Niemców, Wandalów, Sarmatów, by stawić czoło Gotom. Konstans II walcząc z przywłasczycielem Magnencyuszem wygrał sławną bitwę pod Mursa (Ezseck), która kosztowała cesarstwo pięćdziesiąt tysięcy najwaleczniejszych wojowników (351), w tej chwili gdy państwo Gotów przytykające do Dunaju i Wisły, parte przez Hunnów zwałało się na cesarstwo rzymskie (376). Westgotowie opuszczają Dacyą i przechodzą Ren na południu; Herulów, Ostgotów popychają ku Pannonii; nad brzegami Dunaju wszystko w krwi i płomieniach. Attila król Hunnów w pięć kroć sto tysięcy ludzi wkracza do Pannonii, z kąd zagraża obu dwom cesarstwom rzymskim (441). Złupiwszy prowincye cesarstwa wschodniego, rzuca się na zachodnie. Pobity w Gallii, wraca do Pannonii, z kąd znowu puszcza się do Włoch, burzy Aquileę i inne miasta, poczem wraca znowu do Pannonii i umiera w swoim obozie, albo w pustyniach sarmackich, wracając wolność wszystkim ludom hołdowniczym (453). Kiedy Herulowie kładli kres cesarstwu zachodniemu (476), Ostgotowie wkraczali do Pannonii i z wolna postępowali na podbicie Włoch (489). Król ich Teodoryk (Dietrich) rozciągnął władzę nad Illiryą, Pannonią, Norykiem, Recyą, i troskliwie pielegował organizacyą rzymską. Rugiowie założyli Rugiland (Morawią), którą znieśli Herulowie (487). Ale sami się tam schronili po zagładzie państwa swojego we Włoszech

(Sarwar): 5) Noricum riparium metrop. Lauriacum (Lorch).
6) Noricum internum metrop. Vicunum (Klagenfurth). Karniola, Istrya, Wenecya z metropolią Aquileą należały do dycezyi Włoch równie jak Rhetia (Voralberg i Tyrol). Wszystkie te prowincye należały do działu cesarstwa zachodniego.

(495) Lombardowie wyparli ich z tamtąd i zmusili do powrotu do Skandynawii (518). Cały kraj między Dunajem i Karpatami kwitnie pod władzą Gepidów. Lombardowie opanowawszy Rugiland, podbili także Pannonią (527), i królestwu Gepidów koniec położyli (567). Udali się na podbicie Włoch, które Ostgotowie stracili już od 554. Wtedy to Awarowie nakształt wezbranego potoku zaleli całystok Dunaju i dawne prowincye rzymskie, grożąc powszechnym podbojem. Frankowie wstrzymali ich na zachodzie, Słowianie odparli ich ku północy, a Bulgarowie niedługo zniósł z szczytem ich potęgę.

600. Już Awarowie tylko Pannonią, Morawią i Dacją posiadają. Pod ich władzą Słowianie rozszerzyli się po różnych prowincjach: Czechy zajęli góry, w których Elba ma źródło, odpierając lub podbijając resztki Markomanów. Morawianie zamieszkali w kraju, któremu swoje imię nadali; Soraby, czyli Serwowie rozszerzyli się ku południowi; Kroaci pokolenie Antów, usuwali się od Karpat ku Drawie. Wszystkie te ludy jedne po drugich wyłamują się zpod władzy Awarów, którzy ich uciskali (626). Tak więc po kolei powstały Bannaty Kroacyi, Sławonii, Dalmacyi. Bulgarowie opanowali Transylwanią. Tymczasem hordy Hunnów, Awarów, silne swoją jazdą niezmordowaną, szerzyły rabunek i pożogę po wszystkich dawnych prowincjach rzymskich; w dawnym obozie warownym Attyli, między Cissą i Dunajem ci korsarze lądowi zgromadzili nieprzeliczone skarby, owoc dwuwiecznego łupieztwa (750). Karol W. położył kres strasznnmu panowaniu tych hord koczowniczych Azji: posunął przeciw nim trzy armie; pierwsza złożona z Franków i Akwitańczyków postępowała stokiem Dunaju; druga głównie z Sasów i Fryzów utworzona szła stokiem Elby; trzecia z Lombardów zebrana przez Illiryą dążyła. Cała Awarya została spustoszoną (796); wielki obóz warowny zrabowany, okopy jego z ziemią zrównane. Cesarz Franków orężem i władzą swoją sięgnął do Cissy. Dla obrony tych granic odległych obszernego

swojego państwa utworzył marchią wschodnią (Oster-Reich), z kąd powstała Austria, z mst. Wiedeń; ustanowił także marchią Karyńcką, od której zależały Sławonia, Istria, Liburnia, Dalmacja, które Karól W. przyłączył także do swojego państwa (804). Grecy zatrzymali wyspy nadbrzeżne i miasta nadmorskie Zara, Ragusa, i t. d. Lecz po śmierci cesarza władza Franków upadła w prowincjach naddunajskich; Grecy jednak nie przestali nazywać Francochorion (kraj Franków) prowincyj leżącej między Drawą i Sawą. Słowianie byli niepodlegli; Czechy przybrawszy tytuł księstwa podlegały władzy potężnego króla Morawii ⁽¹⁾, którego państwo rozciągało się aż do Drawy · zagrażało rozprzestrzenieniem granic od strony Germanii (870). W tej epoce dwie hordy Węgrów przybyły do Dacyi, jedna przedarła się przez karpaty, osiadła w Munhacz i założyła Unghvar (884); druga pod wodzą Arpada przyciągnęła nad Alutę, pędząc przed sobą Słowian i Bulgarów. Arnolf, król niemiecki, wezwał ich na pomoc przeciw Morawom. Węgry opanowały całą dolinę Dunaju, gromiąc Morawian i Niemców; usadowili się w Pannonii, z kąd wychodzili łupić Niemcy, Włochy i prowincye greckie.

900. Morawia już upadła od r. 904. Czechy dźwignęły się i powiększyły; dały się nawet we znaki Polsce i podbiły Morawią, tworząc tym sposobem dwa księstwa: Czeskie, stolica Praga, i Morawskie, stolica Olomuniec; lecz te szczegóły nikną wobec postrachu jaki szerzą w Europie łupieztwa Węgrów. Cesarz Otton W zadawszy im kilka klęsk krwawych, wzmocnił Marchią wschodnią, czyli Austryą, i marchią karyńcką, a dla zamknięcia im drogi do Włoch utworzył marchią Istrii i Aquilei, i t. d. Wtedy Węgry wszystkie siły zwracają przeciw Bulgarom i cesarzom greckim w Konstantynopolu. Ażeby ułago-

(1) Królowie Morawscy rozciągnęli panowanie swoje nad Szląskiem, Czechami, Luzacyą, Pomeranią, Brandeburgiem, t. d., przynajmniej w części.

dzic tę srogą dzicz, posłano im misyonarzy. Wielki książę Gejza nawrócił się; syn jego Szczepan święty został królem (1000) i przyłączył do swojej korony jako lenność księstwo Transylwanii. W następstwie wewnętrznych rozterek Węgry uznały się państwem lennem cesarstwa niemieckiego (1043); tym sposobem zostały przedmurzem przeciw wszelkim nowym napadom. Węgry podbijają Kroatów, Sławonią i Dalmacją, sięgając tym sposobem do Adryatyku, na którym panują Wenecyanie (1090). Polska panowała nad karpatami, a Czechy wzniosły się do stopnia królestwa wyborczego (1092). Wtedy nadciągają z zachodu bandy krzyżaków pod przewodnictwem Piotra pustelnika i Gautier Sans-Avoir (bez mienia) (1096). Ich łupieztwo nie z chciwości, lecz z braku najmniejszego ładu i urzędnika pochodzące, oburzyło Węgrów tak dalece że znaczną ich część wytępił, poczem dalej posuwali swoje zdobycze nad Adryatykiem, w Galicyi i Bułgarji. Hordy Słowaków (Słowian), Kumanów, Ruśniaków, Hejduków. i inne szczątki Hunnów i Awarów, rozszerzając się w miejscach opustoszałych: najszlachetniejszy szczep Węgrów, Madziary, zajmują środek kraju; osady saskie i niemieckie wędrują do Siedmiogrodu; Hermann, jeden z ich naczelników, zakłada Hermanstadt. Odkrywają język łaciński w pospolitým użyciu u potomków Rzymian osadzonych tu przez Trajana. Illirya, Austria do stopnia księstwa podniesiona 1150 i hrabstwo Tyrolskie, wchodzą w skład cesarstwa niemieckiego. Węgry panują od Adryatyku do czarnego morza.

1200. Węgrzy pod dowództwem króla swojego Andrzeja któremu towarzyszy wielu książąt i panów niemieckich, przedsięwzięli piątą krucyatę, tak nieszczęśliwą i ponizającą dla chrześcian (1217—21). Do tych klęsk przyłączyły się jeszcze straszliwe najazdy Mongołów. Cały stok Dunaju aż do Morawii pokryty gruzami; Węgry szczególnie w upornej walce do najopłakaniejszego stanu przywiedzione zostały (1243). Wielkie zwycięstwa osłabiły zwolna potęgę Mongołów (1280) Czechy z wybor-

czego na dziedziczne królestwo zmienione, wzrosły w wielką potęgę za Ottokara II. Monarcha ten, wybrany księciem Austrii i Styrii, margrabią Morawii (1268), posunął podboje swoje do Prus, odziedziczył Karniołę, Karyntyą, a nawet marzył o koronie cesarza niemieckiego. Przeniesiono nadeń skromnego Rudolfa, hrabiego Habsburskiego (1273). Ottokar założył ostrą protestacyą przeciw temu wyborowi, utracił mnóstwo księstw, a w końcu i życie w jednej bitwie (1278). Rudolf zagarnął Karyntyą, Karniołę, Istrią, Austryą, które ponadawał swoim synom; Albert otrzymał Austryą i był założycielem tego potężnego domu, który kiedyś miał władać Europą (1282). Młody ten książę został cesarzem (1298). Wacław II (Wencesław) syn Ottokara II zostawszy królem czeskim, był także obrany królem polskim (1300) i królem węgierskim (1301), lecz tej ostatniej korony odstąpił synowi swojemu. W r. 1308 Węgrzy obrali królem księcia francuzkiego, Karola Andegawęńskiego, który przez działania wojenne we wszystkich prowincjach naddunajskich świetnym blaskiem otoczył koronę: syn jego Ludwik W., został królem polskim (1370). Czechy panowały nad Morawią, Szlązkiem, Luzacyą i t. d.

Epoka nowoczesna.

1400. Mniemania religijne Anglika Wicklefa, rozsiewane w Czechach przez Jana Hussa, rektora uniwersytetu pragskiego, wywołały wojnę domową, której przerażające okrucieństwa przeciw sektarzom, utorowały drogę niezmiernemu powodzeniu Lutera. W tej epoce cesarz Zygmunt, król czeski i węgierski, przekazał wszystkie trzy korony Albertowi, swojemu zięciowi, księciu austriackiemu (1438). Takie były pierwiastki przyszłej wielkości jego domu. Księstwo podniesione do stopnia arcyksięstwa (1453). Dom austriacki prócz posiadłości w Szwajcaryi i w Niemczech, dzierżył jeszcze księstwa Styrii, Karyntyi, Karnioli i hrabstwo tyrolskie. Tymczasem później nieco Czechy i Węgry obraly królem Macieja Korwina (1468), dostojnego

syna Jana Hunyady, sławnego obrońcy Belgradu przeciw Mahometowi II. Jestto najświetniejsza epoka dla Węgier. Maciej postrach Turków, zdobywa Morawią, Szląsk, Luzacyą, arcyksięztwo austryckie, i stolicę swoją zakłada w Wiedniu (1485). Lecz ze śmiercią Macieja Korwina gaśnie sława Węgier: stronnictwa wydzierają sobie puściznę bohatera; Turcy plondrują po Węgrzech, Soliman W. bierze Belgrad i wygrywa krwawą bitwę pod Mohaczem (1526). Podstępnie pod mury Wiednia ze stu dwudziestu tysiącami wojska, lecz nie może opanować tego miasta (1529). Węgry upokorzone uznały się lennictwem półksiężycu. Podtenczas Austria koronę cesarską uczyniła dziedziczną w swojej rodzinie; opanowała ona bogate dziedzictwo ⁽¹⁾ domu burgundzkiego, przez zaślubienie arcyksięcia Maksymiliana z Maryą, dziedziczką krajów po ojcu swoim Karolu płochym (1477). Karol V wnuk Maksymiliana, dziedzic Niderlandów, Hiszpanii, Neapolu, Sycylii, Ameryki hiszpańskiej, posiadłości austryackich właściwych ⁽²⁾ ogłoszony został cesarzem (1519). Do takiego ogromu przyłączyły się jeszcze Czechy i Węgry, z warunkiem, aby miały króla osobnego z rodziny austryackiej. Jednakże Zapoły, książę węgierski, utrzymał się niepodległym w Siedmiogrodzie i Węgrzech wschodnich, pod zwierzchnictwem Turcyi. Soliman wszakże był zawsze panem Budy i głównych miast: Węgry składały mu haracz. Zaplątany w straszną walkę religijną Karol V, nie mógł dostatecznej siły zwrócić przeciw Turkom, których powodzenie ułatwiały wewnętrzne między Węgrami niesnaski. Soliman zagraża wszystkim pro-

(1) Niderlandy, Franche-Comté, Artois, Flandrya, i t. d.

(2) Tworzyły one Cyrkuł austryacki, obejmujący arcyksięztwo, Styryą, Karyntyą, Karniołę, hrabstwo Goritz, Tyrol (1500). Po pokoju Westfalskim Cyrkuł ten miał nadto Arcybiskupstwo Salzburskie, Istrią, Czechy, Szląsk, Morawią, Węgry, Illiryą, Kroacyą, część Dalmacyi, Szwabią austryacką, Brisgowią, Czarnolesie (w Niemczech Schwartzwald), Niderlandy i t. d.

wincynom nad Drawą, Sawą i Dunajem; umiera przy oblężeniu Szigethu (1566) dzwignąwszy państwo ottomańskie do szczytu potęgi. Koniec téj epoki schodzi na zawichrzeniach, które Austria, podpora katolicyzmu, utrzymuje przeciw reformie, bronionój przez książąt Niemiec północnych.

1600. Niezgody religijne wywołały klęski wojny trzydziestoletniej (1618), która się skończyła pokojem Westfalskim (1648). Węgrzy korzystali z téj wojny aby wytargować od Austrii swobody religijne. Turcy pokazują się znowu potężniejsi, przedzierają się aż do Morawii. Generał austriacki Montecuculi wygrywa przeciw Turkom wielką bitwę pod św. Gotardem (1664). Mahomet IV wysłał wielkiego wezyra Kara-Mustafę na oblężenie Wiednia; lecz go odparł Jan Sobieski król Polski (1683). Karol IV lotaryński, w służbie austriackiej, wygrywa przeciw Turkom wielką bitwę pod Mohaczem (1687), wetując tym sposobem hańbę oręża chrześcijańskiego w bitwie na témże polu przed stu laty. Nowe zwycięstwa odpierają Turków do Dunaju; a Eugeniusz książę francuzki w służbie austriackiej zmusza ich do podpisania pokoju w Karłowic (1699), który im zostawia tylko okolice Temeswaru i część Sławonii, Siedmiogrodze zaś zmusza wrócić pod panowanie austriackie. Austria wtedy mogła była uderzyć na Turków w samym nawet Konstantynopolu, gdyby była wszystkich sił swoich nie skierowała ku zachodowi, w walce przeciw Francji i księżętom niemieckim. Turcy chcieli wznowić swoje najazdy, lecz książę Eugeniusz zwycięzca pod Peterwardein zmusił Achmeta III do podpisania przymierza w Passarowitz (1718). Turcy odstąpiła Austrii Belgradu, Temeswaru, Wołoszczyzny aż do Aluty i części Serwii. Żeby znękać Turcyą, Austria połączyła się z Rosyą (1735). To nowe mocarstwo znalazło tam swoje korzyści, ale Austria same klęski poniosła: musiała zwrócić wszystkie zdobycze z wyjątkiem Temeswaru i podpisać pokój w Belgradzie (1739). Na cesarzu Karolu VI, wygasła linia męzka

Habsburgów (1740). Córka jego Marya Teressa ⁽¹⁾ chciała po nim nastąpić; prowincje cesarskie zbuntowały się, wystawiając naprzeciw niéj Karola Alberta bawarskiego, który przy pomocy wojsk francuzkich koronował się w Pradze, kiedy w tym samym czasie Prussacy napadli na Szląsk, Morawią i Czechy. Wyższa Austria już była w ręku Bawarów; lecz Węgry oświadczyły się za Maryą Teressą, która tym sposobem przemogła swoich nieprzyjaciół. Prussy jedynie zatrzymały swoje zdobycz, Szląsk, z kąd powstała zgubna wojna siedmioletnia (1756). Józef II syn Maryi Teressy wstąpił na tron, pod opieką swojej dostojnej matki (1765). a siostra jego Marya Antonina została małżonką delfina francuzkiego (1770), który był później niešťęśliwym Ludwikiem XVI. Dla wynagrodzenia strat wojny siedmioletniej, Austria zabrała część hrabstwa Spiskiego (Zips) w wyższych Węgrzech, które wówczas należało do Polski. To pierwsze wdarcie się w granice, naprowadziło na myśl, jak mówią zaprowadzenia równowagi między mocarstwami graniczącymi z Polską, przez podział Polski już przed stu laty zamierzony. Austria zabrała Galicyą (wschodnią) i Lodomeryą (1773), Józef II wielkie zaprowadził zmiany, którym się opinia publiczna silnie sprzeciwiała. Dla skoncentrowania państw swoich chciał wymienić Bawaryą za Belgią; Prussy najsilniej się oparły temu skupieniu sił najgroźniejszego swojego nieprzyjaciela. Turcy na nowo rzucają się na Węgry, lecz odparci zostali. Ustawne zamieszania w Niderlandach i straszna rewolucya francuzka, wtrąciły Józefa II do grobu (1790). Austria się oświadczyła przeciw Francji; bohaterem austryackim w téj długiej i i krwawéj wojnie był arcyksiążę Karol, tak jak bohaterem Francji był Bonaparte. Ten zwyciężywszy wszystkie wojska austry-

(¹) Zaślubiła ona Franciszka Stefana, księcia Lotaryngii, który później został księciem Toskanii. Obrany cesarzem pod imieniem Franciszka I założył dom Austryacko-Lotaryński, dotąd istnący.

ackie we Włoszech, szedł do Wiednia, kiedy podyktował pokój w Campo Formio (1797), który odbierał Austrii Belgię i Lombardya, lecz na nieszczęście w zamian zostawiał jej Wenecyę i dawne podboje (Friul, Istrię i Dalmacyę) (1). Wnet wojna na nowo się zapaliła: Rossya połączyła się z Austryą przeciw Francyi. Napoleon był wtedy w Egipcie.

1800. Armie francuzkie wszędzie doznały klęsk. Napoleon powrócił zwycięztwo; Moreau zwycięzca szedł do Salzburga, Napoleon przedarłszy się przez Alpy, odniósł nad Austryakami pamiętny tryumf pod Marengo, który sprowadził pokój w Lunewille (1801). Skutkiem tych wstrząśnień europejskich dawne cesarstwo niemieckie zwalone. Austrya przybrała tytuł cesarstwa, a Franciszek II, cesarz niemiecki pod imieniem Franciszka I tytułował się dziedzicznym cesarzem Austrii (1804); poczem sprzymierzony z Rossyą wznowił wojnę przeciw Francyi. Ta koalicya wydała Wiedeń Francuzom i uświetniła oręż francuzki nieśmiertelnem zwycięztwem pod Austerlitz (Sławkow), w bitwie pospolicie zwanój trzech cesarzów, z powodu obecności trzech cesarzów, francuzkiego, rossyjskiego i austryackiego (1805). Pokój podpisany w Presburgu oderwał od Austrii kraje weneckie, przyłączone do królestwa włoskiego, którego Napoleon był królem; Tyrol oddany został Bawaryi, w zamian za Salzburg. Francuzi uderzyli na wybrzeża illiryjskie i zajęli Raguzę i Cattaro. Korzystając ze straszliwej wojny, jaką Napoleon toczyć musiał w Hiszpanii, Austrya wznowia wojnę. Kilka zwycięztw torują Napoleonowi drogę pod mury Wiednia 12 maja 1809. Stara się skłonić do powstania Węgrów, ale

(1) Do posiadłości Austrii po pokoju Westfalskim (1648) trzeba dołączyć prowincye odjęte Polakom, księztwo Medyolańskie, i księztwo Mantuańskie (Lombardya), w Szwabii Brisgau ms. Friburg, biskupstwo Konstancyeńskie; cztery miasta leśnicze w Szwabii (Laufenburg, Rheinfelden, Seckingen, Wahlshut) hrabstwo Hohenberg, i t. d.

naprózno. Zmuszony na chwilę wstrzymać się przed Austryakami pod Essling, wygrywa walną bitwę pod Wagram przeciw arcyksięciu Karolowi (5 i 6 lipca 1809). Dla zabezpieczenia Galicyi Austriacy wkraczają do księztwa Warszawskiego, zajmują Warszawę, lecz zmuszeni zostali przez Polaków do ustąpienia (1). Zwycięstwo pod Wagram sprowadziło pokój Wiedeński. Zamiast zniszczyć potęgę austriacką rozdrabniają ją na małe państwa, Napoleon poprzestaje na przyłączeniu części Galicyi do księztwa Warszawskiego, Tarnopol oddaje Rossyi, Salzburg Bawaryi, część Karyntyi, Karnioli. Kroacyi, Tryest z Dalmacją, tworzą prowincye Illiryskie, zajęte przez Francuzów. Wreszcie jako ostatni warunek pokoju, Napoleon zaślubił Maryą Ludwikę, arcyksiężniczkę austriacką, która powiła króla rzymskiego (1811), zmarłego później (1834) pospolitym księciem Reichstadzkim. W czasie wielkiej wyprawy do Rossyi, Austria dostarczyła także kontyngens trzydzieści tysięcy ludzi (1812). Po klęskach tej wiekopomnej wyprawy, Austria oświadczyła się neutralną i ofiarowała pośrednictwo między Francją i mocarstwami sprzymierzonymi. Napoleon zniweczył te pozorne chęci pokoju, i Austrią zamienił w groźnego nieprzyjaciela (1814), który dopomógł do wkroczenia do Francyi. Po upadku pogromcy, Austria przewodniczyła na kongresie wiedeńskim, który urządził Europę teraźniejszą. Austria nie mogła uzyskać cyrkułu burgundzkiego, zamienionego na Belgią, którą posiadała przed rewolucją francuską. Ta strata wyna-

(1) Braconier mylnie pisze: „dla zemśczenia się za posiłki przez Rossyą dostarczone Napoleonowi, Austriacy wkraczają do Polski rossyjskiej.“ Księztwo Warszawskie nie było wówczas Polską rossyjską, a o posiłkach Austria wiedziała jak sądzić.

Mylnie także podano: „Kraków uznany rzecząpospolitą wolną.“ To dopiero zrobił kongres wiedeński, w skutek zaś pokoju wiedeńskiego Kraków z połową żup wielickich należał do księztwa warszawskiego. (Tłum.)

grodzoną została posiadłością prowincyj lombardzko-weneckich. Księstwa Toskanii, Parmy, Placencji i Modeny dostały się księżtom z rodziny austriackiej, ale na przypadek wygaśnięcia tych odrośli, księstwa należyć mają do Austrii. Od téj epoki Austria usiłowała utrzymać pokój w Europie, równie jak w swoich krajach. Armie jój w szachownicę ustawione, gotowe są na każde skinienie do powściągnięcia najmniejszego ruchu rewolucyjnego w jej prowincjach niemieckich, włoskich, austriackich, illiryskich, polskich, węgierskich. Zdaje się zajmować stanowisko mocarstwa utrzymującego równowagę między Rossyą i Turcyą, tą odwieczną nieprzyjaciółką swoją, do której osłabienia przyczyniła się popierając dyplomatyczne wyswobodzenie Grecyi (1827).

1830. Rewolucya francuzka jedyny wpływ wywarła na posiadłości włoskie; prowincye polskie, niemieckie zostały spokojne. Austria powściągnęła wszelkie poruszenia środkami sprężystemi, które historia czasem oceni.

ĆWICZENIA. Pierwiastkowe ludy. Pierwsze pokazanie się Rzymian. Najście Cymbrów. Jakie były ludy poza Dunajem? Jakie są działania Trajana, Marka Aureliusza, Maxymiana, Aureliana, Probusa? Kiedy przybywają Gotowie, Hunnowie, Awarowie? Podboje Karola W. nad Dunajem. Potęga Lombardów, Gepidów, Morawian. Najście Węgrów, Mongołów, Turków. Początek i wzrost domu austriackiego aż do Karola V. Wojny z Francyą za Ludwika XIV i Napoleona. Mappa podbojów rzymskich. Rozproszenie Słowian nad Dunajem. Mappa wycieczek ludów barbarzyńskich począwszy od Bojów, aż do Turków. Mappa nabytków kolejnych Austrii. Jakie walki zachodziły między Czechami, Węgrami i Austryą, które sprowadziły połączenie tych trzech koron? Rola Austrii w wojnie trzydziesto i w siedmioletniej i za panowania Napoleona. Józef II, Marya Teresa, Karol V.

ROZDZIAŁ XI.

Niemcy.

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Niemcy, czyli związek niemiecki jest częścią Europy środkowej. Stolicą związku niemieckiego jest Frankfurt nad Menem. Dzielą się na państwa związkowe i Niemcy właściwe. Państwa związkowe są te, które należą do związku z częścią swoich posiadłości, jak Dania, Prussy i Austria z prowincjami któreśmy wyżej wymienili, Holandia z Luxemburgiem, ms. tegoż nazwiska.

Niemcy właściwe dzielą się na trzydzieści sześć państw: cztery królestwa, sześć wielkich księstw, jedno elektorstwo, jedno landgrafstwo, ośm księstw (ducatu, herzogthum), jedenaście księstw (principatu, fürstenthum), cztery rzeczypospolite czyli miasta wolne i jedno państwo (herrschaft).

Królestwa są: 1) Bawarskie, stolica Munich, dzieli się na ośm obwodów: Issery, ms. Munich; Dunaju ms. Passau i Augsbuurg; Regen, ms. Ratysbona; Menu ms. Bajreuth i Würzburg; Rezat, ms. Anspach; Renu ms. Spira, i t. d. 2) Wirtemberskie stolica Stuttgard, ma cztery obwody: Dunaju, ms. Ulm; Jaxt, ms. Ellwangen; Neckary, ms. Luisburg; Czarnolas (Schwarzwald) ms. Reuttingen. 3) Saskie, stolica Drezno, dzieli się na pięć obwodów: Łużycki, ms. Bautzen; Myśnijski, ms. Drezno; Lipski, ms. tegoż imienia; Erzgebirski (górkruszcowych), ms. Freiberg; Voigtlandzki, ms. Plauen. 4) Hannowerskie, stolica tegoż nazwiska, dzieli się na siedm gubernij, których główne miasta są: Hannover, Hildesheim, Lüneburg, Stade Aurich, Osnabrüch, Klausthal.

Wielkie księstwa są: 1) Hessen Darmstadt, stolica Darm-

stadt, dzieli się na trzy prowincye: wyższa Hessya, ms. Giessen; księstwo Starkenburg, ms. Darmstad; Hessya nadreńska, ms. Moguncya. 2) Wielkie księstwo Badeńskie, stolica Karlsruhe, dzieli się na cztery obwody; Neckary, ms. Manheim; dwa obwody Renu ms. Friburg i Karlsruhe; obwód jeziora, ms. Konstancya. 3) Meklemburg *Schwerin*, stolica tegoż imienia, obejmuje księstwo Schwerin, państwa Wismar, Rostock i t. d. 4) Meklemburg *Strelitz* stolica tegoż nazwiska, do którego należy księstwo Ratzeburg. 5) Holsztyńsko-Oldenburskie, ms. Oldenburg, posiada w Holsztyńskim księstwo Lubeki, ms. Eutin i księstwo Birkenfeld w Bawaryi nadreńskiej. 6) Sasko-Wejmarskie, podzielone na trzy odrębne prowincye z miastami Weimar, Neustadt i Eisenach.

Elektorstwo Heskie, stolica Cassel, podzielone na cztery prowincye: niższa Hessya, ms. Cassel; wyższa Hessya, ms. Marburg; wielkie księstwo Fuldy, do którego przyłączyć należy księstwo Smalkalden (w Saxonii); nakoniec Hanau z miastem tegoż imienia.

Landgrafstwo Hessen Homburg, stolica Homburg, do tego należy państwo Meissenheim.

Księstwa (Herzogthümer) są: 1) Nassau, stolica Wisbaden. 2) Brunszwik, zajmuje powiaty Brunświcki, Wolfenbütelski księstwo Blakenburga i t. d. 3) Sax-Coburg-Gota, obejmuje odrębne księstwo Gotajskie, Koburskie i Lichtenberskie. 4) Sax-Meiningen, obejmujące okręgi Meiningen, Hildburghausen i Saalfeld. 5) Sax-Altenburg obejmujące okręgi odrębne Altenburg, Ronneburg, Eisenberg. 6) Saxe Hildburghausen, ms. tegoż nazwiska. 7) Wreszcie trzy księstwa Anhaltskie utworzone z okręgów porozrzucanych i rozróżnionych stolicami, Dessau, Koethen i Bernburg.

Księstwa (Fürstenthümer) są cztery księstwa Reuss, utworzone z porozrzucanych okręgów, odznaczonych stolicami, Greiz, Schleiz, Lebenstein, Ebersdorf. Dwa księstwa Hohenzollern

w Wirtemberskiem, ms. ich są Höchingen i Sigmaringens. Dwa księstwa Schwarzburg z stolicami, które je rozróżniają, Rudolstadt i Sondershausen. Księstwo Lippe Detmold, z ms. tegoż nazwiska i Lippe Schauenburg z ms. Bückeberg. Księstwo Waldeck, ms. Corbach, do tego należy hrabstwo Pyrmont. Księstwo Lichtenstein, ms. Waduz, najmniejszy kraik związkowy, 2½ mil kw.

Cztery miasta wolne są: Bremen, Hamburg (z portem Cuxhaven, i t. d.), Lubeka (z Travemünde, i t. d.), i Frankfurt nad Menem.

Te wszystkie państwa zawierają prócz tego sto księstw, arcyksięstw, hrabstw, nazwanych państwami mediatyzowanemi, to jest, niebędącymi członkami sejmu, lecz zależącemi od monarchów, w których państwach się znajdują.

Oprócz miast wyżej wzmiankowanych, godniejsze uwagi jeszcze: Aschaffenburg, Bamberg; Leuchtenberg, Nüremberg, Nordingen, Neuburg, Blenheim, Landau, Zwej Brücken, Tübingen, Göttingen, Heidelberg, Rastadt, Baden, Worms, Jena, i t. d.

Rzeki są: Ren, Dunaj, Isar, Inn, Neckar, Men, Mosella, Lippa, Ems, Elba, Saala, Unstrutt, Eckmühl, Rednitz, i t. d. Jeziora: Konstancyeńskie, Chiemskie i jeziora Meklemburskie, i t. d. Góry: Alpy szwabskie, Czarnoleskie (Schwarzwald), Hercyńskie (Harz), Kruszcowe (Erzgebierge), i t. d.

ĆWICZENIA. Granice Niemiec. Co oddziela Saxonią od Holstynu i Bawaryi nadreńskiej? W jakiej okolicy są Jena, Bautzen, Spira? Zbieg i ujście rzek. Gdzie jest Harz, Schwarzwald? Długość i szerokość Drezna, Hamburga, Konstancyi. Odległość wzajemna tych miast w stopniach i milach geogr. Stok Renu i i rzeki doń wpadające. Stok Dunaju. Mappa księstw. Mappa królestw.

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Czasy starożytne. (1)

Za ludami pierwiastkowemi nie można postępować według stoków rzek aż do ich ujścia do Bałtyku. Pierwszym ludem, którego historia wymienia są: Marsowie nad Lippą, Wandalowie ku morzu Bałtyckiemu, Swewowie między Elbą i Odrą⁽²⁾, Gambriwowie, tuż nad Elbą, i t. d. Zapewniają że Fenicyanie zwiedzali brzegi północne; a ich karawany snuły się między ludami półdzikimi nad Renem, Dunajem, Elbą, i t. d. Hordy Kimryjskie postąpiły ku zachodowi; najwaleczniejsze i najściślej związane plemię, zwane Belgami, osiadło między Renem i Wezerą (od 631 do 587), mając przebyć Ren dopiero we dwa wieki później. Inne hordy wkroczywszy do Gallii pociągnęły za sobą hordy galijskie Boiiów, którzy dali nazwę Bohemii (592). W czwartym wieku przed Chrystusem Pytheus z Marsylii odwiedza brzegi Bałtyku (332), i puszcza się w górę kilku rzek. W następnym wieku hordy germańskie rzucają się na Włochy; klęskę ich wspominają *fasti capitolini* (225). Na północy hordy Kimrów odparte wezbraniem oceanu północnego, posuwają się w górę Elby, ciągnąc ze sobą hordy Teutonów, plondrują brzegi Dunaju i na własną zagładę idą do Galii i Italii, gdzie ich tępi miecz Rzymianina Maryusza (102). Cezar zwycięzca Gallii przerzucił za Ren Swewów (zob. Prussy), którzy pomagali Gallom (58); generał rzymski miał swoje leże niedaleko Spiry (Nemetes). Kiedy przeszedł rzekę, zuchwali Sicambrowie oświadczyli mu że panowanie Rzymian na Renie się kończy, że nie ma po co przeglądać za Ren. To śmiałe oświadczenie poparli orężem

(1) Zobaczyc do tego czasy starożytne Pruss.

(2) Rzymianie nazwawszy kraj za Renem Germanią, o resztę się nie troszczyli, że zaś każda obca mowa była u nich barbarzyńską, ztąd nie wdawali się w rozróżnienie języków, coby jednak wielkie światło rzuciło na dzieje owoczesne.

w rękę: i mimo zwycięstwa Druza nad flotą Bructerów, nad groźną piechotą Kattów, mimo jego wycieczki aż do Elby i wzniesione przezeń pięćdziesiąt twierdz, mimo powodzenie Tyberyusza i osady rzymskie Augusta, cesarstwo rzymskie nie miało rzeczywiście innych granic tylko Ren i Dunaj. Obwarowano te granice naturalne, urządzając prowincje Recyi, Vindelicy i Noryku. August oderwał od Belgii dwie prowincje nadreńskie, które nazwał wyższą i niższą Germanią, i które pokrył osadami germańskimi Ubiów i Sicambrów; dał swoje imie znacznej liczbie miast znakomitych: Augusta Trevirorum (Trier, Treves), Augusta Nemetum (Speyer, Spira), Augusta Vangionum (Worms), Augusta Vindelicorum (Augsburg), i t. d. Ale Germanowie urządzają się i wzmacniają; Markomanie dla uniknięcia blizkiego sąsiedztwa z Rzymianami opuszczają Men i udają się do Bohemii zkąd wypędzili Boiów, którzy, jak mówią, schronili się na dolinę Innu i kraj przez siebie zajęty nazwali Boiavia (Bawarya). Większa część ludów germańskich jest bardzo potężna; sami Semnonowie nad Elbą posiadali sto miast i miasteczek; lecz związek jaki między sobą utrzymywali, czynił ich nadewszystko groźnemi. Ku Dunajowi mieszkali Hermandurowie, których Rzymianie uważali za najcywilizowanych zpośród Germanów; około źródeł Dunaju są Juthongowie. Te twarde ludy Germanii podbiją kiedyś Europę; ich przywiązanie do niepodległości uosobistni się po kolei w ich sławnym przodku Saxonów Arminiuszu, walczącym przeciw Augustowi; następnie w sławnym Sasów wodzu Witykindzie ścierającym się z Karolem W., nakoniec w Sasie Marcinie Lutrze występującym przeciw Leonowi X. Frankowie panować będą na lądzie, a Anglo-Saxonowie (Anglicy), zostaną władzcami morza. Nietrzeba także zapominać, że na tej szlachetnej ziemi Saskiej podpisane zostanie przymierze Westfalskie, zapewniając Europie swobody wyznania. Saxonia jest starożytną sławą Niemiec.

Rok pierwszy po J. Chrystusie. Zaledwie Rzym ustalił swoje granice, gdy cała Germania powstała przeciw niemu: zgodność panuje między ludami najodleglejszemi. Tyberyusz hamuje ludy Renu i Elby, biegnie na obronę Italii przeciw Pannonom i Dalmatom. Zwycięzcy na południu Rzymianie, krwawą ponoszą klęskę na północy od Arminiusza (Hermana), Germanicus odnosi krwawe zwycięstwo nad tym wodzem Cherusków na równinach zwanych Idistavus campus (niedaleko Hastenbeck w Hannowerskiem). Thaselda żona Arminiusza i mnóstwo wojowników germańskich służyło do ozdoby tryumfu zwycięzcy (16). Zazdroszcząc Germanikowi, bożyszczu ludu i wojska, Tyberyusz przywołuje go, poprzestaje na utrzymaniu i podleganiu spółzawodnictwa między naczelnikami germańskimi, między Arminiuszem wodzem Cherusków, Marbodem królem Markomanów, i Kotualdem królem Gotów. Rzymianin Vannius zostaje królem Swewów, lecz na krótki czas, między rzekami March i Wag. Mimo potęgę i szczęście legionów, cesarz Domicyan więcej jeszcze osłabił Germanów przez wzajemne ich między sobą spółzawodnictwo (82), w końcu jednak potrafili wypłatać się z sieci rzymskich. Trajan pokrywa Ren i Dunaj osadami, utwierdza warowniami miasta, powiększa załogi, zawiera przymierza z Germanami (98). Adryan nowe wznosi szaniece, zakłada miasta, Juvavia (Salzburg) i t. d. Wszędzie pokój za Antonina filozofa; lecz za Marka Aureliusza zawiązuje się wielka liga markomańska, złożona z Markomanów, Wandalów Silingów (1), Kwadów, Jazygów (między Cissą i Dunajem). Germanie włożyli się do taktyki i karności wojennej, gdy tymczasem Rzymianie wycieńczeni tracą coraz bardziej dawne męstwo. Sprzymierzeni rzucają się na Italię i strachem przejmują Rzym (168); na obronę miasta uzbrojono nawet niewolników i gladiatorów: działania wojenne, układy, linia twierdz, wcielenie

(1) Wandalowie zwani Astingami poszli do Dacyi.

mnóstwa Germanów do armii rzymskiej, wszystkich zgola sprężyn poruszył Marek Aureliusz i wreszcie upadł pod brzemieniem trudu (180). Następnie między Renem i Wezerą tworzy się liga Franków, w kącie zaś, który tworzy Dunaj ku źródłom swoim z Renem urządziła się liga Alemańska, obiedwie tyle straszne dla Rzymian. W środku zaś była ciągle liga Swewów. Caracalla przez niejaki czas wojuje z Alemanami, potem okupuje pokój (215). Alexander Sewer idzie przeciw związkowi reńskiemu; żołnierze oburzeni na jego surowość, zamordowali go niedaleko Moguncyi (Moguntiacum) (134). Frankowie rzucają się na Gallią; Alemanowie na Italią, podobnie jak Markomanie; Saxonowie korsarstwem trapią wybrzeża Brytanii i Gallii. Nędza wszędzie (272). Napady te musiały być bardzo straszne, ponieważ cesarz Gallian wytepił około trzykroć sto tysięcy Alemanów pod murami Medyolanu. Mnóstwo Markomanów, Wandalów, Juthongów legło pod orężem Aureliana. Probus odnosi świetne zwycięstwa, dosięga aż do Elby, buduje od Yssel do Menu, od Menu do Dunaju (Kolonią i Ratysbonę) długi mur przeszło tysiąc dwieście kilometrów (około stu siedmiudziesiąt mil), tym sposobem umieścił od Gallów pewny rodzaj marchii wojennej, rozległy kraj obwarowany, z gruntami płodnymi, na których pozakładał osady weteranów; płacących dziesięcinę od swoich dochodów, od czego krainę tę nazwano *Campi decumates* (281). Horda Burgundów pod ten czas wzmocniła Alemanów (1). Dyoklecyan zwycięża Juthongów i Kwadów i tym sposobem hamuje Germanów.

(1) Sam rdzeń narodu burgundzkiego był wtedy w Pannonii. Oddali ośmdziesiąt tysięcy wojowników na żołd cesarzów. Uchodzili za najłagodniejszych i najucywilizowańszych ze wszystkich barbarzyńców. Większa część byli to rzemieślnicy, cieśle, albo kowale. Swewowie na ich miejsce wstąpili i nadali imię Szwabii pierwiastkowej Alemanii.

Wieki średnie.

300. Konstantyn W. twarde toczył boje nad Renem i Dunajem, osłabiając Germanów i barbarzyńców przez zaciąganie ich do swojej armii (¹), Konstans syn jego podżega Alemanów do napaści na Gallią, w której panował przywłaszczyciel Magnencyusz, środek zgubny. Julian później pobił te massy Alemanów, złączone pod siedmiu królami, z których jeden był ów straszny Hnodmar (357). Walentynian przemieszkujący w Trewirze powściąga korsarzy Franków i Saxonów, zwycięża Alemanów pod Sultz (w Czarnolesiu), i przyzywa przeciw nim Burgundów; idzie na pobicie Kwadów i umiera na apoplexyą (375). Jest to już wigilia upadku cesarstwa. Bandy Swewów, Alanów, Wandalów, pod wodzą Niemca Rhadagaiza, idą na własną zgubę do Włoch, później wracają, by się rzucić na Gallią. Żeby ich znękać Stilicon, także Wandal, ale w służbie cesarstwa, ogołaca z wojsk Ren i Dunaj (405). Wreszcie 21 grudnia 406 Wandalowie, Alanowie, Swewy, Burgundy, rzucają się tłumem zmieszonym na Gallią, pędzeni przez Hunnów. Attila podbija wszystko co spotkał na drodze, i idzie dać się pobić w Gallii, a potem wraca by umrzeć zapewne na wydmach Dunaju (453). Wtedy Germania jego przechodem zniszczona, nową przybiera postać. Alemanowie rozciągają się aż ku Szwajcaryi; Saxonowie przez wywędrowanie Franków swobodniejsi, rozszerzają się nad Renem i Elbą; Turyngowie potomkowie Hermundurów, szeregą się między Menem i kruszcowemi góra-

(¹) W organizacyi prowincyj rzymskich, kraj na wschód Inn, czyli Norik był częścią dyecezyi Illiryjskiej; kraj na zachód tej rzeki należał do dyecezyi Italii, to jest Recya, podzielona na Recyą pierwszą, ms. Curia (Coire) i Recyą drugą ms. Augusta Vindeliorum (Augsburg), prowincya zwana także Vindelicia. Pola zwane Campi decumates (pola dziesięcinowe) nie należały do żadnej dyecezyi.

mi. Clovis król Franków galijskich, zwanych Salijskimi, po-
bił Franków nadreńskich, Ripuarskimi zwanych, równie jak
Alanów (492). Gotowie są panami Recyi i Noryku; ludy sło-
wiańskie postępując wybrzeżem Bałtyku, sięgają do Elby. Przy
podziale królestwa Clovisa (511), prowincye reńskie utworzy-
ły królestwo wschodnie, czyli Ostrazją, której stolicą był Metz:
Trewir i Kolonia, były ważniejszymi jego miastami. Recyą i No-
ryk najechali także Frankowie. Lecz Awarowie przytykają do
Ostrazyi, biorą do niewoli króla Sigeberta, któremu drogo
sprzedają wolność i pokój (568). Słowianie wyparli Warnów
z okolic między Bałtykiem i Elbą dolną i sami się urządzają
w drobne państwa.

600. Sasi, zuchwali korsarze, wojownicy nieustraszeni, pa-
nowie Anglii, rozpoczęli z Frankami długą wojnę, którą do-
piero Karol W. skończy. Ponieważ zagorzałość religijna była
sprężyną główną téj krwawej wojny, mniemano ją zakończyć
posyłając missyonarzy; lecz najpierwsi, co z Anglii przybyli, zo-
stali wymordowani. Tymczasem Irlandczycy Saint-Gall, św.
Kolumban, nawracają Swewów i Bawarów; św. Kilian i św.
Villebrot głośzą Ewangelią Fryzom; Anglik św. Bonifacy prze-
biega Turyngią, Hessyą, Saxonią, Bawaryą i zostaje biskupem
Mogunckim pod opieką Franków (745). Karol W. starał się
Saxonią zapełnić biskupstwami, które pozakładał w Minden,
Osnabrück, Paderborn, Münster, Bremie (805). On także za-
łożył Hamburg przeciw korsarzom duńskim (811). Dla osłabie-
nia Sasów mnóstwo ich rozrzucił po odległych prowincyach swo-
ich i uprowadził ich wojowników na swoje odległe wyprawy (1).

(1) Ostrazya zajmowała lewy brzeg Renu; Saxonia mie-
ściła się między Renem i Elbą; Thuringia między górną We-
zerą, Elbą wyższą i Unstruttem, obejmując także kraj Ingol-
stadt, zwany Northgau, czyli kanton północny; Allemania
dawna ojczyzna Alemanów; Bawaryja między Lechem, Ems,

Słowianie uznawali jego zwierzchnictwo (1). Karol W. oznaczył granice swojego państwa rzekami Eyder, Elbą, Saalą i górami czeskiemi; ale hołdownicze ludy rozciągały się aż do Odry. W r. 787 utworzył Francją czyli Frankonią na południe Turyngii, którą Frankami zaludnił (2). Po śmierci Karola W. rozległe jego państwo rozdrobniło się; powstały zamieszki; ludy słowiańskie odzyskały niepodległość. Normandowie niszczą Hamburg i rozpoczynają swoje rabunki. Niedoleźstwo ostatnich potomków Karola W. zmusza Niemców (887) na sejmie w Tribur, do złożenia z tronu cesarza Karola grubego i nadania sobie za króla Arnulfa, który potrafił się koronować królem Włoch w Pawii i cesarzem w Rzymie (896). Feodalizm utwierdza się wszędzie.

900. Dom Saski dostawczy się na tron z Henrykiem ptasznikiem (918), otacza Niemcy wielkim blaskiem. Podbija Słowian między Elbą i Odrą, powściąga Czechów, wznosi margrabstwo Myśnii, północnej Saxonii (Brandenburg) i Szlezwiku, następnie odnosi nad Węgrami wielkie zwycięstwo pod Merseburgiem i Sondershausen (933). Kraje jego składają się z lewego brzegu Renu czyli z Lotaryngii (Jülich, Bonn, Coblencz, Colonia, Aix-la-chapelle, i t. d.), z Saxonii (Brunszwik, Lüneburg, i t. d.), z Frankonii (Worms, Spira, Moguncya, Tribur, Forcheim, i t. d.), z Turyngii (Erfurt, Eisenach, i t. d.), ze Szwabii, Bawaryi (Munich), Karynty, i t. d. Następcą jego

i Alpami, ms. Ratyzbona, Salzburg; Alemanii południowej miasta były Augsburg, Coir, i t. d.

(1) Lutycy i Wilcowie, około ujścia Odry; Redharyowie, ms. Rethra, ognisko religii słowiańskiej; Dalemintiowie, nad Peeną; Obotrycy, ms. Rerik, zwane też Miklinburg, albo wielkie miasto; Polabowie, ms. Raceburg; Wagryjowie, ms. Stargard (Oldenburg).

(2) W 793 Karol W. dla ułatwienia szybkości w swoich wyprawach miał połączyć Ren z Dunajem, za pomocą kanału między Rednitz i Altmühl: kanał ten nie był dokończony, lecz dotąd widać jego ślady.

był syn jego Otton W., który nabył dla Niemiec większą część Włoch, zhołdował Polskę (1), odniósł nad Węgrami wielkie zwycięstwo pod Augsburgiem (955), wkroczył do Francji i Danii, i Frankonią reńską nazwał palatynatem Renu. Ludy słowiańskie niełatwe do utrzymania, daleko rozszerzały łupieztwa (1000). Dom Frankoński dostaje się na tron z Konradem II (1204), który do państwa swojego przyłącza Burgundią (zob. Francją), tym sposobem dzierżąc dwie trzecie państwa Karola W. Co większa, Czechy zostają hołdownicze. Tak więc cesarstwo rzymskie niemieckie rozciągało się od Odry do Rodanu, i od Eydery aż poza Tyber. Tymczasem marchia Szlezwicka oddana Danii (1035). Słowianie buntują się i tworzą królestwo Sławonii, stolica Meklemburg, między Elbą, Peeną i Bałtykiem (1047). Sasi lękając się potęgi cesarzów, domagają się rękojmi dla swoich swobód (1073), gdy tymczasem papież Grzegorz VII rozpoczyna z cesarzem Henrykiem IV długie zatargi o inwestytury między władzą duchowną a świecką: zatargi które się przedłużą pod nazwą Gwelfów i Gibelinów (2). W tych be-

(1) Autor czerpiąc wiadomości z dzieł niemieckich, łatwo popadł w błąd względem hołdownictwa Polski. Ze Polska nigdy nie była hołdowniczą, to już nie podpada wątpliwości. Otton W. odwiedzając Bolesława w Poznaniu, nie miał na myśli hołdu, lecz zabezpieczenie granic północnych państwa swojego przez zawarcie osobistych związków przyjaznych z Bolesławem W. Tego jedynie wymagała polityka cesarza zamierzającego wielką wyprawę do Włoch.

(Przyp. tłumacza).

(2) W r. 1070 Welf, syn markiza d'Este (Włochy) mianowany księciem Bawaryi. Około 1080 Fryderyk Hohenstaufen, z zamku Wiblingen (diecezyi Auszpurskiej), został księciem Szwabii i Frankonii. Później książęta Bawarscy z rodziny Welf, albo Gwelfe, otrzymali Saxonii, którą im odebrał cesarz z rodziny Wiblingen, czyli Gibelin. W walce o inwestytury, dom Saski czyli Gwelfów, oświadczył się przeciw cesarzowi, za papieżem; dom Szwabski, czyli Gibelin, był za cesarzem. Gwelfowie zostali zniszczeni; ich ostatni dziedzic,

zbożnych swarach, Henryk IV ujrzał się zmuszonym walczyć z własnym synem, i przemogłszy tyłu nieprzyjaciół, których mu wystawiał jego straszny przeciwnik Grzegorz VII, stoczywszy sześćdziesiąt bitew, zgrzybiały cesarz, opuszczony od swoich, poszedł dokonać życia w Leodyum (Lüttich, Liege) w nędzy (1106), i od ojcobójczego syna swojego nie uzyskał nawet zaszczytu grobowca. Do tych walk duchowieństwa ze świeckością, przyłącza się szal krucyat; bandy Niemców mordują żydów, a potem sami idą na własne wytopienie przez Węgrów i Bułgarów, w przechodzie do ziemi świętej. Cesarz Fryderyk rudobrody chcąc odzyskać nad Włochami dawną cesarów powagę (1158), widział początek porządną walki Włoch przeciw Niemcom, to jest Gwelfów i Gibelinów. Królestwo Sławonii zniszczone; miejsce jego zajęło księstwo Meklemburskie. Przez zemstę za klęski, jakich doznał od Gwelfów we Włoszech, Fryderyk odebrał Henrykowi lwemu zwanemu, księstwo Saskie, jako naczelnikowi stronnictwa Gwelfów w Niemczech (1180), i rozdzielił je między swoich stronników (1). Poczem udał się na trzecią krucyatę, w towarzystwie książąt: austriackiego, szwabskiego i morawskiego, na czele armii stu tysięcy ludzi; że zaś puścił się nieszczęsną drogą lądową, zginął więc z całą armią w Azji (1190) nie dosięgnąwszy Palestyny. W 1197 papież Innocenty III, godny następcą Grzegorza VII, usłużył sprawie Gwelfów, wznosząc na tron Ottona IV syna Henryka lwa,

Otto dziecię, został księciem Brunświckim i zaczął dynastją, która dotąd włada Hannoverem i Anglią.

(1) Kiedy cesarz odarł Henryka lwa z jego ogromnego księstwa, wniósł mnóstwo lennictw, jak np. arcybiskupstwo Magdeburgskie i Bremeńskie, biskupstwa Münster, Hildesheim, Merseburg i t. d. Palatynat Saxonii, Myśnię, Thuringią, Meklemburg, Pomeranią, arcybiskupstwo Mogunckie, które dostało także Eichsfeld (ms. Heiligenstadt i t. d.) arcybiskupstwo Kolońskie, do którego przyłączono jeszcze księstwa Westfalii i Angryi; Bawaryą, która przeszła do rodziny Wittelsbach; Lubekę, która została miastem wolnem cesarskiem.

mimo usiłowań spółubiegacza do korony, gibelina, Filipa szwabskiego.

1200. W piątęj nieszczęśliwój i ponizającój chrześcijaństwo wyprawie krzyżowej, książęta austriacki, bawarski, z wielą innymi panami niemieckimi towarzyszyli królowi węgierskiemu (1217). Za Fryderyka II cesarza, Gwelfy zniszczone w Niemczech, zebrały resztki swoje pod Ottonem dzieckiem i utworzyły księstwo Brunszwickie, jako lenność cesarstwa (1235); lecz we Włoszech toż samo stronnictwo wsparte przez papieża, śmiało czoło stawiło całej potędze cesarza, wracającego z szóstęj bezkorzystnej krucjaty (1229 r.), który napróżno walczył aż do śmierci (1250 r.). Wkrótce nastąpiło wielkie bezkrólewie (1250 — 1272), epoka zamętu, powszechnego bezrządu: żaden ze znakomitszych książąt nie chce przyjąć godności cesarskiój, tak dalece otoczona niebezpieczeństwami. Wśród takiego rozprzężenia władzy, każdy szuka środków własnej obrony. Od 1241 Lubeka i Hamburg łączą się w celu wzajemnej obrony przed korsarzami, rozbojem i łupieństwem panów; taki był początek związku hanzeatyckiego, czyli hanzy niemieckiej ('). W r. 1246 Kolonia, Moguncya, Worms, Strasburg, zawiązują przymierze miast wolnych Renu; przeszło szesćdziesiąt miast nadreńskich od Zurich w Szwajcaryi, aż do Kolonii przystąpiło do tego przymierza. Dla zniszczenia handlu i potęgi tych miast,

(') Ten związek zebrał się na zgromadzenie generalne w Kolonii (1364). Podzielony był na cztery cyrkuły: 1, cyrkuł Wenedów, ms. Lubeka; miasta Hamburg, Kiel, Wismar, Rostok, Stralsund, Szczecin, Kolberg i t. d. 2, cyrkuł pruski i inflantski, stolica Gdańsk; miasta: Elbląg, Królewiec, Ryga, Revel, Chełmno, Toruń, Kraków. 3, cyrkuł Westfalski, stolica Kolonia, miasta: Osnabrück, Münster, Paderborn, Gröninga, Amsterdam, Nimega i t. d. 4, cyrkuł Saski stolica Brunswik, miasta: Brema, Lüneburg, Hannover, Göttinga, Magdeburg, Berlin, Frankfurt nad Odrą, Wrocław i t. d.; kantory były w Bergen, Nowgorodzie, Londynie, Bordeaux, Lisbonie, Kadyxie, Sewilli, Marsylii, Neapolu i t. d. W epoce najświetniejszej swojego bytu liczyła hanza w ogóle ośmdziesiąt pięć miast. <http://rcin.org.pl>

książęta, uzyskawszy niepodległość przez połączenie księstwa Szwabii (1) 1268 i Frankonii (1208) z koroną cesarską, łączą się także w drobne stowarzyszenia w Szwabii, Frankonii, nad Renem; łupią miasta i nakładają okup na podróżnych. Znaczna liczba krajów zrzuca zwierzchnictwo cesarstwa jak Dania, Polska, Burgundya i t. d. Nakoniec arcybiskupi dawnych metropolij rzymskich, Moguncyi, Kolonii, Trewiru, następnie król czeski, książę brandeburski, saski, bawarski, hrabia palatyn Renu, tytułują się wielkimi elektorami, naprzeciw elektorom nieograniczonym rządów poprzednich. Z początku wybór cesarza wahał się między Anglikiem Ryszardem z Cornwallii i Hiszpanem Alfonsem X. kastylskim, którzy się spierali o koronę cesarską. Wreszcie głosy elektorów zgodziły się na księcia szwajcarskiego Rudolfa na Habsburgu (1272). Monarcha ten zważając na przerażające nieszczęścia, jakie sprowadziły spory Włoch z Niemcami, zostawił Włochy sobie samym i starał się przywrócić niejaki ład w swoim państwie. On założył fundamenta wielkości domu austriackiego przez syna swojego Alberta I, który został cesarzem (1298). Za jego to panowania despotyzm gubernatorów cesarskich zmusił Szwajcarów, podówczas do cesarstwa należących, do zrzucenia jarzma cesarskiego w swoich górach (1307). W cesarstwie przy każdym wyborze walka jest o koronę; do tego zamętu dodać należy przesadzone wymaganie władzy papieżkiej, która chce górę wziąć nad cesarzami; lecz *bullą złotą* ogłoszona w Norymberdze przez Karola IV (1355), położyła tamę roszczeniom papieżkim, ogłaszając państwo niezawisłem od władzy duchownej. W r. 1380 miasta szwabskie i frankońskie zawiązują wielką ligę, w celu oporu przeciw łupieztwu panów niemieckich, połączonych w bractwa Lwa złotego, św. Wilhelma, tarczy św. Jerzego i t. d. By ty-

(1) Ostatnim księciem z tego domu był nieszczęśliwy Konradin, ścięty w Neapolu przez Karola andegaweńskiego (r. 1268); zaledwie miał lat szesnaście.

lu zawieruchom kres położyć, cesarz Wacław podzielił państwo na cztery cyrkuły: 1, Górnej i dolnej Saxonii; 2, prowincyj reńskich, od Bazylei do Hollandyi; 3, Austrii, Bawaryi, Szwabii; 4, Frankonii i Thuringii (1387). Ależ mimo to cesarstwo jest tylko skupieniem krajów nieprzyjacielskich w wieczystej między sobą wojnie, a do których cesarz ma jedynie prawo wątpliwe nieokreślone, a niby zaszczytne, jak lennodawca do swego wazalla (1).

Epoka nowoczesna.

1400. W tej epoce rozpoczynają się w Niemczech kwawe wojny religijne. Wojna religijna Hussytów, rozpoczęta w Czechach z powodu wątpliwości teologicznych, zalała krwią cesarstwo (2). Cesarz Zygmunt nie może powściągnąć tak oplakanego

(1) W organizacyi cesarstwa trzeba odróżnić: 1) Elektorów, z których trzej duchowni, a czterech świeckich, wymieniliśmy ich wyżej. 2) Kollegium książąt złożone z wielkich wazallów, zawisłych wprost od cesarstwa. 3) Zebranie szlachty bezpośredniej, czyli niepodległej. 4) Miasta wolne i cesarskie składające na sejmie *ławę reńską* (Kolonia, Aix-la-chapelle, Worms, Lubeka, Frankfurt, Spira, Brema, Mühlhausen i t. d.), i *ława szwabska* (Ratyzbona, Auszburg, Norymberga, Ulm, Halla, Offenburg i t. d.). Bazylea, Genewa, Besançon, Metz, Toul, Verdun, Cambrai i t. d. należały jeszcze do cesarstwa.

(2) Górne Niemcy zajmują: Austryę, Bawaryę, Palatynat Renu, hrabstwo Wirtemberskie, margrabstwo Badeńskie, burgrabstwo Norymberskie: Dolne Niemcy obejmują: księztwo Saskie, landgrafstwo Turyngskie, hrabstwo Nassauskie i Lippe, księztwa Pomeranii, Meklemburga, Brunświku, Oldenburga, Brandeburga i t. d. W r. 1438 było sześć cyrkułów pod rządem, elektora Brandeburskiego, arcybiskupa Salzburskiego, hr. Wirtemberskiego, biskupa Mogunckiego, elektora Saskiego i elektora Kolońskiego. W 1512 Maxymilian I podzielił państwo na dziesięć cyrkułów: Austrya, Bawarya, Szwabia, Frankonia, Górna Saxonja, Dolna Saxonja, Westfalia, Górny Ren. Dolny Ren, Burgundya; podział trwający aż do zupełnego rozwiązania cesarstwa (1806). Prócz tego

nieładu; przekazuje w puściznie Czechy i Węgry, równie jak tytuł cesarza zięciowi swojemu Albertowi II austriackiemu, który w domu swoim jednoczy tytuł i władzę *świętego cesarstwa rzymsko-apostolsko-niemieckiego* (1538). Ludy rozterkami miotane niepokoju powodzenie oręża tureckiego, zagrażającego chrześcijaństwu. Zgromadzają sejm w Worms, który stanowi *pokój stały* i powściągnięcie pojedynków i wojen prywatnych. Dla wojny we Francji, we Włoszech, w Węgrzech i dla trwogi jaką przejmują Turcy, porządek nie może być przywrócony. Taki był stan Niemiec kiedy Marcin Luter wystąpił (1517). Reforma religijna silnie wspierana przez elektora saskiego, Fryderyka mądrego, a nawet przez cesarza Maxymiliana I, znalazła upornego przeciwnika w Karolu V. Gdyby nie długoletnie spółzawodnictwo z Franciszkiem I królem francuzkim, a nadewszystko gdyby nie strach, jaki Turcy szerzyli w cesarstwie, monarcha ten nie byłby przyjął ani *wyznania augszpuńskiego*, ani *protestacji w Spirze*, ani *ligi smalkaldzkiej*; nie byłby pozwolił *lidze katolickiej* w Norymberdze, ani *konwencji passawskiej* przyznawać protestantom tychże praw co katolikom (1552). Mimo te przyzwolenia cierpko obchodził się z niemcami. Cóżby był zrobił ten groźny monarcha, gdyby nie wojny, które go powoływały do Francji, do Włoch, do Afryki? Gdyby miał być ręce wolne, reforma byłaby stłumiona pod gruzami państw protestanckich. To sprzeciwianie się reformie pozostało na zawsze w domu austriackim, i spowodowało długą i zgubną wojnę trzydziestoletnią.

1600. Przewidując bliską walkę, książęta protestanccy odnowili swój związek w Halli, a książęta katolickcy podpisali

było 51 miast cesarskich, i mnóstwo drobnych posiadłości świeckich i duchownych, tak że cesarstwo niemieckie liczyło przeszło trzysta państw niepodległych. Każdy z wielkich cyrkułów. dzielił się na drobniejsze cyrkuły; lecz podział ten ważny we względzie administracyjnym, nie ma żadnego znaczenia w historii.

nowe przymierze w Würzburgu (1609). Protestantyzm całą nadzieję pokładał we Francji; lecz śmierć Henryka IV, który miał być naczelnikiem wielkiej ligi przeciw Austrii, zniweczyła zamiary i nadzieję. Tymczasem Czechy zbuntowały się przeciw cesarstwu i obrały królem Fryderyka V, elektora palatyna, przywódcę związku protestanckiego. Austriacy go pokonali pod Pragą (1620), wyparli go z Czech i wszystkich jego posiadłości, i rozłożyli swoje zwycięskie wojska w większej części cesarstwa. Dania przy pomocy Saxonii i Pruss broni protestantyzmu, lecz Chrystyan IV zwyciężony przez bawarskiego generała Tilly w pamiętnym dniu pod Lutter (1626), przestraszony tryumfami generała austriackiego Wallensteina, podpisał twarde warunki pokoju w Lubece (1629). Austria tym sposobem zwycięzka, dyktowała prawa całemu cesarstwu, zagrażała nawet mocarstwom północnym w których reforma była wszechwładna. Gustaw Adolf, król szwedzki, wsparty przez Francją, przybył dla podźwignięcia protestantyzmu. Wielki ten wódz usuwa z pod wpływu Austrii całe północne i zachodnie Niemcy: Zwycięża Tillego pod Breitenfeld (niedaleko Lipska), a Wallensteina pod Lützen (1631, 1632). Ginie w tem drugim zwycięstwie, a z nim razem sława Szwecyi. Austria tryumfująca pod Nordlingen, odzyskała dawną wyższość i pokój podpisany został w Pradze (1635). Lecz we Francji Richelieu osiągnąwszy władzę, wraca do wielkiej polityki Henryka IV. Posyła wojska francuzkie przeciw cesarstwu, orzezwia Szwedów: generał szwedzki Torstenson wygrywa przeciw cesarskim wielką bitwę Breitenfeldzką (1642). Turenne i Kondeusz zwyciężają pod Nordlingen (1645). Austria znękana zezwala na pokój Westfalski ⁽¹⁾. Swoboda zapewniona wyznaniom, dom au-

(1) Punkta przedugodne ułożono w Hamburgu jeszcze r. 1641, kongres zaś otworzono 1644. W Münster byli pełnomocnicy Francji, Hiszpanii, katolicy niemieccy, pod pośrednictwem Papieża i Wenecyan; w Osnabrück byli reprezen-

istryacki poniżony, Francya i Szwecya powiększone, Brandenburg Meklemburg zbogacone, Szwajcarya i prowincye sprzymierzone za niepodległe uznane; ósmy elektorat wzniesiony dla elektora palatyna, pozbawionego posiadłości przez cesarza w czasie wojny, który księciu bawarskiemu nadał godność elektorską z palatynatem górnym (1). Taki ogromny był wypadek układu westfalskiego, prawdziwej karty dyplomatycznej aż do rewolucyi francuzkiej. Tymczasem Turcy coraz straszniejszymi się stają; Niemcy zdrząły, zwłaszcza gdy Ludwik XIV wypowiedział wojnę cesarstwu; niebezpieczeństwo groziło od zachodu i od wschodu. Turenne złupił palatynat z wściekłością ponowioną 1689, która oburzyła całe Niemcy przeciw Ludwikowi XIV, sprawcy tych niepotrzebnych okrucieństw. W Europie dwakroć sto dwadzieścia dwa tysiące zbrojnego ludu występuje przeciw niemu. Po kilku zwycięztwach, wojska francuzkie tryumfujące pod Blenheim i Hochstoedt w 1703, w następnym roku haniebnie pobite zostały w tych samych miejscach przez księcia Eugeniusza i Marlborougha, którzy połączyli swoje wojska. Niem-

tantami cesarza, Szwecya, protestanci niemieccy pod pośrednictwem Danii. Układ podpisany został 1648. Austria ociążała się w nadziei powrotu szczęścia. — Mocarstwa zwycięzkie Francya i Szwecya zebrały owoce swoich tryumfów. Francya miała zapewnione sobie trzy biskupstwa (Metz, Toul i Verdun) dawniej do cesarstwa należące, równie jak Alzacyą. Szwecya otrzymała Szczecin, wyspę Wollin, Rügen, Pomeranią bliższą, Wismar, arcybiskupstwo Bremy, biskupstwo Verdun i prawo zasiadania na sejmach rzeszy. Brandeburgo wi przyznano Pomeranią dalszą, arcybiskupstwo Magdeburskie, biskupstwa: Halberstadt, Minden, Comin; Meklemburg uzyskał biskupstwo Schwerin i Ratzeburg.

(1) Posiadłości Palatyna obejmowały: dolny palatynat (ms. Manheim, Heidelberg, Bacharach, Creuznach), Bawarya górna (ms. Muuich, Ingolstadt i t. d.), Bawarya dolna (ms. Landshut, Straubing), Palatynat górny (Amberg, Leuchtenberg, Neuburg, Sultzbach), księstwo Berg i Jülich i t. d. — W r. 1692 Brunswik Lüneburg tworzył dziewiąty elektorat; ale w 1777, elektorstwo Bawaryi ustało.

cy zagroziły Francyi najściem, która w skutek tego szybko przywołała wojska swoje na lewy brzeg Renu. Karol XII poruszył całe Niemcy północne, walcząc w Rossyi, w Polsce i w Saxonii; ustąpił Bremy i Verdun Hannoverowi; ale mimo jego waleczność elektor saski Fryderyk August wrócił na tron polski (1709). Stanisław Leszczyński król odpadły, został księciem lotaryńskim, wielka lenność cesarstwa, mająca wrócić do Francyi (1766). Od r. 1714 dom Brunświcki dostaje się na tron angielski z Jerzym I, elektorem hannowerskim ⁽¹⁾. Kiedy Marya Teressa miała nastąpić po swoim dostojnym ojcu Karolu VI (1740) znalazła straszego spózwadnika w księciu bawarskim, który przy pomocy Hiszpanii, Francyi, Pruss, już się kazał koronować cesarzem. Poświęcenie się Węgrów zbawiło cesarzową; zmusiła Francuzów do ustąpienia z Niemiec, nie mogła atoli zapobiedz podbiciu Szląska przez Prussy, co sprowadziło wojnę, zwaną siedmioletnią, tak zgubną dla Francyi (1756 do 1763). W téj wojnie zwycięstwo pod Carbach i dzień pod Clostercnenp, który unieśmiertelnił kawalera d'Assas, są mało znaczącą protestacją klęsk Francyi. Koniec ósmnastego wieku zajmują zmiany Józefa II, związek Austrii z Francją przez zaślubienie Maryi Antoniny z Ludwikiem XVI, zaburzenie rewolucyi francuzkiej, której wojska stoją nad Renem (1796). Niemcy północne, Saxonia, Frankonia, Hessya, zachowują neutralność pod wpływem Pruss: lecz południowe Niemcy podżegane przez Austryą nie przestawają toczyć wojny: brzegi Renu, Badenkie, Würtemberg, Bawarya, są polem, na którem arcyksiążę Karol z ehlubą walczy przeciw Jourdanowi, Hochemu i Moreau. W skutek wielkich zwycięstw Napoleona we Włoszech,

(1) Odtąd Hannoverem rządili królowie angielscy, ale nie należał on do składu W. Brytanii. W 1837 Hannover odłączył się od Anglii, pod pozorem, że królowa Wiktorya nie mogła panować w Hannoverze, jako lennictwie mężkiem; ksiązę angielski rządzi nim jako król.

cesarz odstępuje Francji lewego brzegu Renu (1798). Lecz gdy Napoleon udaje się do Egiptu, Austria wznawia wojnę, bez względu na prowadzone układy w Rastadt, gdzie staje się sprawczynią morderstwa posłanników Francji. Arcyksiążę Karol wyparł Francuzów za Ren. W tej chwili Napoleon wraca z Egiptu, arcyksiążę Karol składa na chwilę dowództwo.

1800. Moreau przeszedł Ren; zwycięstwa jego pod Engen, Hochstoedt, wejście do Munich, stanowcze zwycięstwo pod Hohenlinden (3 grudnia 1800), następnie pod Lauffen, wejście do Salzburga, świetny tryumf Napoleona pod Marengo, skłoniły Austrią do podpisania przymierza w Luneville. Układ ten zaprowadził wielkie zmiany w Niemczech, które wszakże powikłały się znów w skutek następnych wypadków ⁽¹⁾ (1801). W wojnie na nowo wybuchłej Baden, Württemberg i Bawarya połączyły się z Napoleonem. Austriacy kapitulują w Ulm. Anglicy, Rosyjanie, Szwedzi, uderzają na Hannover; cesarz Alexander przybywa do Morawii; armia arcyksięcia Karola w te strony się zwraca. Napoleon zajmwszy Wiedeń, odnosi wielkie zwycięstwo pod Austerlitz (2 grudnia 1805). W skutek zawartego pokoju, sprzymierzeńcy jego wzmagają się: Baden zostaje wielkiem księstwem; Bawarya i Wirtemberg, zyskują tytuł

(¹) Kiedy w r. 1803 rozbiegano pytanie rozwiązania dawnego cesarstwa niemieckiego, za pośrednictwem wzajemnych wynagrodzeń. Austria miała mieć Brixen, Trident; Prussy, Paderborn, Hildesheim, Münster; Bawarya, Würzburg, Bamberg, Purg, Baden, Konstancją, Hejdelberg, Mannheim; Hessen Darmstadt, Westfalią; Hannover, Osnabrück, Münster i t. d. Miały być nowe elektorstwa, Hessen Cassel, Württemberg, Baden, Salzburg i t. d. Pokojem Presburskim (1805), Austria ustąpiła dla Bawaryi Tyrolu i Burgan; dla Württembergu Hohenbergu i Hellenburga; dla Badenu, Brisgau; w zamian za to otrzymała Salzburg w stopniu księstwa. Berg, Würzburg i t. d. zostają arcyksięstwami i t. d. Trudno bardzo postępować za wszystkimi poruszeniami ziemi w epoce najścia Francuzów i w czasach następnych.

królestw; wreszcie święte cesarstwo rzymsko-apostolsko-niemieckie zniweczone, natomiast ustanowiona liga reńska pod opieką Napoleona (1806). Prussy usiłują dzwignąć całe Niemcy północne przeciw Napoleonowi; lecz upadają w walce. Saxonia zostaje królestwem pod wpływem Napoleona. Westfalia także urządzona jako królestwo dla Hieronima Bonaparte (1807); składa się ono z prowincyj pruskich na zachód Elby, tudzież z Hessyi kasselskiej i części hannowerskiego; stolicą jego było ms. Cassel. W 1808 nastąpił sławny zjazd w Erfurcie, gdzie Napoleon przyjmował cesarza Alexandra i niemal wszystkie księżęta ligi reńskiej. Wojna wznawia się z Austryą, która usiłuje odzyskać w Niemczech dawny wpływ. Francuzi odnoszą zwycięstwa. Arcyksiążę Karol pokonany przez Davousta pod Eckmühl, cofa się do Austryi; Napoleon zdobywa Wiedeń, następnie poniesione klęski wetuje wielkiem zwycięstwem pod Wagram, które spowodowało pokój wiedeński (1809). Hannover przyłączony do królestwa westfalskiego, a Francya zagarnia kilka prowincyj Niemiec północnych (1). To zajęcie oburzyło Rosyą, i wywołało zgubną wyprawę 1812. Państwa niemieckie dostarczyły do armii francuzkiej swoje kontyngensy. Bawaryja sama wystawiła czterdzieści tysięcy ludzi. Po zgubnym odwrocie, opuszczony przez większą część państw niemieckich Napoleon, odniósł jeszcze świetne zwycięstwa (Lützen, Bautzen); lecz klęska pod Lipskiem, zwana *bitwą narodów*, najstraszliwsza w czasach nowszych, złamała potęgę wojenną Napoleona (1813). Całe Niemcy rzuciły się na Francyą. Kongres wiedeński odebrał jój kilka miast (Landan, Sarreloois, i t. d.) oddane Niemcom, które teraz otrzymały organizacyą, jaką zachowują

(1) Utworzyły one pięć departamentów: 1, Lippe, ms. Münster; 2, Ems górna ms. Osnabrück; 3, Ems wschodnia, ms. Aurich; 4, Ujście Wezery, ms. Brema; Ujście Elby, ms. Hamburg. Moguncya była miastem głównem departamentu Mont-Tonnere.

dotychczas (1815). Po takich wstrząśnieniach Niemcy długiego potrzebują czasu nim wrócą do zupełnej spokojności. Nieraz brakło żywności w rozmaitych punktach; tłumy Niemców wywędrowały do Rosyji i Ameryki. Mniemania religijne i polityczne nieraz dochodziły do zagorzałości, i niepokoili państwa niemieckie.

1830. Rewolucya francuzka wywołała wielkie wrzenie w rozmaitych państwach. Siła wszędzie hamowała umysły, pokój nie był zakłócony. Bawarya, jednego ze swoich książąt posłała na króla Grecyi (1832), tym jest terazniejszy król Otto. Pokój, jedność, przykładają się do pomyślności Niemiec.

CWICZENIA. Co robią Wandalowie, Belgowie, Cymbry i Swewy? Co robią Rzymianie nad Renem i Dunajem? Jakie były rozmaite związki osiadłe w Germanii? W której epoce przypa-
dło wielkie najście? Jakie były granice cesarstwa Karola W. Ottona W.? Udział jaki przyjmują Niemcy w krucyatach. Co to jest bezkrólewie, związek hanzy, bulla złota, wyznanie auszpurskie? Co zaszło w czasie wojny trzydziestoletniej i wojny siedmioletniej? Co robili w Niemczech Richelieu, Ludwik XIV, Napoleon? Epoka rozwiązania cesarstwa i rzeszy niemieckiej. Mappa przed przybyciem Rzymian. Arminiusz. Witykind. Luter. Mappa za Karola W., za Konrada II. Spory o inwestyturę. Gwelfy i Gibeliny. Mappa Saxonii za Henryka Iwa. Mappa związku hanzeatyckiego i innych związków. Rozmaite koleje reformy. Mappa palatynatu. Tilly, Wallenstein, Torstenson, Condé, Turenne, Eugeniusz, Marlborough, kawaler d' Assas, Jourdan, Hoche, Moreau, arcyksiążę Karol, Napoleon. Co dzieje się w tychże epokach w Rosyji, Anglii, Szwecyi, Polsce.

ROZDZIAŁ X.

Szwajcarya.

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Szwajcarya, czyli związek helwecki, jest częścią Europy środkowej. Dzieli się na dwadzieścia trzy kantony: Bazylei miasta, Bazylei kraju czyli wiosek, Solury, Lucerny, Bernu, Friburga, Neufchâtelu, Genewy, z miastami tegoż nazwiska: Vaud (Wadland), stolica Lozanna; Wallis, stol. Sion; Tessyn, stol. Bellinzona; Graubündten (Gryzonowie), stol. Chur (Coira); Uri stol. Altorf; Unterwalden, stol. Stanz; Aargau, stol. Arau; Thurgau, stol. Trauenfeld; wreszcie kantony Schaffhausen, Zurich, Saint-Gall, Appenzeli, Glaris, Schwitz, Zug, ze stolicami tychże imion.

Bazylea rozdziela się na Bazyleę miasto, i Bazyleę wieś; Wallis, podzielony na trzynaście dekuryj; Gryzonowie tworzą trzy ligi: liga wyższa czyli siwa (gryzonów), ms. Ilanz; liga Kade, czyli domu boskiego, ms. Chur (Coira); liga dziesięciu jurisdikcyj, ms. Davos; Unterwalden, dzieli się na Obwalden, ms. Sarnen, i Nidwalden, ms. Stanz. Appenzell, dzieli się na Rhode zewnętrzny, ms. Appenzell, i Rhode wewnętrzny ms. Hertson.

Oprócz tych miast już znajomych, można jeszcze wymienić: Porrentruy, Morat, Granson, Martigny, Lugano, Sargans, Brunnen, Sempach, Baden, Splügen, Rapperschwyl, Saint-Maurice, Vevay, Yverdun, Orbe, Einsiedeln, Thun, Kussnach.

Rzeki są: Rodan, Tessin, Inn, Ren, Limmat albo Linth, Reuss, Aar, Doub, Birs, Sarin i t. d. Jeziora: Bienne, Morat, Neufchâtel, Genewskie, czyli Lemańskie, Thun, Brientz, Lucerny, Zug, Zurich, Konstancyeńskie albo Bodensee, Wallenstadt, Lugano i t. d. jezioro Lucern, zowie się także jeziorem czterech kantonów leśnych (Vierwaldstädter).

Góry są: *Jura*, między któremi sterczą, *Dôle*, *Preculet*, *Alpy*, między któremi, *Dent du midi*, *monte Rosa*, *Cervin*, wielki *św. Bernard*, *św. Gothard*, *Jungfrau*, *Furka*, *Rigi*, *Simplon* i t. d. Pasma Alp w których się te szczyty wznoszą, zowią się pennińskie, lepontińskie, retyckie. Zdumiewające i godne wędrownika uwagi są w Szwajcaryi alpejskie Zaspy śniegowe (*Gletscher*, *Schneelawinen*) i pola lodowe, gdzieniegdzie do 30 mil wzdłuż, 6 do 9 wszerek rozciągające się, jak np. *Grindelwald* w kant. *Bern*, *Bernina* w kant. *Graubünden*, *Tambohorn*, i t. d.

ĆWICZENIA. Jakie kraje otaczają Szwajcaryą? Jakie są rozgraniczenia kantonów *Zug*, *Wadlandu*, *Appenzell*? Jaki jest kierunek rzek i ich stoków? Gdzie leżą jeziora *Konstancyeńskie*, *Genewskie*, *Wallenstadtzkie*? Kierunek gór. Długość i szerokość geogr. *Simplonu*, *Bazylei*, *Genewy*. Jakie kantony przebywać wypadnie udając się z *Saint-Gall* do *Genewy* i z *Bazylei* do *Bellinzona*? Mappa rzek. Mappa stoku *Renu* i *Rodanu*. Mappa jezior. Ileby się mil przebiegło objeżdżając dokoła Szwajcaryą.

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Czasy starożytne.

Doliny zwilżone rzekami i strumieniami alpejskimi, były drogami rozmaitych plemion zamieszkujących Szwajcaryą. Niemiec szedł stokiem *Inu* i *Renu*. *Gallowie* postępowali od *Jury*, i stokiem *Rodanu*; osady włoskie wdzierały się w górę *Tessynu* i *Adygi*, i t. p. Środek kraju, najwznieślejszą część Alp, zajmowało pokolenie galijskie *Ambronów*; rozciągali się oni aż ku jeziorom *Lucerny*, *Thun*, *Zurich* i wyższemu *Renowi*. *Allobrogowie*, szczerp galijski, byli panami stoku *Rodanu*, *Genewa* była ich miastem, reszta kraju należała do *Helwetów*, tworzących pewny rodzaj rzeczypospolitój w związku galijskim. Roz-

różniano między niemi Rauraków (w krainie Bazylei), Urbigenów (w kraju Orb), Tigurów wzdłuż Limmatu, Tugenów nad Reussą; Ambronowie byli także Helwetami i t. d. Cymbrowie w czasie swoich napadów połączyli się z kilką pokoleniami Helwetów, a mianowicie Ambronów (113 do 111), pod wodzą Divterna, wodza Tygurów. Po klęsce Cymbrów niedobitki Ambronów cofnęły się nad Aar i zajęły Solodunum (Solurę). Zapewniają że dwaj bracia Swen i Switer założyli Schwiz: wojownicy ich rozpostarli się w Unterwalden i w górzystym kraju Berny czyli w Oberlandzie. Za czasów przybycia Cezara do Gallii (58), zamożny Helweta Orgetorix w porozumieniu z innymi naczelnikami Gallów, skłonił swoich spółrodaków do wędrówki do żyznej Gallii zachodniej; było ich blisko cztery kroć stotysięcy, z żonami, dziećmi i trzodami; spalili dwanaście miast swoich, czterysta wiosek i t. d. Cezar zatamował im drogę ogromną linią od Jury aż do Limmatu. Pobił ich dwa razy, nad Saoną i Autun, i przeparł ich w góry. Wódz jego Galba podbił inne pokolenia na wschód i południe Lemanu. Dla utrzymania ich w posłuszeństwie obwarowano Noviodunum (Noyon), Octodunum (Martigny), pierwsze dla jazdy, drugie dla piechoty. Tymczasem Rhetowie i inni górale z górnych równin około źródeł Renu, postępując wzdłuż Rodanu tępili Rzymian aż pod bramami ich miast warownych. Żeby raz położyć kres tym napadom legie rzymskie udały się na zawojowanie dolin Renu i Innu: nastąpiła rzeź straszna. W kraju Curii (Chur, Coire), kobiety retyckie rzucały się wśród legionów rzymskich i roztrzaskiwały głowy swych dzieci o twarze legionistów.

Rok 1 J. Chrystusa. Za panowania rzymskiego Aventicum (Avenche) zostało ważnym miastem Helwecyi z uszczerbkiem Orby; Turicum (Zurich) obwarowane; Vindonissa (Windisch) była ważną twierdzą, obwarowaną przez Druza, Germanika i Tyberyusza, przyozdobiona zaś przez Wespazyana, tak jak Augusta Rauracorum (Augst). Dowódcy łodzi na jeziorach i rze-

kach mieszkali w Ebrodunum (Yverdun). Eglisau, jak mówią, zajęło miejsce obozu jedenastój legii. Inne miasta były Basilia (Bazylea), Aquae helveticae (Baden), Tugium (Zug), Viviscum (Vevay); Lausanium (Lozanna), i t. d. Górne doliny Uri, Schwiz, Unterwalden, były hołdownicze, ale zdaje się wolne. Curia (Coire) na prawym brzegu Renu, była stolicą Rhetów, i stanowiła część Recyi, jezioro zaś Brigantinus (Konstancyeńskie) należało do Vindelicyi; Brigantynów stolicą była Brigantia (Bregenz). W organizacyi dyecezyj rzymskich, Recya i Windelicya były częścią dyecezyi Italii, Curia była stolicą Recyi pierwszej. Helwecya zaś należała do prefektury i dyecezyi Gallii. Pomiedzy górami odróżniano wtedy Adula (św. Gotarda), Penninus (wielki św. Bernard). Alpy leponckie były na zachód Aduli, retyckie na wschód téjże góry, helweckie na północ. Od góry Penninus nazwane całe pasmo, do którego należy.

Wieki średnie.

300. Hordy germańskie oddawna zagrażały brzegom Renu, które często przekraczały. Konstancyusz Chlorus, czyli błądy, wytępił ich pod Windisch; lecz gdy wielkie najście rzuciło się na Gallią, Alemanowie wkroczyli do Szwajcaryi (407); zburzyli Zurich i inne miasta kwitnące. Hunnowie dopełnili miary tej pożogi: mało miast ostało się (451). Dźwignęli je z gruzów po części Burgundowie, założywszy stolicę swoją w Genewie i rozłożywszy się aż do Aar i św. Gotharda. Alemanowie pozostali panami brzegów Renu; całą zaś Recyą zajęli Ostgotowie (500). Osłabieni Alemanowie pozostawili Burgundom dawną Helwecyą; Genewa była miastem wielkiem króla Gondebalda, stryja Klotyldy, która zaślubiła Klowisa (Klodo-weusza) króla Franków (493). Upadek Gotów pozostawił Recyą Frankom, a doliny od strony Włoch Lombardom (572).

600. Frankowie zwolna zajęli prowincye burgundzkie.

Karol W. wszystko zawojował (800). Dolina Innu została częścią księstwa bawarskiego; brzegi Renu należały do księstwa Alemanii; cała dawna Helwecya na wschód gór Jura (czyli zajurańska) względem Francyi, załączona do hrabstwa burgundzkiego. W ciągu blisko półwiekowych zawichrzeń, w skutek których rozdrobiło się niezmierne dziedzictwo Karola W. Rudolf I hrabia Burgundy zajurańskiej przyjął tytuł króla, i kazał się koronować w Saint-Maurice w Wallis, gdzie założył swoją stolicę (888). Zapewniają, że Arabowie łupiąc podówczas południową Burgundią, posuwali swoje najazdy aż do Wallis i przez długi czas tamowali związki Francyi z Włochami.

900. Rudolfowi II udało się połączyć Burgundią zajurańską z przedjurańską, czyli górną i dolną (993); utworzył z nich królestwo arelateńskie (Arles) które sto lat istniało (1033). Węgrzy zapuszczali swoje niszczące najazdy, aż do pustyń alpejskich (950). Postrach tak wielki szerzyli, że każde miasto otaczało się murami; te już tylko ziemie uprawiano, które były pod zasłoną szańców; każde miasto, każdy zamek warowny uważał się za niepodległy. Wieśniacy chronili się pomiędzy skały, po lasach i górnych równinach. Do téj epoki odnoszą założenie zamku Habsburg (Argowia) i posiadłości Neufchâtel; dolny Wallis i Saint-Maurice należały do Sabaudyi; biskupstwo Genewskie urządziło się jak hrabstwo; biskupstwa Bazylei, Lozanny, Nyon, opactwo Saint-Galles dźwignęły się do stopnia księstw, i t. d. Każdy się uważał za niepodległego, kiedy cesarz Konrad II przyłączył do cesarstwa królestwo arelatu (1033). Cała Szwajcarya weszła w skład państwa niemieckiego: Szwajcaryą burgundzką zaliczono do hrabstwa burgundzkiego; Szwajcaryą niemiecką do księstwa szwabskiego; stok Innu należał do księstwa bawarskiego; a Tessynu zawsze do Włoch.

1200. Wśród mnóstwa panów feudalnych Szwajcaryi, żyła w zamku Habsburgskim skromna rodzina przeznaczona do wielkiej świetności. Obrońca kantonów wolnych Uri, Schwitz i Un-

terwalden, dziedzic obszernych włości w Argowii i Alzacyi, pan na Kyburgi i innych posiadłościach, Rudolf z Habsburga, wsławiony na krucjacie przeciw Prussakom, nabywszy księstwa austriackie, obrany został cesarzem niemieckim (1272), głównie za wpływem Wenera, arcybiskupa mogunckiego. Wtedy Szwajcarya była rozdrobiona na dwieście przeszło posiadłości, baronij, hrabstw, księstw, biskupstw, miast wolnych czyli cesarskich: hrabstwo Toggenburg, Neufchâtel; księstwo Saint-Gall; biskupstwa Coiry, Konstancyi, Bazylei, były księstwami duchownemi górnych Niemiec; taż sama godność przywiązana była do biskupstw Genewy, Luzanny i Sionu; Bern zaś, Zurich, Solura i t. d., były miastami cesarskiemi; Waldstaedter, czyli kantony leśne Schwitz, Uri, Unterwalden, rządziły się same za pośrednictwem własnych zarządów. Cesarz posyłał tam swoich wójtów czyli gubernatorów (Land-Vogt) z prawem miecza w imieniu cesarza. Cesarz Albert I jako hrabia habsburski, miał rozległe posiadłości w Szwajcaryi; żeby je bardziej jeszcze rozszerzyć, chciał rozciągnąć surową władzę nad Waldstädtami. Srogi Gesler padł od strzały Wilhelma Tella (1307), a trzej mężowie z sercem, Werner ze Stauffach, z kantonu Schwitz, Walter Furst z kantonu Uri, i Arnold de Melchthal, z kantonu Unterwalden, zawarli związek, który ich wyzwolił zpod jarzma cesarskiego (1 stycznia 1308). Dla uśmierzenia chwilowego buntu, jak mniemał, posłał cesarz dwadzieścia tysięcy ludzi, którzy wycięci zostali w wąwozach Morgarten (kanton Zug) przez kilkaset (1300) górali (1315). Wilhelm Tell spełnił swoje powinność w tym dniu nieśmiertelnéj chwały. Zwycięzcy zaprzysięgli w Brunnen (kanton Schwitz) pokój wieczysty, zasadę dzisiejszego systemu federacyjnego. Lucerna przystąpiła do związku 1332, Zurich 1351, Glaris, Zug i Bern 1353. Te kantony utworzyły związek ośmiu dawnych kantonów, czyli Waldstaedte. Austriacy ponowili swoje napady; lecz dwa wielkie zwycięstwa pod Sempach (1386) i pod Naefels (1388) utwier-

dziły wolność helwecką i skłoniły Austryą do podpisania rozejmu ze Szwajcaryą. Baronía Wadlandu (Vaud) i hrabstwo Genewskie należały do Sabaudyi, doliny na południe Alp do Włoch, reszta do cesarstwa.

Epoka nowoczesna.

1400. Przyjazne okoliczności pozwoliły Szwajcarom utwierdzić ich związek, odbierając domowi austryackiemu rozległe włości w środku Szwajcaryi; temi były Aargau, Habsburg, Baden, Bremgarten, Brigg, i t. d. W dawniej Recyi zawiązała się potrójna liga Gryzonów, liga szara czyli gryzońska, liga Cade czyli domu bożego, i liga dziesięciu sądów (1422). Zamożne dziedzictwo domu Tockenburg, przedmiot sporu między kilką kantonami, naraziwszy bezpieczeństwo związku, kupione zostało przez bogate opactwo Saint-Gall, pomnażając jego wszechwładną potęgę. Rozwijający się związek narazony był na zgubę przez najście delfina francuzkiego, późniejszego Ludwika XI (1444). Szwajcary chlubnie się broniły, i wziętość ich wojenna, jak mówią, zaczyna się od sławnej bitwy pod Birsen, gdzie tysiąc pięćset tych nieustraszonych górali, ubiło około dziesięć tysięcy Francuzów. Francya zyskała ich przywiązanie (1452). Później podbijają Thurgau (1460), pomagają papieżowi we Włoszech, coraz groźniejszymi się stają i nad Karolem płochym, księciem burgundzkim odnoszą krwawe zwycięstwa pod Granson i Morat (1476), przy odgłosie owych olbrzymiej wielkości trąb, które jak mówią dostali od Karola W., a z których jedna zwała się *buhaj z Uri*, druga zaś *krowa z Unterwalden*. Te zwycięstwa i przyłączenie nowych kantonów (Friburg, Solura) (1481) uczyniły związek potężnym; zawarł on z Austryą przy mierze wieczyste (1477). Odtąd wszystkie węzły z cesarstwem niemieckim pękły; Gryzonowie przystąpili do konfederacyi jako sprzymierzeńcy (1498); nabyto także Bormio, Chiawennę i część Valtelinu. Wojska cesarskie zostały pobite i odparte, a pokój

podpisany w Bazylei, mieście cesarskiem (1499); lecz miasto to, równie jak cesarskie miasto Schaffhausen, wkrótce przyjęte zostało do związku, z tytułem kantonu (1501), a we dwanaście lat później Appenzell uzupełnił liczbę trzynastu kantonów. Pomoc Francyi zabezpieczała Szwajcaryi jój niepodległość. Mieszczan z Berny i pasterzy z Uri, dla ich waleczności głaskali papieże, starali się o ich przychylność królowie. Wracając z wyprawy do Włoch opanowali Bellinzonę, klucz Lombardyi, wraz z Lugano, Locarno, i t. d. (1512). Zapomniawszy o dawniej swojej opiekunce, Szwajcarowie na chwilę połączyli się z nieprzyjaciółmi Francyi; lecz pobici przez Franciszka I w sławnej bitwie pod Marignan, utracili dla swojej wyborniej piechoty urok przewagi wojskowej. Odtąd Szwajcaryja zawsze ściśle połączona była z Francją (1515). Reforma religijna zaraz w pierwszej chwili zawichrzyła Szwajcaryją. Zurich, Bern, Schaffhausen i Bazylea przyjmuje nową naukę; Glaris i Appenzell, podzielone; Genewa strząsa jarzmo sabaudzkie, ustanawia się rzeczpospolitą wolną i niepodległą, i zostaje środkiem kalwinizmu, tak jak Zurich było ogniskiem luteranizmu (1534). Bern, Friburg i Zurich stają w obronie Genewy przeciw Sabaudyi; Gryzonowie uzyskują Valtellin, prowincją włoską; Bern podbija Wadland (Vaud) należący do Sabaudyi, której także Friburg i Wallis odrywają kilka hrabstw i baronij, ponieważ Sabaudya oświadczyła się za Austryją przeciw Francyi. Szwajcarowie odznaczają się w Europie, jako żołdactwo wojenne.

1600. O Waltelin dobijała się Austrva, ponieważ prowincya ta stanowiąc bramę alpejską, ułatwiała jój połączenie posiadłości niemieckich z włoskimi. Richelieu pojął zamiary swojego nieprzyjaciela i postarał się o wydanie Waltelinu Gryzonom (1632). Pokój westfalski uznał niepodległość rzeczpospolitej trzynastu kantonów (1648). Wilhelm III król angielski prawem familijnego zlewu otrzymał księstwo Neufchâtelu i Vallangen, lecz praw swoich ustąpił Fryderykowi I królowi pruskie-

mu, Szwajcary zaś uznały tę darowiznę przez wdzięczność dla króla pruskiego za przyznane swobody religijne (1707). Po między wazallami trzynastu kantonów, uważano Thurgau, Wadland, hrabstwo Baden, hrabstwo Sargans, wójtostwa Morat, Granson, Orbe, Bellinzona i t. d. Do sprzymierzeńców należały rzeczypospolite: Saint-Gall, Bienne, Mülhus, Wallis, Genewy, Gryzonów, biskupstwo bazylejskie, opactwo i miasto Saint-Gall, księstwo Neuchâtel i Vallangen i t. d. Despotyzm dawnych republikanów poniżał ich poddanych; Wadland jęczał pod uciskiem kantonu Bern, do którego także należało Aargau. Poddani, którzy prawem spadku po rodzinie Tockemburg, oddani zostali opactwu Saint Gall, tak dalece ciemiężeni byli, iż się zbuntowali (1705). Cała Szwajcaryja przyjęła udział w tej sprawie za lub przeciw, i pokój zaledwie przywrócony został 1718 umową w Baden, na korzyść Tockemburczyków. Wszędzie szlachcic uciskał poddanego, ztąd też zawichrzenia częściowe nie ustawały aż do rewolucyi francuzkiej, kiedy wszyscy powstałi (1790). Valtelin oddzielił się od Gryzonów, by się połączyć z rzeczami pospolitemi włoskimi (1797). Francya wdała się i 12 kwietnia 1798 rzeczpospolita helweccka *jedna i niepodzielna* została ogłoszona, stolica *Arau*. Wydarzenia następne byt nowój rzeczpospolitej wystawiły na niebezpieczeństwo. Francya po tylu tryumfach, ujrzała się napastowaną ze wszech stron; Rossyanie i Austriacy chcą się wdrzeć do niej przez wąwozy szwajcarskie. Massena ocala Francją od napadu, zwycięstwem pod Zurich nad Rossyanami i Austryakami (1799).

1800. Napoleon wielkiego doznał poświęcenia ze strony Szwajcarów, kiedy z armią swoją przedzierał się przez górę wielkiego św. Bernarda. Lecz z nawyknięcia przywiązani do swoich kantonów odosobnionych górami, równie jak interesem, nie mogli się nagiąć do jedności i jednostajności swojej rzeczpospolitej, i dlatego zbuntowali się. Napoleon dzwignął Helwecją do

stopnia państwa sprzymierzonego dziewiętnastu kantonów niepodległych (1803). Do trzynastu pierwiastkowych kantonów dodano sześć nowych: Aargau, Thurgau, Saint-Gall, Graubünden (Grisons), Wadland (pays de Vaud) i Tessyn. Szwajcarya utraciła Bormio i Chiavenna, przyłączone do rzeczypospolitych włoskich. Francya ogłosiła niepodległość Wallis, której część stanowiła departament Simplon, ms. Sion; część Sabaudyi, połączona z krajem Genewy, utworzyła departament Lemanu, ms. Genewa. *Porentruj* oddawna już było główném miastem departamentu *Mont-terrible*. Przywileje rodu i miejsc zniesione. Napoleon przyłączył do swojej armii szesnaście tysięcy Szwajcarów. Przymierzem w Tylży księstwo Neufchâtelskie ustąpione marszałkowi Berthier (1807). Kiedy klęski padły na armię francuzką, Szwajcarya chcąc jakożkolwiek podeprzeć starożytną swoją opiekunkę, ogłosiła się neutralną, lecz sprzymierzeni nie mieli względu na tę neutralność. Kongres Wiedeński uznał niepodległość Szwajcaryi, i przyłączył do niej trzy nowe kantony: Wallis, Genewy i Neufchatelu, ten ostatni zostawiając pod zwierzchnictwem króla pruskiego (1815). Wالتelin przyłączono do królestwa lombardzko-weneckiego. Od epoki tego wielkiego urządzenia Szwajcarya była nieraz wystawiona na łup rozterek religijnych i politycznych, często tak gwałtownych, że bytowi jej zagrażały. Była chwila w której Francya chciała ją opanować.

1830. Szwajcarya w téj epoce lękała się, aby jéj Francya nie chciała odebrać dawnych departamentów; lecz sama w sobie doznawała częstych zawichrzeń; które przecież tylko rozdział kantonu bazylejskiego spowodowały, na Bazyleę miasto i Bazyleę gminy. Rewolucya w Wallis, zamieszania w Tessynie i Genewie dowodzą, że walka demokracji z arystokracją nie jest jeszcze blizką końca w Szwajcaryi i że pierwiastek religijny jest ciągle w stanie burzenia się między katolikami i protestantami.

ĆWICZENIA. Stan Szwajcaryi przed opanowaniem przez Rzymian. Co robił Cezar przeciw Helwetom? Co zrobili Retowie? Do której dyecezyi należała Szwajcarya? Którzy z barbarzyńców wkroczyli do Szwajcaryi? Czem była Szwajcarya za Karola W.? Kiedy przyłączona została do cesarstwa? Co zaszło w 1308? Jakie zwycięstwa odnieśli Szwajcarowie nad Austryakami, Burgundami, Frankami? Epoki kolejne przyłączania kantonów. W jakiej epoce urządziła się w formie rzeczypospolitój? Mappa za Rzymian, za Rudolfa I, Alberta I, reformy religijnój i rzeczypospolitój. Co zaszło w tychże epokach w Szkocyi, Szwecyi, Polsce? Wilhelm Tell. Karol płochy. Opactwo Saint-Gall. Genewa.

ROZDZIAŁ XI.

Holandya.

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Holandya jest częścią Europy środkowój. Stolice jój są: Amsterdam i Haga (la Haye). Dzieli się na dwanaście prowincyj: 1) Holandya północna, ms. Amsterdam; 2) Holandya południowa, ms. Haga; 3) Fryzja, ms. Leuwarden; 4) Gröninga, ms. Gröninga; 5) Drenthe, ms. Assen; 6) Ower-Yssel, ms. Zwolt; 7) Geldrya, ms. Arnheim; 8) Utrecht, ms. tegoż nazwiska; 9) Zelandya, ms. Middelburg; 10) Brabancya hollenderska, ms. Bois-le-Duc; 11) Limburg hollenderski, ms. Maestricht; 12) Luxemburg hollenderski, ms. Luxemburg.—Każda z tych prowincyj dzieli się na powiaty i kantony.

Inne miasta znaczniejsze są: Leyda, Nimega, Harlem, Zutphen, Berg-op-Zoom, Dokkum, Dordrechł, Breda, Saardam, Harlingen, Helder, Horn, Rotterdam, Flessinga.

Rzeki są: Yssel, Ren, Moza (Meuse), Skalda (Escaut), Wał, Roer, Lech, Amstel, i t. d. Kanały znaczniejsze: kanał północny, Zederick, Zuid-Williems-Waast, Gröesingski, i t. d; Zatok: Zwyderzec, Bies-Bosch, Dollart, przystań Y. Jeziora Fryzy i Gröningi, morze Harlem i t. d.

Wyspu: Ameland, Ter-Scheling, Vlieland, Texel, Shouwen, Tholen, Beveland, Walcheren i t. d.

CWICZENIA. Co oddziela Hollandyą od Anglii, Szwecyi, Rosyi? Jakie są granice Fryzyi, Zelandyi, Luxemburga? Do jakich morz wpadają rzeki? Jak daleko Leuwarden od Luxemburga, Gröninga od Midelburga? W jakich prowincyach są Breda, Saardam, Helder, morze harlemskie, Walcheren? Długość i szerokość geogr. Hagi, Nimegi, Luxemburga. {Stoki rzek, Renu, Mozy, Skaldy. Wyrachowanie granic Hollandyi w milach geograficznych.

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Czasy starożytne.

Na tych wybrzeżach spustoszonych przez przyływy oceanu, Fryzowie rozproszeni byli od ujścia Renu aż do ujścia Wezery. Należeli oni do szczepu Germańskiego Istewonow. W skutek wewnętrznych rozterek, Batawowie, osada Kattów, z rodziny germańskiej Hermionów, opuszczają brzegi Lippy i zajmują okolice między ujściem Mozy i Renu; inna osada, Attuarowie, czyli Chassuarowie, przybywa nad Yssel. Chaukowie, pokolenie Istewonów, ściągnęli do ujścia Ems, gdzie już byli Brukterowie, i t. d. Staveren i Medenblick, uważane są za stolice dawnych naczelników fryzyjskich. W owój epoce wybrzeża zbliżone do archipelagu brytańskiego, nie były tak poszarpane jak

teraz. Zdaje się że Cezar nie postąpił dalej za ujście **Mozy** (57); ale Drusus podbił **Batawów**, **Fryzów** i **Chauków**, pobudował twierdze, złączył kanałem **Ren** z **Ysselą** i zwyciężył flotę **Brukterów**.

Rok 1. po Jezusie Chrystusie. Fryzowie nie mogąc znieść jarzma rzymskiego zbuntowali się (28). Zapewniają że za **Nerona** pobili kilka legij na swoich bagnach. Rzymianie wzniesli kilka obozów warownych; na miejscu jednego z nich dzwignęła się później **Gröninga**. Około 70 r. **Batawowie** zbuntowali się pod władzą **Civilisa**, a wpływem wszechwładnym **Velledy**, wielkiej kapłanki **Brukterów**; **Ubiowie** i **Fryzowie** wspierali ten bunt, który niepokoił **Wespazjana**. Generał **Cerealis** przywrócił pokój, także pod wpływem **Velledy**, która później ujęta, służyła do ozdoby tryumfu w Rzymie. **Batawowie** otrzymali tytuł sprzymierzeńców, a nie poddanych Rzymu. Przypisują **Cerealisowi** otwarcie, czy może rozszerzenie rzeki **Lech**, jako środka obrony. **Agricola** powiódł z sobą do **Brytannii** korpus **Batawów**, wiernych sprzymierzeńców Rzymian (78). **Trajan** założył kilka osad (99), między innymi **Colonia Trajana** (około **Kliwii**). W trzecim wieku ludy między **Renem** i **Wezerą** stanowią u siebie sprzymierzenie **Franków**. Kraj nad **Ysselą** (**Isala** czyli **Sala**) był siedzibą **Franków salijskich** (1), rypuarscy zaś biorą nazwę od prawego brzegu **Renu**, który zajmowali aż do **Confluentia** (**Coblentz**), ztamtąd to oni wychodzili na rabunek **Gallii** (263). **Brukterowie** znad **Ems** wytępieni wojną domową ustąpili miejsca **Chamawom** i **Angriwariom**. **Saxonowie** rozszerzają się we **Fryzyi** i stają się groźnymi korsarzami dla **Gallii** i **Brytannii rzymskiej**. Niedaleko **Hagi** widać jeszcze obóz **Adryana**. Cesarz **Gallian** dla powściągnięcia **Germanów** wznosił twierdzę, późniejszy **Luxemburg**. **Maxymin** wyparł **Franków** z wysp **Batawskich** (288), **Konstancyusz Chlorus** znajduje ich tam i

(1) Niektórzy autorowie mniemają, że nazwisko to pochodzi raczej od **Saali** rzeki saskiej albo frankońskiej.

niemałą ich liczbę uprowadza w okolice spustoszone Trewiru, i t. d. Saxonowie na archipelagu zelandzkim zakładają gniazdo korsarskie (1).

Wieki średnie.

300. Konstantyn W. osłabił wszystkich tych nieprzyjaciół, częścią wytopniając ich, częścią zaciągając korsarzy na swoją flotę, a wojowników wcielając do legionów. Lecz ci co pozostali, wezwani przez przywłaszczyciela Maxencyusza, rzucili się na Galię i zburzyli przeszło czterdzieści miast (350). Cesarz Julian pobiwszy ich, usadowił pokolenia Franków salijskich na południu Mozy i Renu, by opustoszałe miejsca zaludnić. Później Marcomar i inni wodzowie Franków ponowili swoje najazdy. Arbogast, naczelnik Franków w służbie rzymskiej, odparł ich aż do własnego ich kraju, robiąc Ren granicą państwa (390): ostatni i bezkorzystny tryumf; wszystkie już granice są złamane. Syn Marcomara, Pharamond, przeszedł Ren (409); poległ, jak mówią w bitwie, pochowany został w Frankenburgu (góra franków w Hessyi). Syn jego Clodion osiadł w Dispargum (Duisburg), z kąd rozszerzał się w Gallii (437). Syn jego Merowesz połączył się z Rzymianami i Westgotami dla odparcia Hunnów (452). Królestwo Klowisa (Klodowusza) wnet sięgnęło do Renu, zyskując go za granicę północną (496). W podziale kraju między jego synów, kraj na stronie południowej ujścia Renu został częścią królestwa Soissons. Fryzjonowie północni byli wolnymi.

(1) W organizacyi prowincyj rzymskich, cały kraj między Renem i Mozą należał do dyecezyi Gallii i był częścią Germanii drugiej, metropolia Kolonia. Prócz tego znaczniejsze miasta, Deventurum (Deventer) Batavorum oppidum (Battenburg), Lugdunum batavorum (Leyda), Noviomagus (Nimega), Trajectum ad mosam (Maestricht), Trajectum ad Rhenum (Utrecht), i t. d.

600. Niebawnie Fryzonowie zostali hołdownikami Franków Austrazyjskich. Pepin podbił prowincye zwane Hollandyą północną i południową. Pokonał Fryzonów pod Duersted (Wyx) (689); ale mimo to był z nimi w ciągłej wojnie. Mnogie pokolenia połączyły się z Saxonami dla łupienia prowincyj Austrazyjskich. Liczni missyonarze przybywają głosić ewangelią tym dzikim poganom; wielu z nich umęczono. Karol Martel odniósł krwawe zwycięstwo nad Fryzonami, których książe zbuntował się (736). Nimega była ważnem miastem Austrazyi; lecz północ należała do Saxonów, i właśnie w Deventer, mieście najznakomitszem, pierwsze wybuchło wielkie powstanie; trzeba jeszcze wymienić Utrecht, Dokkum, i t. d. Karol W. pokonawszy Fryzów, odebrał im ich wodzów narodowych, narzucił im chrześcijaństwo z szablą w ręku; lecz mnóstwo Fryzów wywędrowało do wysp Brytańskich, do Jutlandyi, wielu bardzo zostało korsarzami (800). Karol W. miał pałac w Nimedze. Ludwik dobrowolny, zrzucony z tronu przez swoich synów, tam był znowu obrany cesarzem (832). W podziale państwa tego monarchy, Lotaryngia ograniczyła się wielką rzeką; Utrecht, Nimega, Maestricht, były miastami ważnemi. Fryzya należała do Saxonów i liczyła się zawsze do Germanii. Tymczasem Normandowie korzystając z ówczasowych zamieszania, obierają stanowiska przy ujściu rzek, a posuwając się w górę tychże, pustoszą wybrzeża: przez ich posterunki przy Renie i Skaldzie, wszystkie wielkie miasta zburzone, lub przynajmniej złupione. Ludwik dobrowolny oddał w lenność całą Fryzyą jednemu naczelnikowi normandzkiemu, zwanemu Harold; wnet ona podzieloną została na hrabstwa niepodległe. Haga była podówczas miejscem zbierania się najezdników.

900. Lotaryngia była przedmiotem ciągłej walki między Francją a Niemcami; część jej niższa, czyli księstwo Lotaryngii dolnej, albo Brabancya, pozostała przy państwie niemieckiem; obejmowała ona całą Fryzyą zachodnią aż do jeziora Flevo

(Zuydersee), wtedy jeszcze bardzo małego; na wschód była Hol-
landya, czyli Fryzya dziedziczna, w stopniu hrabstwa; potem szła
Fryzya wolna, podrobiona na siedm prowincyj nadmorskich,
czyli *seelandyj* sprzymierzonych i niepodległych, pod zwierzch-
nictwem cesarstwa. Lotaryngia dolna chciała otrząsnąć jarzmo
cesarstwa; lecz Henryk II powściągnął zaburzenia (1003). Bra-
bant, Luxemburg, Limburg wznoszą się do godności księstw.
Robert Fryz opanował Hollandyą, całą Fryzyą, a nawet Fłan-
dryą: zowią go hrabią wodnym (1070). W wielkich swa-
rach Grzegorza VII papieża, z cesarzem Henrykiem IV, Her-
mann Luxemburski wezwany został przez papieża na tron
cesarski, lecz nie mógł się na nim utrzymać (1088). W czasie
krucyat hrabiowie Hollandyi, księżęta Geldryi, mnóstwo panów
fryzyjskich biskupi Utrechtu, Gröningi, i t. d. udali się do zie-
mi świętej.

1200. Trwoga jaką wówczas Mongołowie rozsiłi po ca-
łej Europie była tak wielka w Hollandyi, że rybacy fryzyjscy
nie śmieli opuszczać swoich rodzin zestrachanych, by się udać,
według dawnego zwyczaju, na połów śledzi na brzegach Anglii
i Norwegii (1238). Zdarzenie okropne dopełniło miary postra-
chu tych okolic. Wysoki przyływ oceanu wznosił się nad brze-
gi tamy i pochłonał znaczną przestrzeń kraju wraz z mieszkań-
cami, tworząc tym sposobem z małego jeziora Flevo rozle-
głą zatokę Zuydersee (¹), Fryzowie nie okazują większej
uległości cesarzom niemieckim, nad tę z jaką byli dla Rzymian
lub Franków. Hrabia Wilhelm hollenderski, obrany cesarzem,
umiera w czasie wojny z Fryzami (1256). Nowa klęska padła:
przyływ morza okolicę zamożną zmienił w zatokę Dollart, po-
chłonałszy mieszkańców i mieszkania (1277). Fryzya wscho-
dnia podniesiona do godności hrabstwa dla rodziny Embden, in-

(¹) Niema pewności co do daty tego okropnego zdarze-
nia, podania wahają się między 1230 i 1282.

ne jeszcze zeelandye tworzą państwo Iwer (1). Geldrya tytuł księstwa przybrała; biskupstwo utrechtskie księstwem cesarstwa niemieckiego; wszystkie zaś wielkie miasta hollenderskie przyjęły udział w hanzie niemieckiej. Świetny dom luxemburski wstępuje na tron cesarski z Henrykiem VII (1308). Ten daje Czechom na króla syna swojego Jana, który tak szlachetnie zginął za Francją, walcząc z Anglikami pod Crecy (1346). Zawichrenia tych nieszczęśliwych czasów nie ustają.

Epoka nowoczesna.

1400. Sławny dom francuzko-burgundzki za Jana bez trwogi powiększony został księstwami Brabantu i Limburga. Książę Filip dobry przyłączył do tego hrabstwa Hollandyi i Zeelandyi, któremi zarządzał za pośrednictwem Statuderów, czyli namiestników (1430). Karol płochy nabył Geldryą, Zulphen, hrabstwo Fryzyi i wdychał do tytułu króla. Lecz uderzywszy na Lotaryngią wyższą, uległ w tej wyprawie (1477). Marya jego córka wszystkie te bogate posiadłości wniosła do domu austriackiego, zaślubiając arcyksięcia Maxymiliana. Ten zaś synowi swojemu Filipowi odstąpił Belgii i Hollandyi, pod tytułem Niderlandów, to jest posiadłości domu burgundzkiego, (1482). Gröninga, Drente, Over-Yssel, część Geldryi, należały wówczas do cesarstwa niemieckiego jako lenność. Filip zaślubił księżniczkę hiszpańską, tak zwaną Joanna obłąkana, córkę Ferdynanda i Izabelli, następnie został królem hiszpańskim pod imieniem Filipa I (1496). Syn jego, sławny Karol V zostaje królem Niderlandów (1515). Nabywa biskupstwa utrechtskiego część nierozzerwaną Over-Ysselu, do tego przyłącza Gröningę, Geldryą, Over-Yssel, i z tych nowych posiadłości tworzy cyrkuł burgundzki. Zostawszy po kolei arcyksięciem austriackim,

(1) Państwo (seigneurie) Jever i Kniphausen przeszło później do Oldenburga (1575—1625).

królem hiszpańskim, Karol V obrany jeszcze cesarzem (1519). W téj epoce rozwija się w Hollandyi przemysł i handel, ku czemu szczególnie sprzyjało odkrycie nowego świata i wynalezienie drogi do wschodnich Indyj. Karol V odstąpił synowi swojemu Filipowi II siedmnastu prowincyj niderlandzkich. Książę ten srogi, zacięty wróg reformy religijnéj, przywiódł z sobą inkwizycją hiszpańską, i chciał stłumic wszelką swobodę (1558). Wtedyto były owe powstania szlachty, którą Hiszpanie bezczelnie tytułowali *golcami* (gueux), *golcy leśni*, *golcy morscy*. Książę Alba, generał Filipa II, przytłumił bunty za pomocą swojej *Rady krwawéj*, która, jak utrzymują, przeszło czterdzieści tysięcy osób pozbawiła życia i mienia (1567). Tłumy kalwinistów przenosiły się do Anglii, bogacąc ją majątkiem i przemysłem. Książę Alby musiał cofnąć się przed zaciętością i odwagą golców, z których jeden, książę Oranii, z przydomkiem małomówny, statuder kilku prowincyj, o mało co nie wyzwolił siedmnastu prowincyj zpod srogięgo jarzma hiszpanów; lecz przez pokój utrechcki tylko mu się powiodło utworzyć sprzymierzenie (confoederatio) siedmiu prowincyj zjednoczonych: Geldryi, Hollandyi, Zelandyi, Utrechtu, Over-Yssel, Fryzyi i Gröningi. Mianowany został statuderem ⁽¹⁾ (1581). Mnóstwo protestantów belgijskich i francuzkich schroniło się do téj nowéj rzeczypospolitéj, podwyższając przez to jéj potęgę. Prócz tego pomoc Anglii dozwalała mu walczyć szczęśliwie z Alexandrem Farnese, księciem Parmy, generałem wojsk Filipa II. Wielkie zdolności wojskowe wodza hiszpańskiego, przy spółzawodnictwie intrygach prowincyj, niweczyły zabiegi księcia orańskiego, który wreszcie zamordowany został w Delft, przez Gerarda, zago-

(1) Ta nazwa oznacza odtąd gubernatora niepodległego, każda prowincya miała swojego Statudera; lecz kilka prowincyj mogło obrać tegoż samego, jak Wilhelm książę Oranii, który miał władzę dyktatorską nad Hollandyą, Zelandyą, Utrechtem i t. d. Później Statuderat stał się pewnym rodzajem godności monarchicznej.

rzalca, oddanego całkiem sprawie hiszpańskiej. Filip II, uszlachcił zbójcę: haniebnie szlachectwo, będące nagrodą morderstwa! Następcą Wilhelma był syn jego, sławny Maurycy nassauski, którego duma poświęciła na rusztowanie surowego i patryotycznego Barneveltda, któremu wywyższenie swoje zawdzięczał.

1600. Z wolnością, Hollandya ujrzała wzrastającą swoją potęgę. Chcąc z kolei zagrozić Hiszpanii, udała się na okrętach robić podboje w niezmiernych osadach hiszpańskich i portugalskich. Hiszpania zawarła rozejm, po którym nastąpiła wojna, a w tej admirał Tromp zniszczył flotę hiszpańską w bitwie pod Dunes (1639). Pokój Westfalski uznał niepodległość siedmiu sprzymierzonych prowincyj⁽¹⁾ (1648). Rewolucya zrzęda upadek domu orańskiego; statuderat zniesiony, a Jan Witt mianowany *wielkimpensyonaryuszem*⁽²⁾ Hollandyi (1650). Kiedy Ludwik XIV podbił Niderlandy hiszpańskie, Hollendrzy lękając się tak silnego sąsiada, połączyli się z Anglią i Szwecyą, dla powściągnięcia dumy wielkiego króla. Podpisał on układ w Aix-la-chapelle (1668), który mu zabezpieczał część jego zdobyczy. W cztery lata później Ludwik XIV w trzech miesiącach opanował Hollandyą (1672). Zwycięzeni robią korzystne ofiary dla Francji; lecz je odrzucono. Wtedy namyślali się, czyby nie lepiej było zwrócić kraj oceanowi przerywając tamy, które go bronią, a całą potęgę przenieść do Batawii w Australii. Admirał Ruyter

(¹) Odróżniano wtedy pod nazwą *generalicji* kilka prowincyj poddanych prowincyj sprzymierzonych, jak np. Drenthe, Bois-le-Duc, Breda, Berg-op-Zoom, Maestricht, Venloo, Ecluse, i t. d., zdobyte na Hiszpanach. Miasto i okręg Geldryi i wschodniej Fryzyi pozostały przy Prussach.

(²) Ten ważny urząd uzyskał imię od pensyi, która doń od samego początku przywiązana była, niejako na utrzymanie. Trwałość tego urzędu była pięcioletnia. Można było być powtórnie obranym. Każda prowincya, a nawet każde miasto Hollandyi miało swojego pensyonaryusza.

odznaczył się w téj wojnie. Stronnicy domu orańskiego, korzystając z nieszczęść ojczyzny, sprowadzili upadek i straszną śmierć Jana Witta, przywracając statuderat na korzyść młodego Wilhelma księcia Oranii; poczem zaleli kraj, zmuszając tym sposobem Ludwika XIV do odstąpienia zdobyczy i podpisania pokoju w Nimesie (1678). Książę orański zostawszy zięciem Jakóba II króla angielskiego, i korzystając z popularności, jaką zyskał w Anglii, udaje się 11 listopada 1688 z portu Hellevoetsluis, z wojskiem czternaście tysięcy wynoszącym na zajęcie tronu angielskiego. Zachował tytuł statudera Hollandyi, walczył na lądzie i na morzu z Ludwikiem XIV, i zmusił go pokojem w Ryświck do uznania siebie królem Anglii (1697). Hollandya zniosłszy statuderat (1702), była pod rządem sławnego Heinsiusa, wielkiego pensyonaryusza; połączyła się z Anglią i cesarstwem niemieckim przeciw Francyi. Heinsius, Marlborough i książę Eugeniusz, tworzyli sławny tryumwirat, tak zgubny dla Ludwika XIV, którego pokój utrechtski jedynie ocalił od zguby (1713). Ten pokój przyznał prowincjom sprzymierzonym Niderlandy hiszpańskie, których wszakże nie omieszkały oddać Austrii (1715). Heinsius wojną przeciw Francyi zubożył swoją ojczyznę; handel podupadł. Ludwik XV król francuzki rozpoczął wojnę i wkroczył do Hollandyi; wtedy przywrócono statuderat dla Wilhelma IV, część atoli narodu została przeciwną familii orańskiej (1747). W osadach ponosi Hollandya straty niewynagrodzone, a wojna 1781 z Anglią pozbawia ją ważności politycznej i reszty potęgi handlowej; fakcye dokonywają jęj zniszczenia. Rewolucya francuzka rzuca swoje legiony nad Ren, pod wodzą generała Pichegru; jazda bierze w Texel flotę nieprzyjacielską pośród lodów (1794). Statuder ucieka do Anglii. Rzeczpospolita batawska ogłoszona (1); i ta łączy się z Francją (1796). Woj-

(1) Dzielila się na osm departamentów: Amstel, Delft, Dommel, Ems, Skaldy i Mozy, Texel, Renu i starej Yssel.

ska angielskie i rossyjskie zagrażają Rzeczypospolitój, lądują w Hel-der; flotta hollenderska poddaje się nieprzyjaciołom, lecz Hol-landya tryumfuje.

1800. Rzeczpospolita batawska wróciła do dawnej ustawy; obrała wielkiego pensyonaryusza (1805). Napoleon korzystając z téj dążności monarchicznej podniósł Hollandyą do stopnia królestwa dla brata swojego Ludwika Bonaparte (1806), lecz wkrótce nie ufając wierności nowego królestwa, ostro się z niem obchodził, tak dalece, że Ludwik mniemał, iż do godności jego charakteru należy, zrzec się korony. Hollandya pozbawiona tytułu królestwa, przyłączona została do Francyi i podzielona na departamenta (1810). Kiedy tym sposobem metropolia traci byt polityczny, osady prawie wszystkie zajmują Anglicy. Z upadkiem Napoleona, Wilhelm Fryderyk orański, dawny statuder, opuszcza Anglią, miejsce swojego wygnania, przyjmuje tytuł króla Niderlandów i imie Wilhelma I. Nowe królestwo składa się z siedmnastu dawnych prowincyj, a tém samém obejmuje Hollandyą i Belgią (1815). Ale to połączenie dwóch państw, z których jedno protestanckie, drugie katolickie, nie przedstawiało widoku trwałości. Król Hollenderski wchodzi do związku niemieckiego z powodu Luxemburga. Dla osłony handlu Hollendrzy łączą się z Anglią i bombardują Algier (1816). Zdobycze w Australii pomnażają pomyślność dawnych osad, które im zwrócono; mimo to wszakże nędza powszechna, wielka. Nienawiść Belgów przeciw Hollendrom silnie się objawia. Żegluga na Renie utrudzona przez Hollendrów gniewa Niemcy (1824). Przyplawy oceanu sprowadzają klęski, zrywając tamy

W r. 1806 podzielona została na jedenaście departamentów. Wreszcie r. 1810 tworzyła departamenta francuzkie: Zuyderzee, ms. Amsterdam; Fryzyi, ms. Leuwarden; ujścia Mozy, ms. Haga; ujścia Skaldy, ms. Middelburg; ujścia Renu, ms. Bois-le-Duc; ujścia Ysseli, ms. Zwoll; Ysseli wyższej, ms. Arnheim; Ems zachodniej, ms. Gröninga.

niszcząc wybrzeża. Wrzenie polityczne codzien się wzmaga; wszystko zapowiada blizkie zerwanie między Belgią i Hollandją.

1830. Zaledwie rewolucya francuzka wybuchła, kiedy w téj chwili nastąpiło przewidziane zerwanie między Belgią i Hollandją. Wilhelm po silnym oporze, zmuszony orężem Francyi i Anglii, zrzeka się tytułu króla niderlandzkiego, przyjmując tytuł króla Hollandyi. Ponieważ część Limburskiego i Luxemburskiego przy nim pozostała, ztąd więc król hollenderski nie przestał być członkiem związku niemieckiego.

ĆWICZENIA. Jakie ludy zamieszkiwały Hollandją przed Rzymianami? Co zrobili Civilis i Velleda? Co to są Marcomir, Arbogast, Pharamond? Czem była Hollandya pod władzą Franków? Jacy panowie hollenderscy udają się na krucyatę? Nieszczęścia trzynastego wieku. Wzrost domu burgundzkiego. Wyzwolenie siedmiu prowincyj sprzymierzonych. Wojna z Ludwikiem XIV. Epoka upadku. Rzeczpospolita. Panowanie Francuzów. Mappa za Rzymian, za Franków. Łupieztwa Normandów. Mappa za Karola V. Golcy. Inkwizycya. Osady. Wilhelm orański, książę Alba, Filip II, admirał Tromp. Jan Witt, admirał Ruyter, statuder królem Anglii, Heinsius. Ludwik Bonaparte. Rewolucya 1830.

ROZDZIAŁ XII.

Belgia.

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Belgia jest częścią Europy środkowej. Stolica jój Bruxella. Dzieli się na dziewięć prowincyj: 1) Brabancya belgicka, ms. Bruxella; 2) Flandrya wschodnia, ms. Gand; 3) Flandrya za-

chodnia, ms. Bruges; 4) Hennegowia (Henaut), ms. Mons; 5) Limburg belgijski, ms. Hasselt; 6) Luxemburg belgijski, ms. Arlon; nakoniec trzy prowincye, Antwerska (Anvers), Leodyjska (Liege), Namiurska, z miastami tychże nazwisk.

Zasługują jeszcze na wzmiankę inne miasta: Louvain (Louvainium), Malines (Mechlin) Courtray, Tournay, Bouillon, Spa, Ypres, Tongres, Ostenda, Nieport, Charleroi, Fontenay, Fleurus, Philippeville, Marienburg, Menin, Dinant, Tirlemont, Eng-hien, Chimay, i t. d.

Rzeki: Sambra, Moza, Lys, Skalda (Escaut), Dyle, obiedwie Néthes, i t. d. Kanały: północny, łączący Mozę ze Skaldą przez Venloo i Antwerpią; Liége, łączący miasto tegoż nazwiska z Tre-wirem, kanał bruxelski do Charleroi i Antwerpii, z Gand do Terneuse; wreszcie łączący Ostendę, Bruges i Gand.

ĆWICZENIA. Co Belgią oddziela od Anglii, Austrii, Rosyji? Z jakich krajów przybywają rzeki? W jakich prowincjach są Fleurus, Spa, Ostenda? Granice Flandryi, Limburga belgijskiego, Hainaut, ujścia rzek.

Długość i szerokość geogr. Bruxelli, Arlon, Antwerpii. Mappa stoku Mozy, Skaldy, Lys. Odległość w milach geogr. z Maestrichtu do Antwerpii, do Tournay, do Gand. Rozwinięcie granic w milach geograficznych.

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Czasy starożytne.

Plemię celtyckie rozpostarło się na północy aż do brzegów Mozy; kiedy hordy Kimrów nadciągnawszy ze wschodu pokazały się na prawym brzegu Renu, znakomita część Celtów schroniła się na archipelag brytański (631—587); lecz horda zwana *bolc* czyli *belg* nie przeszła Renu, aż we dwa wieki później. Belgów było przeszło trzy kroć sto tysięcy; rozciągnęli się on aż ku Sekwanie. Wiele z nich przeszło na wyspy brytańskie.

Kiedy Rzymianie pierwszy raz zajrzeli do Belgii, zastali w niej Ambivantów (w okolicy Antwerpji), Nerviów (nad Skaldą), Menapiów (w Brabancyi półn.); Eburonów (około Leodyum); Aduatików (w kraju Namiur); i t. d. Ponieważ Belgowie rozsiedli się w Gallii, nadawano więc nazwę *Belgium proprium* (Belgia właściwa) okolicom Ambionów (Amiens), Atrebatów (Arras), Bellowaków (Beauvais). Wszystkie te ludy były sprzymierzone. Za przybyciem Cezara liga belgijska była potężna; Nerwiowie i Eburonowie byli najgroźniejsi. Cezar pobił właściwych Belgów nad rz. Aisne, Nerwiów nad Sambrą. Tongrowie których miasto było Atuatica (Tongres), wycieli jedną legią rzymską, Cezar ukarał ich wiarołomstwo zaprzędając w niewolę pięćdziesiąt trzy tysiące Tongrów (57). Pobił Morinów (kraj Cassel) i Menapiów w ich lasach, które wycięć rozkazał (56). Następnego roku wyparł do Niemiec Uzypetów i Tenkterów którzy uciekając przed Swewami, przeszli Ren i szukali schronienia w Belgii; po czem udał się do Brytanii aby wstrzymać Celtów i Belgów Albionu od wspierania ich braci na stałym lądzie (1). Lecz już urządziło się wielkie powstanie Belgów: Ambiorix eburonczyk główną jego sprężyną, cała legia rzymska w pień wycięta; powstańcy porozumieli się z Gallią i Germanią, z kąd odbierali posiłki. Ambiorix zwyciężony zniknął w lesie ardeńskim; geniusz Cezara dokonał reszty (53). Po zniszczeniu Eburonów, Tongro-

(1) Był to wszakże smutny i zrażający widok dla generała mniej śmiałego, ta wojna na równinach błotnistych i wśród odwiecznych lasów Sekwany i Mozy. Podobnie jak pogromcy Ameryki, Cezar często zmuszony był torować sobie drogę z siekierą w ręku, zarzucać mosty na bagnach, postępować z legiami, raz po stałej ziemi, drugi raz w bród lub wpław. Belgowie plątali swoje lasy, jak amerykańskie są z natury poplecione lianami; lecz Cortez i Pizarro wyzsi orężem toczyli wojnę na pewno. A czemże byli Peruwianie w porównaniu z temi twardymi i drażliwymi ludami Bellowaków, Nerwiów, którzy po sto tysięcy zbrojnych wojowników wystawiali przeciw Cezarowi? (Michelet, hist. rzymska).

wie zajmują cały kraj. August niemało miał trudu w utrzymaniu tych ludów wojowniczych, i gdy sam osobiście nękał Pannończyków nad Dunajem, namiestnik jego Carrinas powściągał Marinów, zwyciężał Swewów i odpierał ich do Germanii (32). Następnie aby stawić Germanów przeciw Germanom, August oddziela od Belgii cały lewy brzeg Renu dolnego, i pokrywa go osadami niemieckimi (16); ztąd prowincye te nazwano Germanią. Germania dolna czyli druga, z metropolią Kolonią, rozciągała się od Mozelli do ujścia Renu i do Oceanu; górna czyli dolna Germania pierwsza. ciągnęła się na południe ku wschodowi Mozelli, wzdłuż Renu aż do Helwecyi.

Rok 1 po J. Chrystusie. Belgia, kraj graniczny, zajęta była ciągle przez legie. Cały kraj na zachód Skaldy należał do Belgii drugieję; metropolia Reims; cały kraj na wschód Skaldy aż do Mozy stanowił Germanią drugą; między Mozą i Mozellą była Belgia pierwsza, metrop. Trewir. Mons podówczas był tylko posterunkiem wojennym. Cesarz Antonin zbudował twierdzę Huum (Huy). Wody mineralne w sąsiedztwie wielu miały zwiedzających (150). Napady Franków, Germanów, krajowców, były nieustanne od batawczyka Civilisa począwszy, który chciał wywalczyć niepodległość Galii (69), aż do belgijczyka Carrausiusa, pana flotty, który udał się do Brytanii, by go uznano cesarzem (287). Konstancyusz Chlorus wrócił pokój krajowi. Cała Belgia objęta była dyecezyą galijską, równie jak prowincye Germania pierwsza i druga.

Wieki Średnie.

300. Frankowie, choć twardego obejścia doznali od Konstantyna W. nie zaprzestali przecież swojego łupieztwa. Pierwszą ich zdobyczą były wyspy przy ujściu Skaldy i Mozy (350). Ztamtąd posunęli się do Taxandryi (Tessenger-loo). Cesarz Julian pobiwszy ich, kraj ich oddał Salijczykom, z warunkiem że go bronić będą ako poddani rzymscy (357). Prowincye reńskie pustoszą Germa-

nie i Frankowie ripuarscy. Arbogast, wódz Franków salijskich przez długi czas jest jedynym obrońcą tych okolic (390), wkrótce atoli wszystko zajęte (408). Clodion, syn Pharamonda, wódz, czy książę Franków, posuwa swoje podboje aż do Gallii (437). Meroweusz, od którego pokolenie królów merowingami nazwane, łączy się z generałem rzymskim Aetiusem do walki przeciw Attili (452). Syn jego Childeryk walczy z generałem rzymskim Aegidiusem i synem jego Syagryuszem; osiada w Tournay (481). Syn jego Clovis za całe dziedzictwo miał kraj między Skaldą i Oceanem: połączył się z naczelnikami Franków sąsiedzkich, podbił kraj Tongrów, który przedzielał Franków salijskich od ripuarskich, i położył kres panowaniu rzymskiemu w północnej Gallii (486), zwyciężył swoich nieprzyjaciół, i wyciął w pień wodzów Franków, swoich sprzymierzeńców i opanował ich kraje. (510). Przy śmierci Clovisa Belgia była częścią królestwa Soissons aż do Mozy; reszta należała do Ostrazyi.

600. W organizacyi rozległych posiadłości Franków, prowincye germańskie na lewym brzegu Renu należały do Ostrazyi; prowincye zachodnie, szczególnie ograniczone Skaldą, nazywały się w następstwie czasu Neustrją (Wester-Reich, królestwo zachodnie, Ostrazyja Oster-Reich, królestwo wschodnie). Święta rodzina Heristalla panowała nad rozległymi lasami Leodyum i Namiuru. Pepin Heristall został księciem Ostrazyi (678). Neustrya monarchiczna, pierwiastkowa ojczyzna Clovisa, chciała odzyskać dawne prawa do Ostrazyi, teraz rzeczypospolitój arystokratycznej. Lecz Pepin Heristall odniósł stanowcze zwycięstwo nad Neustrją pod Testry (blizko Peronne), i Neustrya musiała podlegać Ostrazyi, zwłaszcza kiedy sławny Karol Martell (młot) syn Pepina Heristall, przez liczne zwycięstwa zwrócił oczy wszystkich Franków na swoją rodzinę. Syn jego Pepin mały (le bref) zostawszy księciem Neustryi i Ostrazyi, złożył z tronu ostatniego Merowinga Childeryka III, i za wpływem Zacharyasza papieża kazał się koronować królem na wielkiem zgromadzeniu

panów i biskupów w Soissons, tym sposobem zaczął dynastyą, której Karol sławny syn jego nadał nazwę Karolowingów (752). Normandowie zaczynają szerzyć okropną pożogę wzdłuż brzegów rzek; Karol W. nieśmiertelnej pamięci syn Pepina, opiera się im silnie. Gand jest wielkim arsenałem morskim. Lecz po śmierci tego wielkiego cesarza, korsarze zakładają wielkie posterunki na wyspach Mozy i Skaldy; i szerzą rozboje po wszystkich ważniejszych miastach, Antwerpii, Gandawy, Lozanium, Courtray, Maestrichtu, Akwisgranu, (Aix-la-chapelle) i t. d. Posuwając się w górę Renu złupili nawet Bonn, Kolonią, Koblenc, i t. d. Między innemi wielkimi klęskami, które ponieśli, wspomnieć należy o porażce pod Lovanium (Louvain) (891). W podziale państwa Karola W. królestwo francuzkie rozciągało się aż do ujścia Skaldy i koryta wyższej Mozy; kraj aż na lewo Renu dostał się w podziale Lotharowi II; nazwano go Lotaryngią (Lorraine) i podniesiono do godności królestwa (855); rozciągała się ona wzdłuż Renu aż do Szwajcaryi; lecz krótki był byt tego królestwa (887) i Lotaryngia wróciła do nazwy księstwa (900), następnie przyłączona została do cesarstwa niemieckiego wbrew życzeniom Francyi, która też tylekroć o nią się spierała, jako o naturalną swoją granicę. Ta posiadłość lewego brzegu Renu będzie jabłkiem niezgody między Francją a cesarstwem niemieckiem, niekiedy Francya dostaje ją, ale jój stale utrzymać nie może.

900. Kiedy po Karolowingach Hugo Capet nową zaczynał dynastyą (987), Francya posiadała hrabstwo Flandryi między Skaldą i Sommą; Bruges i Gandawa były miastami głównemi. W 954, Lotaryngią zbuntowaną przeciw cesarstwu podzielił, Otto W. na dwa księstwa; wyższej Loćaryngii, czyli księstwo Mozelli, po obu stronach téj rzeki, i niższej Lotaryngii, czyli księstwo Brabantu (zwane także Lotaryngia ripuarska, księstwo Lothiera), po obudwóch brzegach Mozy między Renem i Skaldą. W pierwszej wyprawie krzyżowój Lotaryngia niższa

miała zaszczyt dać wojsku krzyżackiemu wodza w osobie księcia swojego Gotfrieda de Bouillon, który został królem Jerozolimy (1099). Towarzyszyło mu mnóstwo panów, między którymi był brat jego Eustachy, hrabia buloński, i drugi brat Baudouin, który był królem Jerozolimy (1100). Feodalizm, który się rozpoczął tryumfem Ostrazyi nad Neustrją, jest teraz w całej sile. Wszędzie panowie możni stali się niepodległemi, tak w księstwie lotaryńskiem, jak w księstwie brabantkiem, wielkich lennościach cesarstwa; Flandryjscy hrabiowie wojowali z Brabantczykami, którzy znowu ze swojej strony szli do Anglii i do Niemiec staczać boje. Wojna była wszędzie, między hrabstwem Namiur i Zelandją, księstwem Luxemburskiem i Limburgiem, państwem mechlińskiem (malines) i margrabstwem antwerskiem i t. d. Szał krucyat zdawał się uświęcać siłę oręża; wszędzie bójki, krew, nadużycie siły.

1200. W czasie czwartej krzyżowej wyprawy, Baudouin, hrabia Flandryi i Henegawii, założył cesarstwo łacińskie w Konstantynopolu (1204). Flandrya, wazalka Francyi, lecz niepodległa, całą duszą sprzyja Anglii. Łączy się z cesarzem Ottonem IV przeciw Filipowi Augustowi królowi Francyi (1214); później zaś z Edwardem I angielskim przeciw Filipowi pięknemu, królowi francuzkiemu. Król ten podbił Flandryą tak bogatą, przemyślną i zaludnioną; lecz Gand mu się wysliznęło (1299). W Bruges wielka była rzeź Francuzów. Flamandczycy wygrywają pod Courtray bitwę ostróg (la journée des Eperons), zgubną dla wojska francuzkiego (1302); ale Filip piękny wetuje honor swojej armii pod Mons-en-Puelle (1305). Tem zwycięstwem zyskał Flandryą aż do Lys, reszta zaś prowincyi była pod jego zwierzchnictwem. Flamandczycy wszakże zachowali dawną przychylność dla Anglii, trzeba było często walczyć z nimi: Filip Walezyusz odniósł nad nimi zwycięstwo pod Cassel (1328). Mimo to, Jakób Artevelle, piwowar z Gand,

buntuje całą Flandryą na korzyść Edwarda III angielskiego (1336). Anglicy zniszczyli wielką flotę francuzką w l'Ecluse (1340): ogromna klęska, która zmusiła do zawarcia pokoju. Ale wewnętrzne rozterki niszczyły Flandryą; straszne były zatargi między szlachtą i ludem; syn Artevella, pan w Bruges, władał całym krajem. Karol VI król francuzki, zniósł zupełnie armią ludową pod Rosebeck (1382). Anglicy zajmują Flandryą nadmorską, aby podźwignąć swoje stronnictwo; zawieszenie broni wstrzymuje kroki nieprzyjacielskie.

Epoka nowoczesna.

1400. Filip burgundzki do posiadłości francuzkich przyłączył Flandryą, Antwerpią, Mechlin (1384). Jan bez trwogi, dodał do tego Brabancją, Limburg (1406); Filip dobry, Namur, i Henegowię (1433), i Luxemburg (1443), rozległe te posiadłości powiększył jeszcze w Hollandyi Karol płochy najbogatszy książę owego czasu. Dziedzictwo jego dostało się domowi austryackiemu przez Maryą córkę jego (1477). Karol V, urodzony w Gandawie (Gand) (1500), mieście flandryjskiem, zrobił flamandczyków panami wielkiej części Europy. Okrutny syn jego Filip II, przez nienawiść reformy zaprowadził do Belgii despotyzm hiszpański. Ministrem jego wówczas był Grandvelle a generałem sławny książę Alby (1566). Wzniesiono rusztowania, szlachetna krew *goleców* potokami płynęła, wojna domowa zakrwawiła Niderlandy (Niederlande). Prowincye sprzymierzone protestanckie, wydobyły się zpod uciemiężenia hiszpańskiego pod księciem Oranii, a gdyby nie przybycie Aleksandra Farnesa księcia Parmy, i prowincye katolickie byłyby toż samo zrobiły (1579). Filip II dał w posagu Niderlandy hiszpańskie córce swojej Izabelli, którą zaślubił arcyksiążę austryacki (1598). Wtedy Thionville, Montmedy, Arras, i t. d. należały do Niderlandów, biskupstwo zaś Leodyjskie, Verviers, Dinant, Tongres, i t. d. do cesarstwa niemieckiego.

1600. Filip II ledwie tylko tytuł regentki w Niderlandach zostawił Izabelli, po jój śmierci prowincye te wróciły znowu do Hiszpanii. Tymczasem Francya wznowiła dawne pretensye do tych prowincyj, przez któreby zyskała Ren za granicę swoją. Francuzi zajęli Arras, kiedy Kondeusz wygrał sławną bitwę pod Rocroy (1643) i zdobył Thionville. Te zwycięstwa połączone z wielą innemi, w innych stronach, sprowadziły ważny pokój Westfal-ski (1648). Ludwik XIV poszukując posagu małżonki swojej Maryi Teresy, księżniczki hiszpańskiej, opanował Niderlandy z szybkością niesłychaną. Pokój akwisgrański wstrzymał go (1). Pokój w Nimwedze zapewnił Ludwikowi XIV miasta, które zabrał Niderlandom; Condé, Bouchain, Cambrai, Valenciennes, Saint-Omer, i t. d. (1678). Duma Ludwika XIV sprowadziła znowu teatr wojny do Niderlandów. Marszałek Luxembourg odniósł świetne zwycięstwo pod Fleurus (1690), obecność Ludwika XIV zapewniła pomyślny skutek oblężeniu Mons, i Namiuru; Francuzi wygrali krwawe bitwy pod Steinkerke i Nerwinde (1697). Pokój Ryswicki wstrzymał to powodzenie. W czasie wojny o następstwo hiszpańskie (1701), Ludwik XIV zajął Niderlandy hiszpańskie, które utracił przez nieszczęsną kłę-

(1) Pokój zwany pirenejskim (1659) przyznał Ludwikowi XIV Arras, Hesdin, Bapaume, Bethune, Lens, Théroouane, i t. d. w Artezji; Gravelines, Ecluse i inne twierdze we Flandryi; Landrecies i Quesnoy w Henegawii (Hainaut), Thionville, Montmedy, Carignan, i t. d., w Luxemburgu; do tego Marienburg, Philippeville, Avesnes, i t. d. W pokoju akwisgrańskim (1668), zyskał Ludwik XIV, Charleroi, Douai, Tournai, Oudenarde, Lille, Armentières, Courtrai, Bergues, Furne. Pokój w Nimwedze zmusił króla do zwrotu Maestrichtu i innych zdobyczy dla Hollandyi, dla Hiszpanii zaś Charleroi, Oudenarde, Gand, Courtray, miasto i księstwo Limburg; lecz zatrzymał Valenciennes, Bouchain, Condé, Cambrai, Aire, Saint-Omer, Ypres, Bailleul, Cassel, Maubeuge i t. d. Pokój ryswicki (1697) zmusił go do licznych ofiar: Luxemburg, Charleroi, Mons, Courtray, Ypres, i t. d., stracone zostały dla Francyi.

skę pod Ramilies, którą wódz angielski Marlborough zadał nieudolnemu Villeroi (1706). Zwycięstwa przez Marlborougha i księcia Eugeniusza odniesione nad Vendomem pod Oudenarde (1708) i nad Villarssem pod Malplaquet, dopełniły miary niezdolność Francuzów (1709). Szczęściem Villars ocalił Francją pod Denain, zwyciężywszy Hollendrów i cesarskich pod wodzą księcia Eugeniusza (1712). W czasie wojny o następstwo austriackie Ludwik XIV uderzył na Niderlandy austriackie i szablą marszałka saskiego odniósł zwycięstwo pod Fontenoy nad Hollendrami i Anglikami (1745). Zwycięstwa pod Rocoux (niedaleko Laëge) i pod Lowfeld (niedaleko Maestrichtu), otworzyły wojskom francuzkim drogę do Hollandyi (1746—1747). Pokój akwizgrański pozbawił Francją tych zdobyczy (1748). Odtąd Niderlandy katolickie w takiem były wrzeniu, że Austria chciała je wymienić na Bawaryą (1785). Rewolucya rozpoczęła się w Brabancyi i Henegowii; armia cesarska pobita pod Turnhut (1789). Na hasło rewolucyi francuzkiej, powstanie w Niderlandach szerzy się wraz ze zwycięstwem; wszystkie prowincye belgijskie, z wyjątkiem Luxemburga, ogłaszają się niepodległemi (1790). Kongres rządzący zbiera się w Bruxelli, mimo wszelkie usiłowania Józefa II. Następca jego Leopold II połączywszy się z Anglią, Prussami i prowincjami sprzymierzonymi uspokoił przecie Belgią. Francya (1) wtedy puściła jedną ze swoich armij do Belgii pod wodzą generała Dumouriez który odniósł zwycięstwo nad Austryakami pod Jemmapes (1792). Niderlandy austriackie podbite. Lecz o tę posiadłość, która za-

(*) Tak mało było jedności w tych krajach, że król pruski posiadał margrabstwo Arlon w Luxemburskiem; miasto Geldryą, w Geldryi południowej; Hollendrzy posiadali hrabstwa Fauquemont, Dalem, miasto Venloo i t. d. Rodzina francuzka la Tour d'Auvergne posiadała księstwo Bouillon; dom Aremberg, księstwo d'Enghien i t. d. Biskupstwo leodyjskie, Tongres, Huy, hrabstwo Hoorn, należały do cesarstwa niemieckiego.

pewniała Francyi granice po Ren, występują do walki Hannoveranie, Anglicy, Prussacy i Austriacy: wojska francuzkie cofają się; lecz w końcu zwycięstwa Jourdana pod Watignies (1793) i pod Fleurus, zwracają Francuzom całą Belgią: zdobycz tę ubezpieczył traktat w Campo-Formio.

1800. Pod panowaniem francuzkiem Belgia tworzyła dziewięć departamentów: Deux-Néthes, ms. Antwerpia; Skaldy, ms. Gand; Lys, ms. Bruges; Jemmapes, ms. Mons; Dyle, ms. Bruxella; Sambry i Mozy, ms. Namur; Mozy niższej, ms. Maestricht; Ourthe, ms. Liege; Forêts, ms. Luxemburg. Belgia dzieliła sławę i nieszczęścia Francyi. W 1814 oddzielona została od niéj; przyłączono nawet do niéj Mariembourg, Philippe, Chimay i t. d., które należały do Francyi przed rewolucyą. Za powrotem Napoleona teatr wojny przeniósł się na pola belgickie. Napoleon wygrał bitwę pod Fleurus, pospoliciéj zwaną bitwą pod Ligny ⁽¹⁾ (dnia 16 czerwca 1815 roku), przeciw Prussakom pod wodzą Blüchera; poczem uderzył na Anglików pod wodzą Wellingtona, blisko wioski Mont-Saint-Jean, niedaleko od Waterloo; już się zwycięztwo na jego stronę przechylało, kiedy przybycie Blüchera wydarło mu tryumf i cesarstwo (18 czerwca 1815). Kongres Wiedeński Belgią katolicką oddał Hollandyi protestanckiej, przywracając tym sposobem dawne królestwo Niderlandów, które oddano Wilhelmowi Fryderykowi Orańskiemu. Lecz zgoda nie mogła panować między temi dwoma krajami tak sobie przeciwnemi interesem, religią, i pamięcią dawnych bojów. Wszechwładna potęga duchowieństwa kieruje umysłami.

1830. Rewolucya francuzka była hasłem niepodległości belgijskiéj. Naprózno Hollandya ogłasza oddzielność obudwóch krajów, i księcia Oranii mianuje gubernatorem Belgii: ten stan rzeczy utrzymać się nie może. Belgia ogłasza się zupełnie nie-

(1) Ligny, wioska belgijska (Namur).

podległą, i ofiaruje koronę księciu Nemours, którego ojciec odmówił przyjęcia; wtedy książę Sasko-Koburski obrany królem 4 czerwca 1831, pod imieniem Leopolda I. Gdyby Francya przyjęła była koronę, byłaby odzyskała lewy brzeg Renu, jako naturalną swoje granicę. Francya broniła Belgii naprzeciw Hollandyi, która przedłużyć bój pragnęła. Armia francuzka w pięćdziesiąt tysięcy ludzi wkracza do Belgii, a flota anglo-francuzka zagraża brzegom; Hollendrzy opuszczają cytadelę antwerską, po świetnej obronie (1832). Lecz dopiero po układach 1839 r. mocą których podzielono Limburg i Luxemburg między Belgią i Hollandyą, dyplomacya europejska uznała królestwo belgijskie.

ĆWICZENIA. Czem byli Belgowie za przybyciem Rzymian? Co zrobił Cezar? Jaki był podział kraju? Co to byli Ambiorix, Carrausius, Arbogast? Pierwsze rabunki Franków. Co to jest Neustrya, Ostraza? Co to są Merowingowie, Karolowingi? Co jest Lotaryngia? Co zrobiła Flandrya przeciw Francyi? Golcy. Panowanie hiszpańskie, austryackie, francuzkie. Podboje Ludwika XIV. Jakie były jego zwycięstwa i klęski? Jak działał Ludwik XV, rzeczpospolita, Napoleon? Epoka rozdziału z Francyą i z Hollandyą. Podboje Cezara. Pierwsze usadowienie się Franków. Walki Neustryi z Ostrazą. Gottfryd de Bouillon i Baudouin hrabia flandryjski. Artevelle. Dom burgundzki. Wyprawy Ludwika XIV. Condé, Marlborough. Villars, Dumouriez, Jourdan, Wellington, Blücher. Oblężenie Antwerpii.

ROZDZIAŁ XIII.

Francya.

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Francya jest częścią Europy środkowej. Paryż jest jój stolicą. Dzieli się na osmdziesiąt sześć departamentów, które zastąpiły dawne prowincye, dla ważności historycznej godne poznania. Każdy departament czyli prefektura dzieli się na powiaty, czyli podprefektury. Załączamy ich tablicę, porównawczą (¹). Powiatów liczą trzysta sześćdziesiąt trzy.

PROWINCYE DAWNE.	DEPARTAMENTA.	POWIATY.
Flandre . . .	Nord	*LILLE, Dunkerque, Hazebroack, Douai, Cambrai, Avesnes, Valenciennes.
Artois . . .	Pas de Calais . . .	*ARRAS, Boulogne, Saint-Omer, Montreuil, Saint-Pol, Bethune.
Picardie . . .	Somme	*AMIENS, Abbeville, Doullens, Peronne, Montdidier.
Normandie.	Saine-Infericure . . .	*ROUEN, Dieppe, Neufchâtel, Yvetot, le Havre.
	Eure	EVREUX, Pont-Audemer, Louviers, les Andelys, Bernay.
	Orne	ALENÇON, Domfront, Argentan, Mortagne.
	Calvados	CAEN, Pont-l'Eveque, Lisieux, Falaise, Vire, Bayeux.
	Manche	SAINT-Lo, Valognes, Coutances, Avranches, Mortain, Cherbourg.
	Ille-et-Vitaine . . .	*RENNES, Saint-Melo, Montfort, Fougères, Vitré, Reden.
Bretagne. . .	Cotes-du-Nord . . .	SAINT-BRIEUE, Lannion, Guingamp, Loudéac, Dinant.
	Finistère	QUIMPER, Morlaix, Brest, Chateaulin, Quimperlé.
	Morbihan	VANNES, Lorient, Pativy, Ploërmel.
	Loire-Inferieure . .	NANTES, Chateaubriant, Ancenis, Saavenay, Paimboeuf.

(¹) Nazwiska miast większemi głóskami drukowane są stolicami departamentów, te zaś przy których położono gwiazdkę, są stolicami dawnych prowincyj.

PROVINCYE DAWNE.	DEPARTAMENTA.	POWIATY.
Poitou	Vendée	BOURBON - VENDÉE, Fontenaye - le - Comte, les Sables d'Olonne.
	Vienne	*POITIERS, Loudun, Châtelleraul, Montmorillon, Civray.
Aunis, Sain- tonge.	Deux-Sevros	NIORT, Parthenay, Melle, Bressuire.
	Charente-Inferieure	*SAINTES, La Rochelle, Rochefort, Saint-Jean d'Angely, Marennnes, Jonzac.
Angoumois	Charente	*ANGOULEME, Ruffec, Confolens, Cognac, Barbozieux.
Guienne	Gironde	*BORDEAUX, Lesparre, Blaye, Libourne, la Réole Bazas.
	Dordogne	PERIGUEUX, Nantron, Riberac, Sarlat, Bergerac.
	Lot	CAHORS, Gourdon, Figeac.
	Aveyron	RHODEZ, Espalion, Villefranche, Milhau, Sainte-Affrique.
	Tarn-et-Garonne . .	MONTAUBAN, Moissac, Castel-Sarrazin.
Gascogne	Lct-et-Garonne . . .	AGEN, Villeneuve-d'Agen, Marmande, Nérai.
	Landes	MONT-de-MARSAN, Dax, Saint-Sever.
	Gers	*AUCH, Condom, Lectoure, Lombez, Mirande.
	Hautes Pyrenées . .	TARBES, Bagnères de Bigorre, Argelez.
Béarn	Basses Pyrenées . .	*PAU, Bayonne, Orthez, Oloron, Mauléon.
Comté de Foix . . .	Ariège	*FOIX, Pamiers, Saint-Girons.
Roussillon	Pyrenées Orientales	*PERPIGNAN, Prades, Céret.
Languedoc	Haute-Garonne . . .	*TOULOUSE, Muret, Villefranche, Saint-Gaudens.
	Tarn	ALBI, Gaillas, Lavaur, Castres.
	Aude	CARCASSONNE, Castelnaudari, Limoux, Narbonne.
	Herault	MONTPELLIER, Saint-Pons, Lodève, Beziers.
	Lozère	MENDE, Marvejols, Florac.
	Haute-Loire	LE PUY, Brioude, Yssengeaux.
Comtat Venai- ssin	Ardèche	PRIVAS, Tournon, l'Argentière.
	Gard	NIMES, Alais, Uzés, le Vigan.
	Vaucluse	AVIGNON, Orange, *Carpentras, Apt.
	Bouches-du-Rhône	MARSEILLE, *Aix, Arles.
Provence	Var	DRAGUIGNAN, Brignoles, Grasse, Toulon.
	Basses-Alpes	DIGNE, Barcelonnette, Sisteron, Forcalquier, Castellane.

PROVINCYE DAWNE.	DEPARTAMENTA.	POWIATY.
Corse . . .	Corse	AJACCIO, *Bastia, Calvi, Corté, Sartine.
	Hautes-Alpes . . .	GAP, Briançon, Embrun.
Dauphiné. .	Drôme	VALENCE, Die, Montélimart, Nyons.
	Isère	*GRENOBLE, Vienne, la Tour-du-Pin, Saint-Marcellin.
Bourgogne.	Ain	BOURG, Nantua, Trevoux, Bèlley, Gex.
	Saône-et-Laire . .	MACON, Autun, Châlons-sur-Saône, Lauhans, Charoles.
	Yonne	AUXERRE, Sens, Joigny, Tonnerre. A- vallon.
Franche- Comté	Côte-d'Or	*DIJON, Châtillon-sur-Seine, Semur, Beaune.
	Jura	LONS-le-SAULNIER, Dôle, Poligny, Saint-Claude.
	Doubs	*BESANÇON, Montbéliard, Beaume-les- Dames, Pontarlier.
Alsace . . .	Haute-Saône . . .	VESOUL, Lure, Gray.
	Haut-Rhin	COLMAR, Belfort, Altkirch.
	Bas-Rhin	*STRASBOURG, Wissembourg, Saver- ne, Schélestadt.
Lorraine. .	Moselle	METZ, Thionville, Briey, Sarreguemines.
	Meurthe	*NANCY, Château-Salins, Sarrebourg, Lunéville, Toul
	Vosges	EPINAL, Neufchâteau, Mirecourt, Remi- remout, Saint-Dié.
Champagne	Meuse	BAR-le-DUC, Montmedy, Verdun, Com- mercy.
	Haute-Marne . . .	CHAUMONT, Vassy, Langres.
	Aube	*TROYES, Aréis-sur-Aube, Bar-sur-Sei- ne, Nogent.
Ile-de-France	Ardennes	MÉZIÈRES, Rocroi, Sedan, Réthel, Vou- ziers.
	Marne	CHALONS, Reims, Epernay, Sainte-Me- nehould, Vitry-le-Français.
	Aisne	LAON, Saint-Quentin, Vervins, Soissons, Château Thierry.
Ile-de-France	Oise	BEAUVAIS, Clermout, Compiègne, Sen- lis.
	Seine	*PARIS, Saint-Denys, Sceaux.
	Seine-et-Oise. . .	VERSAILLES, Mantes, Pontoise, Ram- bouillet, Corbeil, Etampes.
	Seine-et-Marne. .	MELUN, Meaux, Coulommiers. Provins, Fontainebleau.

PROWINCYE DAWNE.	DEPARTAMENTA.	POWIATY.
Orléanais . . .	Eure-et-Loir . . .	CHARTRES, Dreux, Nogent-le-Rotrou, Châteaudun.
	Loiret	*ORLÉANS, Pithiviers, Montargis, Gien.
	Loir-et-Cher . . .	BLOIS, Vendôme, Romorantin.
Maine . . .	Sarthe	*LE MANS, Mamers, Saint-Colais, la Flèche.
	Mayenne	LAVAL, Mayenne, Château-Gontier.
Ajou . . .	Maine-et-Loire . .	*ANGERS, Segré, Baugé, Seumur, Beaupréau.
Touraine . .	Indre-et-Loire . .	*TOURS, Chinon, Loches.
Berri	Cher	*BOURGES Sanscerre, Saint-Amand.
	Indre	CHATEAUROUX, Issoudun, le Blanc, La Châtre.
Marche . . .	Creuse	*GUÉRET, Boussac, Aubusson, Bourga-neuf.
Limousin . .	Haute-Vienne . . .	*LIMOGES, Bellac, Rochechouart, Saint-Yrieix.
	Corrèze	TULLE, Ussel, Brives-la-Gaillarde.
Auvergne . .	Cantal	AURILLAC, Mauriac, Murat, Saint-Flour.
	Puy-de-Dôme . . .	*CLERMONT-FERRAND, Riom, Thiers, Issoire, Ambert.
Lyonnais . .	Loire	MONTBRISON, Saint-Etienne, Roanne.
	Rhône	*LYON, Villefranche.
Borbonnais	Allier	*MOULINS, Montluçon, Gannat, La Palisse.
Nivernais . .	Nièvre	*NEVERS, Clamecy, Cosne, Château-Cuignon.

Dawne prowincye ulegały licznym podziałom, z tych ni które mają ważność historyczną. We Flandryi zasługuje na uwagę Cambrésis, ms. Cambrai; Hainaut francuzki, m. Bouchain, Valenciennes, Maubeuge. W Pikardyi, Vermandois ms. Saint-Quentin; Thierache ((Guise); Santerre (Peronne); Ponthieu (Abbeville); Vimeux (Saint-Valery). W Normandyi, Pays de Caux (Caudebec); Vexin (Gisors); Bocage (Vire); Contentin (Coutances). W Bretanii, Cornouaille (Quimper); księstwo Rohan (Pontivy). W Gwiennie, Bordelais (Bordeaux); Perigord (Périgueux); Quercy (Cahors); Rouergue (Cahors). W Gaskonii, Basques, między którymi są Labour (Bayonne); Armagnac

(Auch); Albret (Nérac); Comminges (Lombez). W Bearn, Navarra (Saint-Jean-Pied-de-Port). W hrabstwie Foix, dolina Andorre. W Roussillonie, Cerdagne (Mont Louis). W Langwedocyi, Albigeois (Albi); Gévaudan (Mende); Vivarais (Viviers); Velay (Puy). W Prowancyi, księztwo Orange. W Delfinacie (Dauphiné), Grésivaudan (Grenoble); Valentinois (Valence). W Burgundyi, Bresse (Bourg); Bugey (Belley). W Alsacyi, Sundgau (Belfort). W Szampanii, Bassigny (Chaumont); Vallage (Joinville); Argonne (Sainte-Menehould). W Ile de France, Brie (Meaux); Gâtinais (Melun); Valois (Crepy). W Lotaryngii, księztwo Bar, Lotaryngia niemiecka (Sarregemines, Sarrebourg); kraj Messin (Metz); Luxemburg francuzki (Thionville). W Orleańskiem, Beauce (Chartres); Sologne (Romorantin); Perche (Montmirail, Bellesme). W Auvergne, Limagne (Billom). W Lugduńskiem, Forez (Montbrison); Beaoujolais (Beaujeu); Morvan (Châteaun-Chinon) i t. d.

Powiaty dzielą się na kantony, te zaś na gminy. Liczą dwa tysiące ośmset czterdzieści pięć kantonów, a trzydzieści ośm tysięcy sześćset dwadzieścia trzy gmin.

Liczą we Francyi przeszło pięć tysięcy strumieni wody, z których najważniejsze są: 1) Moza do której wpada Sambra. 2) Ren, który przyjmuje Ill i Mozellę przybierającą Meurthę. 3) Sekwana, do której wpadają Aube, Yonne, Marna, Oise zwiększona rzekami Aisne i Eure. 4) Ligera (Loire) przyjmująca Nièvre, Allier, Loiret, Cher, Indre, Vienne zasiloną Creusą, Sevre nantaise i Maine utworzoną ze zbiegu Mayenny, Sarthy i Loiry. 5) Garumna (Garonne), do której wpływa Ariège, Tarn zwiększona Aveyronem, Gers, Lot, Dordogne zwiększona Corrézą i wtedy przybiera nazwę Gironde. 6) Rodan (Rhône) przybiera Ain, Saône, Isère, Ardèche, Drôme, Durance i Gard. —Somme, Orne, Vilaine, Sèvre niortaise, Charente, Adour, Aude, Hérault, Var i t. d., wpadają wprost do morza.

Jest około dziewięćdziesiąt kanałów, z których wiele niedo-

kończonych. Najznakomitsze są: 1) Kanał południowy czyli langwedocki, który przez Garumnę łączy morze śródziemne z Oceanem. 2) Kanał środkowy, łączy Saonę z Ligerą. 3) Kanał burgundzki, przez Dijon łączy Saonę z Yonną. 4) Kanał wschodni łączy Rodan z Renem przez Saonę, Doube i Ill. 5) Kanał Briare i Loing, między Sekwaną i Ligerą. 6) Kanał de l'Ourcq, między Marną (Matroną) i Sekwaną. 7) Kanał Saint-Quentin między Oise i Skaldą, łączy się nadto z Sommą. 8) Kanał Ardennes, między Aisne i Mozą. Wielki kanał między Renem i Sekwaną nieskończony. Te kanały łączą z sobą wielkie rzeki i morza sobie przeciwne.

Mało jest cieśnin: Pas de Calais (albo la Manche), małe cieśniny między wyspami wybrzeża zachodniego (¹). Zatoki są: Gaskońska, Lwia (du Lion), potem przystanie: Tulońska, Brest, Saint-Malo, zalew Cancale, Morbihan i t. d.

Mało jezior jest we Francyi, a te które są, nazwać raczej należy sadzawkami, jak np. Grand-Lieu (Loire-inferieure), Carcans (Gironde), Biscarosse (Landes), Leucate (Aude), Thau (Herault), Laguny, Camargue i Berre (Bouches-du-Rhône).

Główne góry: Pirenee, Sewenny, Alpy, Jura, Wogezy i t.d. Wyspy: Sain, Ouessant, Groaix, Belle-Ile, Noirmoutiers, île d'Yeu, Ré, Oléron, Hières, Lerins, Korsyka.

ĆWICZENIA. Jakie są granice Francyi? Jakie granice Normandyi, Prowancyi, Alsacyi? Jaka była stolica Lugduńskiego, Korsyki, Bretanii, Prowancyi? Które departamenta oblewa kanał Manszy, ocean atlantycki, morze śródziemne? Które departamenta przerzyna Moza, Sekwana, Rodan, Ligerą? Ujścia Renu, Rodanu, Ligery. Zbieg Marny, Saony, Dordogne. Gdzie leżą góry?

Szerokość i długość miast Lille, Paryż, Toulouse, Bastia,

(¹) Nazywają *pertuis Breton* cieśninę oddzielającą wyspę Ré od stałego lądu, a *pertuis d'Antioche* cieśninę między wyspą Ré a wyspą Oleron.

Strasbourg, Brest. Mappa Normandyi, Szampanii, Prowancyi. Odległość w stopniach i milach z Dunkerki do Bastyi, z Weissemburga do Bayonny. Mappa kanałów z miastami koło których idą i rzekami które łączą. Mappa stoku wielkich rzek z departamentami, które skrapiają. Mappa gór i wysp.

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Czasy starożytne.

Pierwszym ludem który się pokazał na ziemi francuzkiéj, są Iberowie (Baski i Akwitanie), lud ubogi, nieoświecony, prawie dziki. Przypisują im dzwignięcie kilku miast na południu, między innemi Tuluzę. Odparci zostali do podnóża Pireneów, między oceanem i Garumną, przez plemię galijskie, które się rozpostarło między Renem i oceanem, Alpami i Pireneami, pozostawiając brzegi morza śródziemnego Iberom, którzy udali się ku Italii pod nazwą Ligurów (górale, czy pomorzanie). Reszta kraju przybrała nazwę Galltschod (ziemia Gallów). Gallowie dzielili się na kilka pokoleń: Celtowie, czyli pokolenie leśne, między Sewennami, Garumną i Oceanem; Armorykowie, czyli pokolenia nadmorskie, wzdłuż Atlantyku i Manszy; Arvernowie, czyli ludzie wysokich ziem, na płaszczynie wzniosłej środkowej Francyi (Sewenny, Auvergne, i t. d.). Wysłali oni osady na wyspy zwane Albin (ziemia biała) i Erin (ziemia zachodnia), dzisiejsza Anglia i Irlandya. Od siedemnastego wieku przed Jezusem Chr. Celtowie postępując ponad morzem w stronie zachodniej przedarli się na południe Pireneów, gdzie pomieszawszy się z Iberami utworzyli Celtiberów. Iberowie ustępowali przed niemi ponad brzegami morza śródziemnego: przypisują im założenie miast Perpignan, Narbonne, Arles (Arelat), i t. d. Byli oni straszni jako Korsarze. Około 1400, jedno pokolenie Galijskie. straszliwi Ambronowie, pociągają za sobą innych spółrodaków,

przedzierają się przez Alpy i napadają północne Włochy. Od trzynastego do jedenastego wieku Fenicyanie zawijają do brzegów południowych, gdzie wyspy Hieryjskie, są ich pierwszą osadą. Na pamiątkę zwycięstw nad Ligurami, założyli, jak mówią, Nimes (1). Im także przypisują wzniesienie Tulonu, powiększenie Arles, a nadewszystko utworowanie najpierwszej wielkiej drogi bitej, która prowadziła z Gallii do Hiszpanii i do Włoch (2). Korzystali z kopalń Pirenejskich, Seweńskich, Alpejskich, wciśnęli się aż do głębi pokoleń galijskich, ucząc ich dobywania kruszców i korzystania z nich, założyli kilka miast, między innymi Alezyą (Alise), w której był środek ich działań handlowych z rozmaitemi ludami galijskimi. To miasto u źródeł Sekwany, pozwalało im bez wątpienia za pomocą téj rzeki, wchodzić w stosunki z archipelagiem brytańskim. Po Fenicyanach nastąpili Grecy bojaźliwsi, Kartagińcy bitniejsi, Około 600 r. młody Grek Euxenes, kupiec z Phoeci, osady greckiej w Azji, puściwszy się w podróż nowych odkryć, zawinął około ujścia Rodanu i założył Massalią (Marseille), która rzeczywiście spadkobierczynią była potęgi fenickiej w Gallii; ona założyła liczne osady: Nicea (Nice), Hyeres, Antipolis (Antibes), Agathu (Ayde), Héraclea (Saint-Tropez), Olbia (Eoube), Avenio (Avignon), i t.d.; opanowała osady fenickie Tulon, Nimes, i t.d. Lecz Foceanowie znaleźli dzielnych przeciwników w Kartagińcach, którzy zostawszy panami wyspy Cyrnos (Korsyki) r. 590, zwyciężają flotę focejską (543), a następnie większe znajdują korzyści w Hiszpanii. Kiedy tak Marsylia utwierdziła się na południu, hordy

(1) Bajka opowiada że w czasie walki Fenicyan, wystawionej przez ich boga Herkulesa, z Ligurami, Jowisz na ten tłum nieprzyjaciół spuścił tę masę kamieni, która pokrywa niezmierną równinę *Crau, lapidei campi* Rzymian, zajmująca 980 kilometrów kwadratowych między stawem Berre i Rodanem.

(2) Posłnży ona później Rzymianom do zbudowania ich pięknej *via Aurelia* i *Domitia*.

Kimrów, pierwiastku galijskiego, ale rozłączeni z Gallami od czasów niepamiętnych, przeszli Ren pod wodzą naczelnika Druidów, Hesus, z przydomkiem potężnego, rozpostarli się w Gallii odpierając dawnych Gallów od Wogezu aż do Sewennów i Oceanu. Mnóstwo pokoleń Galijskich z północnej strony Sekwany, schroniło się do wysp brytańskich, inni kryli się po lasach, na wyspach nadbrzeżnych oceanu, albo między górami wewnątrz kraju. Przez pół wieku przeszło krwawa trwała walka między napastnikami i napadniętymi. Między Sekwaną i Garumną nastąpiło zmieszanie się dwóch ludów; lecz pokolenia galijskie stłoczone na wzniosłej środkowej równinie, musiały wywędrować: jedni pod wodzą Belloveza ruszyli w massie, kierując się ku przyjemnym Włochom. Pora śniegów nie pozwoliła im przebyc Alp; rozbili więc namioty nad brzegami Duransy i Rodanu, a wojowników swoich posłali na pomoc wzmagającej się dopiero Marsylii, przeciw Ligurom (590); na wiosnę przeszli do Włoch. Inne pokolenia wywędrowały pod przewodnictwem Segoveza, brata Belloveza, kierując się na wschód, przepawiły się przez Ren i posuwały się wzdłuż Dunaju. We dwa wieki później hordy Kimrów zwane Belgami, pozostałe poza Renem, przebywają tę rzekę i dają nazwę Belgium, całemu krajowi między Renem i Sekwaną. Niektóre z ich band posuwały się do Ligery, inne przedarły się aż do Garumny; byli to, jak mówią, Tektosogowie (Volks czyli Belgi). Usadowili się w Tolozie (Toulouse), ciągnąc się pasmami od Rodanu do Pireneów, gdy tymczasem inne ich bandy nieustraszone, poszły staczać boje w Germanii, Grecyi, Azji mniejszej. Około 332 potężna Marsylia wysłała astronoma i żeglarza Pytheasa na podróż odkryć w północnej Europie przez Atlantyk, gdy tymczasem inny żeglarz Euthymenes, miał zbadać ocean ku południowi; lecz Kartagina była jej straszliwą przeciwniczką: dla tego też Marsylia wiernie dochowywała przymierza z Rzymianami w walce przeciw temu sławnemu miastu. Floty marsylskie dzielnie pomogły

Rzymianom do odebrania Kartagińcom Korsyki (257). W czasie drugiej wojny punickiej Marsylczycy poburzyli wszystkie ludy, kiedy Annibal stanął u stóp Pireneów. Obległ on Illiberis (Elne), i na czele ośmiudziesiąt tysięcy ludzi, złamał szyki Volków, przebył Rodan z jazdą i słoniami; a następnie postępując w górę Duransy przedarł się przez Alpy mimo śniegi i opór góraków, Geniusz jego przewyciężył wszystkie zawady; ale utracił przeszło pięćdziesiąt tysięcy ludzi (217). Upadek Kartaginy (146), oddał w ręce Marsylii przewagę morską na morzu śródziemnym. Floty jej przewoziły legie rzymskie do Afryki, do Grecyi, do Azji. Wszechwładna na morzu, Marsylia mały wpływ miała na wybrzeżach; i ją i jej osady ciągle napadali osobliwie Ligurowie (¹). Przyzwiała więc na pomoc sprzymie-

(¹) Ligurowie dzielili się na kilka pokoleń: najpotężniejsze z nich było Covarow (Avenio, Arelatum i t. d.); Descatów (Antibes); Oxybiow (Eoube); Solluwow (Tarascon), Arausio (Orange) i t. d.— U Akwitaniów rozróżniano dziewięć ludów, z kąd poszła nazwa rzymska, Novempopulania: 1) Convenae (Saint-Bertrand-de-Comminges), 2) Bigerrones (*Turba*, Tarbes); 3) Elusates (*Elusa*, E'ause); 4) Lactorates (*Lactora*, Lectoure); 5) Tarusates (*Atures*, Hyères); 6) Vasates (*Cossio*, Bazas); 7) Cocosates (Cocose); 8) Ausci (*Climberris*, Auch); 9) Tarbelli (Dax). Odróżniano także Boii (Tête-de-Buch) i t. d. Pokolenia galijskie i kimryjskie poczęły się mieszać z sobą między Sekwaną i Garumną pod nazwą Gallo-Kimrów, tworząc siedmnaście pokoleń. Gallowie części dzielili się na dwadzieścia dwa pokolenia; Kimro-belgowie na północ Sekwany tworzyli dwadzieścia trzy pokolenia: 1. U Gallo-Kimrów istnieje wielkie sprzymierzenie Armoryckie, czyli mieszkańców nadbrzeżnych; najpotężniejsi byli Venetowie (*Dariorigum*, Vannes), do których się czepiali Namnetes, (*Condivionum*, Nantes), Rhedones (*Condате*, Rennes), Osismii (*Briuate*, Brest), Andecavi (Angers), Turones (Tours), Carnutes (Chartres), Senones (*Agedicum*, Sens), Ebuovices (Evreux), Lexovii (*Noviomagus*, Lisieux), Bajocassi (Bayeux), Cenomani (Suindinum, le Mans), Santones (*Mediolanum*, Saintes), Lemovici (Limoges), Pictavi (*Limonum*, Poitiers), Petrocorii (*Vesunna*, Perigueux), Bituriges vivisci (*Burdigala*, Bordeaux) i

rzeńców swoich Rzymian. Konsul Opimius zwyciężył Oxybiów i Deceatów i kraj ich oddał Marsylczykom (153). Później trzeba było znowu tryumfować nad Salluvami (125); lecz na pamiątkę tego zwycięstwa konsul Sextius na ziemi zdobytej założył pierwsze miasto rzymskie *Aquae Sextiae* (Aix). Zwycięzcy szukają pomocy u Arvernów i Allobrogów. Rzymianie sprzy-

t. d. Zasługują także na uwagę ku południowi pokolenia volkow: Tolosates (Tolosa), Atacini (*Carcaso*, Carcassonne), Tectosagae (*Betterres*, Beziers), Arecomici (*Nemausus* Nimes). 2. Gallowie tworzyli trzy wielkie konfederacje. ARWERNOWIE zajmowali całą wyższą równinę między Ligerą i Sewennami, dotykając nawet Garumny średniej; ich stolicą była Gergovia, niedaleko Nemosus (Clermont-Ferrand); panowali oni nad Helwiami (Vivarais), Vellavami (Velay), Gaballami (Gevaudan), Rutenami (*Segodunum*, Rhodéz), Cadurcami (*Divona*, Cahors), Nitiobrigami (Agen) i t. d. EDUOWIE zajmowali doliny Saony i górnej Ligery, stolicą ich było Bibracte (Autun); Matisco (Mâcon), Cabillonum (Châlons), Noviodunum (Nevers) i t. d. były ich miasta ważniejsze: ulegali im Ambarri (Bresse), Segusii (Forez kraj Lyon), Boii (nad Allier i Ligerą), Mandubii (*Alesia*, Alise), Lingones (*Andomatunum*, Langres), Biturigae (*Avaricum*, Bourges) i t. d. SEKWANOWIE zamieszkiwali kraje między górami Jura, rzekami Saoną i Rodanem. Potężni Allobrogowie nie chcieli należeć do żadnej z tych trzech konfederacji, zajmowali oni spadek zachodni gór Jura aż do Rodanu, i Helwetowie także nie byli członkami żadnej tej ligi mieszkali zaś na wschód Jura. 3. Kimro-Belgowie nie tworzyli konfederacji, ale byli mimo to bardzo potężni, do nich należeli: Triboeci (*Brucomagus*, Brumath, *Argentoratum*, Strasbourg). Nemetes (*Noviomagus*, Spire), Vangiones (*Barbetomagus*, Worms), Caracates (Moguntiacum), Leuci (*Tullum*, Toul), Mediomatrici (*Divodurum*, Metz), Treveri (Treves, Coblentz), Veroduni (*Verodunum*, Verdun), Condrusi (Ardennes), Eburones (Liege), Tongri (*Aluatica*, Tongres), Catalauni (*Durocatalaunum*, Chalons-sur-Marne), Remi (*Durocortorum*, Reims), Suessiones (Soissons), Silvanecti (Senlis), Veromandui (Saint Quentin), Bellovaci (Beauvais), Veliocasses (*Rhotomagus*, Rouen), Parisii (*Lutetia*, Paris), Ambii (*Samarobriva*, Amiens), Atrebates (*Nemetacum*, Arras), Morini (*Taruenna*, Théronanne), Nervii (*Turnacum*, Tournai) i t. d. (Zob. Belgią).

mierzeni z Eduami wycinają w pień nieprzyjaciół pod Avignon, i przy zbiegu Izery i Rodanu (121), kraj między Duransą, Rodanem, morzem śródziemnym i Alpami, był dla Rzymian Prowincją (Provence), Gallia rzymska: nazwisko to rozciągnięto do całego wybrzeża. Żeby zabezpieczyć sobie drogę lądową z Włoch do Hiszpanii Rzymianie pomieścili osady swoje w Nimes, Beziers, Arles, Avignon, Carcassonne, i t. d. Założyli, czy też powiększyli tylko Narbonne, ich twierdzę, Rzym galijski, spółzawodniczkę Marsylii. Nowe posiadłości swoje nazwali Rzymianie Gallia Transalpina (Gallia zaalpejska)- Wtedy to pokazują się straszliwi Cymbrowie (1), Ambronowie i Teutonowie, którzy przybrawszy Helwetów, rzucają się na Gallię (100). Odparci przez Belgów, zagrażają prowincyi rzymskiej; zwyciężają trzech konsulów, w bitwie pod Orange, kładą trupem ośmdziesiąt tysięcy Rzymian (107), i rabują Hiszpanię przez trzy lata. Za powrotem rozdzielają się. Ambronów i Teutonów wyciął Maryasz w bliskości Aix (113), a potem pobiegł na ocalenie Rzymu, zrządziwszy okropną rzeź między Cymbkami (113). Rzymianie trzymali się w swojej prowincyi, która przecie ledwie piątą częścią Gallii była. Marsylia w przymierzu z Rzymianami była zawsze wolna. Rzymianie usiłowali połączyć się z Gallami, których rozmaitość plemion dzieliła na drobne państwa, bez stałego węzła. Dumni przymierzem z Rzymianami Eduowie gnębili Sekwanów. Ci przyzwali na pomoc Ariovista, króla Szwabów, który przeszedł Ren, pobił Eduow, a potem ciemiężył Sekwanów. Eduowie połączeni z Sekwanami pobici znowu zostali przez Ariovista, który stał się wspólnym ich nieprzyjacielem. Wtedy pokazuje się Cezar (58). Ośm lat wystarcza temu bohaterowi do podbicia całej Gallii: dziewięćset miast opanował, dwa miliony ludzi poległo lub się do niewoli dostało. Gallia

(1) Samych wojowników było trzykroć sto tysięcy. Przyzwali ich Kimrowie z Tuluzy przeciw Rzymianom: starcy, kobiety i dzieci postępowaly za nimi na wozach.

podbita zostaje urządzoną (1); najmężniejsi jój wojownicy wcieleni do legionów rzymskich. Belgowie dostarczyli mu ciężkiej piechoty, Akwitańczycy lekkiej, a ludy środkowej Gallii groźnej jazdy. Później gdy Prowincya wystąpiła przeciw niemu w sprawie Pompejusza, a to za poduszczeniem Marsylii, Cezar obległ to wielkie miasto, pozbawił je dawniej wolności, odebrał broń, ogołocił ze skarbów, a dla przyspieszenia upadku handlu założył miasto Forum Julii (Frejus). Konsul Minucios Plancus zakłada Lugdunum (Lyon), które szybko się wzmaga (43). W czasie wojen domowych, które Augustowi otworzyły drogę do tronu (29), Akwitańczycy, Belgowie i t. d. zbuntowali się pod wpływem Swewów, którzy często Ren przechodzili. August mniemał, że naprzód trzeba rozerwać jedność narodową Gallów, podzielił ją więc na trzy wielkie prowincje: Akwitania między Pireneami, Sewennami i Ligerą; Belgia między Sekwaną i Renem; Lugduńska Gallia, zwana także celytycką, zajmowała środek kraju. Lugdun był stolicą gubernatorów i punktem z którego wychodziły drogi wojskowe wiodące do Renu, Oceanu i Pireneów. Dawna prowincya rzymska została oddzieloną pod imieniem Gallii narbońskiej; zmienił nazwiska wielu miast (2),

(1) Rzymianie Prowincją rzymską w Gallii zwali Gallia braccata, z powodu, że mieszkańcy nosili pewny rodzaj spodni, bracea zwany: reszta kraju podbitego tworzyła Galliam comatam, dla włosów długich, jakie nosili mieszkańcy. Gallia togata, była Gallia przedalpejska, ponieważ mieszkańcy jój mogli nosić togę rzymską.

(2) Turones (Tours), nazwane zostało *Caesarodunum*; Beliovoli (Beauvais), *Caesaromagus*; Andecavi (Angers) *Juliomagus*; Juliodunum (Loudun); Colonia Julia (Aix); Apta Julia (Apt) i t. d. Wielu miastom nadał swoje nazwisko; Ausci (Auch) przemianowano na *Augusta Auscorum*; Bibracte (Autun) na *Augustadunum*; Tricasset (Troyes) na Augustobona; terazniejsze Bayeux nazwano *Augustodurus*; Silvanecte (Senlis) zmieniono na *Augustomagus*; Lemovices (Limoges) na *Augustoritum*; Suessiones (Soissons) *Augusta Suessionum*; Veromandui (Sain Quentin), *Augusta Veromanduorum*; Ne-

poczem rozbroił prowincye południowe i środkowe, skupiając wszystkie siły wojenne na północy, uzbroił całą ludność, rozłożył ośm legij na granicy niemieckiej, pokrył Ren łodziami, zamkami, twierdzami i lewy brzeg Renu nazwał nową Germanią, dla mnóstwa Germanów, których tam przeszczepił na obronę rzeki. Gallia narbońska została prowincją senatorską; inne zaś były prowincjami cesarskimi (Aquitania, Celtica, Belgica, Germania).

Rok 1 Jezusa Chrystusa. Za Tybervusza objawiło się wrzenie w Gallii. Z rodu Eduow Sacrovir i Julius Florus zbuntowali lud; lecz dla braku porozumienia się, niepowiodło się rokoszom, pobici zostali pod Atun. Cesarz Claudius, zrodzony w Lugdunie, spostrzegłszy, że druidowie podsycali narodowość między Gallami, prześladował ich i ścigał aż w Brytanii (48), dokąd się znakomita ich liczba schroniła. Vindex, potomek dawnych królów Akwitanii, poburzył Gallię za Nerona (68); uległ jednak. W tym samym roku legie Trewiru i Kolonii powitały cesarzem niecnego Witelliusza, gubernatora wojennego dolnej Germanii. Za Wespazyana, w roku następnym, Classicus na czele Gallów, i Civilis na czele Batawów, okrzyknęli cesarstwo Gallii. Wódz rzymski Cerealis potrzebował dwóch lat do przytłumienia tego rokoszu (71), w czasie którego Sabinus, wódz Lingonów (w kraju Langrow) przybrał tytuł Cezara. Znanne jest zdumiewające poświęcenie się żony jego Eponiny! Trajan, Marek Aureliusz, i t. d. podwajają zabiegi nad brzegami Renu, na które raz wraz uderzają i które co chwila przebywają Germanie (160). Albinus ogłoszony Cezarem przez legie Brytanii; lecz spółubiegacz jego Septimius Severus nadciąga i zwycięża go pod Lugdunem (197). Te wojny domowe osłabiają państwo. Niedoleżtwa cesarza Galliena, mimo kilku zwycięstw legionów, pozwala Frankom pustoszyć Gallię przez lat dwanaście

mosus (Clermont-Ferrand) *Augustonemetum*; *Colonia Augusta* (Nimes) i t. d.

i szerzyć się aż do Hiszpanii (255). Lecz korona cesarska staje się udziałem lada wodza wojskowego. Jeden z najświetniejszych był Posthumius; okrzyknięty Augustem (260), wy dobył Galię, Brytanię, Hiszpanię z pod władzy Galliena. Był panem czwartej części Cesarstwa przez lat siedm. Zwycięzca Germanów i tyrana Lollius, zamordowany został przez własnych żołnierzy, dla tego że im zabronił rabunku Moguncyi (267). Siostra jego, dzielna *Victoria*, przyjęła tytuł *Augusta* i matka obozu, i była rzeczywiście cesarzową Gallii. Tetricus gubernator Akwitanii ogłoszony został cesarzem w Bordeaux (268). Aurelian zwycięstwem pod Châlons-sur-Marne (273), położył kres cesarstwu Gallii, trwającemu lat trzynaście; podzwignął on wiele miast, między innemi starożytne Genabum, które nazwał *Aurelianum* (Orléans). Probus bronił także granic Renu, dźwigał miasta zburzone, świątynie, portyki poobalane, zaszczerpił na nowo winnice galijskie (280). Za Dyoklecjana dawne plemię galijskie dręczone podatkami powstało, szczególnie po wsiach; wieśniacy z okolicy Lutecyi nazwani zostali Bagodami, a tę nazwę rozciągnięto do wszystkich wieśniaków zbuntowanych: dowódcami ich byli Elian i Amand, którzy się sami ogłosili Augustami (286). Maksymilian Herkules przytłumił to powstanie, ostatni wybuch narodowości galijskiej. Korsarze Sasi i Frankowie łupią wybrzeża; a Carausius który ich miał wytępić udał się do Brytannii, by się ogłosić cesarzem (287). Konstancyusz Chlorus zgębiwszy Carausiusza i jego przyjaciół, przywrócił porządek i szczęście w Gallii; przenosi osady Franków do krajów zniszczonych Amiens, Beanvais, Langres, Troyes, i t. d. osady, które osłabiły Franków nad Renem lecz w następstwie czasu ułatwiły im podboje w Gallii (1).

(1) W organizacyi dyecezyj rzymskich, dyecezya Gallii zawierała siedmnaście prowincyj: 1, Narbońska pierwsza, metropolia Narbonna; 2, Narbońska druga, metrop. Aix; 3, Alp nadmorskich, ms. Ebrodunum (Embrun); 4, Alp grajskich i

Wieki średnie.

300. Mimo warownie i wojenne osady Konstancjusz Chlorus ujrzał bandy germańskie przechodzące Ren, wyciął ich w massie w dwóch bitwach pod Langres i pod Windisch (301). Gallia za tego cesarza używa rzadkiego szczęścia, Konstantyn W. syn jego, też samą rozwija zręczność (310). Przywłaszczyciel Magnencyusz, rodem Niemiec, przywdział purpurę w Autun (350); doświadczywszy różnej kolei szczęścia wraca do Lugdunū, by tam dokonać życia. Wezwał on do Gallii Franków i Alemanów na poparcie swojego przywłaszczenia, ci zaś zburzyli czterdzieści pięć miast, odparli ludność i rolnictwo na trzydzieści mil (franc:) przeszło od Renu, i już nie chcieli opuścić Gallii. Julian odniósł pod Strasburgiem świetne zwycięstwo nad straszonym Alemanów królem Hnodomarem, i ligą siedmiu innych królów; wypędził nieprzyjaciół po za Ren. Wybawca i uśmierzyciel Gallii ogłoszony został cesarzem przez swoje legije w ulubionej przez niego Lutecyi (360). Żeby widzieć jeszcze jednego cesarza koronacją w Paryżu trzeba minąć czternaście wieków przechodząc od Juliana do Napoleona (1804). Maximus, rodem Hiszpan, ogłoszony cesarzem w Brytannii, stolicę cesarstwa swojego zakłada w Tréwirze i rozciąga władzę nad całą Préfekturą Gallii (383). W orszaku jego przybył z Bryta-

pennińskich, mt. Darantasia (Moutier); 5, Wiedeńska, mt. Viennę; 6, Novempopulania, ms. Eluze (Eauze); 7, Akwitania druga, ms. Bordeaux; 8, Akwitania pierwsza, ms. Bourges; 9, Wielka Sekwańska, metr. Besançon; 10, Lugduńska pierwsza, metr. Lugdun (Lyon); 11, Lugduńska druga, metr. Sens; 14, Belgijska druga, metr. Reims; 15, Belgijska pierwsza metr. Trewir (Treves); 16, Germańska druga, metr. Kolonia (Cologne); 17, Germańska pierwsza, metr. Moguncya (Mayence); rozciągała się aż do Rauraków (Augst, Bazylea). Mieszkanie prefekta praetorio było w Trewirze; wiceprefekt zaś przebywał w Arles. Nietrzeba jednak Prefektury Gallii brać za to samo co dycezya Gallii.

nii Conan dowódzca oddziału wojsk Brytańskich; po upadku Maxima (388), schronił się do Armoryki, by ztamtąd przeprowić się do Brytanii; lecz Brytannowie jego osiedli w tych stronach, nadając krajowi imię małej Brytannii, dla różnicy od ich Wielkiej Brytanii. Wandalowie, Alanowie, Swewowie, Burgundowie zalewają Galię, pustosząc wszystko w przechodzie od Strasburga począwszy, aż do Amiens. Burgundowie pozostali w dolnej Germanii (Alsacy). Mała Brytania (Bretagne) pod Conanem swoim pierwszym księciem zostaje niepodległą; dawne miasta armoryckie przyłączają się do niej i tym sposobem już na zawsze wyłamują się z pod panowania rzymskiego. W 412 Ataulf (Adolph) prowadzi Westgotów z Włoch do Gallii, zajmuje Narboneńskie, południową Akwitanię, Novempopulanię, i stolicę swoją zakłada w Narbonne: na północy Clodion wódz Franków opanował Cambrai i cały kraj do Sommy (437); Rzymianie konający ostatnich sił dobywają na swoją obronę. Sławny Aëtius, generał Walentyniana III walczy z chwałą z Armoryką (Bretanią), z powstaniem galijskiego plemienia (Bagodami), z Frankami pod wodzą Meroweusza, z Westgotami, którzy się posuwają ku Rodanowi i Ligerze, z Burgundami, których odiera ku południowi. Wtedy nadciąga straszliwy Attila, pędząc przed sobą tłumy ludów i rzucając je na Galię: zdobywa Trewir, Metz, Tongres i t. d. pali mnóstwo miast (Arras, Toul, Langres, Besançon i t. d.), podstępnie pod Orlean. Aëtius przywołuje na pomoc Franków, Brytannów, Burgundów, Westgotów i krwawo nad Attilą odnosi zwycięstwo (452) na polach katalaunskich (Châlons-sur-Marne). Attila pokonany cofa się, nie będąc ścigany. Mało Rzymian przeżyło to zwycięstwo; Westgotowie utracili króla i sam wybór swojego rycerstwa; Frankowie i Burgundowie straszne ponieśli straty. Sława, jaką się tam okrył Meroweusz wódz Franków, zjednała dla rodziny jego nazwę Merowingów. Gallowie arverneńscy ogłaszają cesarzem Avita, swojego wodza, zwyciężcę Attili; przyjmuje on purpurę

w Tuluzie (455). Lecz stara Gallia jest bezsilną. Chilperik, król Franków walczy szczęśliwie z Aegidiusem, generałem rzymskim i na północy Gallii zapewnia przewagę Franków, którą silniej jeszcze utwierdzi syn jego Clovis. Na południu Westgotowie pod królem Eurykiem dosięgli najwyższego punktu swojej potęgi, władza ich rozciągała się, od Pireneów do Ligery, od Alp do oceanu (477). Arles, Narbonna, Tuluza, były stolice ich królów. Burgundzcy zwolna posunęli się aż do Duransy, Rzymianie rozkazywali tylko Arvernom i władali krajem między Ligerą i Mozą: generał Siagrius utworzył tu dla siebie pewny rodzaj królestwa niepodległego, które mu Frankowie niebawnie wydarli. Clovis ze swoimi Frankami salijskimi rozłożył się w Tournai; Ragnacar był w Cambrai, Cararic w Terouane; i t. d. inni naczelnicy Franków twarde toczyli boje z Rzymianami, niektórzy usadowili się w Mans i innych pasterunkach blizkich Sekwany i Ligery. Clovis na czele czterech tysięcy wojowników swojego pokolenia postanowił zawojować Gallią. Przy pomocy naczelników Franków zwycięża Syagryusza pod Soissons (486), i kładzie kres panowaniu rzymskiemu w Gallii; trwało ono przeszło pięć wieków. Następnie pobija inne ludy belgijskie, i łączy się z Burgundami zaślubiając Klotyldę, synowicę ich króla (493). Bandy Alemanów uderzają na lewy brzeg Renu; Clovis wytopia ich pod Tolbiach (Zulpich) i zabiera ich kraj (496); poczem przyjmuje chrzest w Reims z trzema tysiącami wybranych swoich wojowników. Wtedy Clovis uderza na Westgotów, stacza z nimi bitwę pod Vouillé czyli Voclade, niedaleko Poitiers; Alarik II zginął w bitwie, a Westgotowie cofnęli się aż poza Pirenee, zatrzymując jedynie Narbońską pierwszą, która przybrała nazwę Septimanii (z powodu siedmiu miast. Elne, Carcassonne, Narbonne, Béziers, Maguelonne, Lodere i Nimes). Nie tak podbiwszy, jako raczej spustoszywszy całą Akwitanią, Clovis wymordował wodzów Franków salijskich i ripuarskich, rozciągnął swoją władzę od Renu do Rodanu, od Pireneów do

oceanu, w miejsce Gallii stawia Francją, stolicę swoją zakłada w Paryżu w 511, dawniej pierwszej rezydencji cesarza, wreszcie umiera. Jego czterej synowie podzielili się jego zdobyczą z barbarzyńską głupotą, która sprowadziła krwawe swary. Thierry uzyskał Francją wschodnią (*Oster-Reich*, Ostrazją czyli Austrazją) między Mozą i Renem, nie licząc w to prowincyj niemieckich; mieszkanie jego było w Metz; Clotar objął Francją zachodnią (*Wester-Reich*, Neustrją); siedliskiem jego było Soissons; królestwo jego rozciągało się od Amiens i Soissons aż do Fryzyi; Childebert był królem Paryzkim, mając prowincye zachodnie od Amiens, przez Bretanią, Poitiers, Bordeaux, aż do Pireneów. Lecz Paryż nie był mieszkaniem króla; to miasto należało spólnie do czterech braci. Chłodomir, król orleański, posiadał prowincye Ligery (Maine, Anjou, Touraine. Berri it. d. W tym dziwacznym podziale rzecz godna uwagi, że żaden król Franków nie usadowił się po za Ligerą, ojczyzna Franków była w sąsiedztwie Renu. Clotar przez śmierć braci swoich został jedynym monarchą Francyi (558). Władza jego rozciągała się na całą Gallią rzymską i znaczną część Niemiec. Jego czterej synowie podzielili między siebie państwo, bez względu na podział geograficzny: każdy chciał pozostać na północ Ligery, a mimo to posiadać zamożne miasto rzymskie na południu: Caribert król paryzki, Gontram król orleański, król Neustrji Chilperik, Sigebert, król Austrazji. Śmierć Cariberta podwoiła nieład podziałów (567). Sigebert zaślubił sławną Brunegildę (Brunehaut), córkę króla Westgotów hiszpańskich, kobietę uczoną, wytworną, dumną, lubiącą cywilizacyą rzymską i starającą się o wskrzeszenie tardycyj cesarskiej w dzikięj Austrazji. Chilperyk w Neustrji zaślubił siostrę Brunegildy; potem ją zadusił, by zaślubić kobietę z pospolitego rodu, może z pokolenia galijskiego, straszliwą Fredegundę. Pod wpływem tych dwóch kobiet Neustrja, czyli Francya rzymska, i Austrazja, czyli Francya barbarzyńska, wszczęły między sobą walkę, w której zwycięstwo odniosło bar-

barzyństwo. Fredegonda kazała zamordować Sigeberta (575) w jego obozie, niedaleko Vitry (Pas-de-Calais), później kazała zamordować własnego męża Chilperyka w Chelles (584), walczyła szczęśliwie z Austrazyanami, wygrała z nimi wielką bitwę pod Leucofao (niedaleko Laon) (597) i umarła spokojnie i tryumfująca, korzystając ze swoich zbrodni i zwycięstw (598). Brunegilda szanowana przez cesarzów, biskupów, królów barbarzyńskich, wspierająca sztuki, naprawiająca drogi rzymskie, nie mogła narzucić prawa swojej woli możliwym czyli lennikom Austrazyi i Burgundyi (1). Z Brunegildą upadła cywilizacja rzymska pod przewagą nieokrzesańcia germańskiego: ta kobieta wysokiego usposobienia wydana została przez lenników austrazyjskich Klotarowi II, synowi Fredegondy, który ją zamordował, przywiązawszy za włosy do ogona konia dzikiego (613).

600. W zatargach między Neustrją i Ostrzą morderstwo dwóch królów pozostawiło państwo Merowingów małym dzieciom: lennicy wybrali im na opiekunów naczelników potężnych, którzy pod nazwą marszałków pałacowych dzwignęli się później do godności monarchy. Klotar II, morderca Brunegildy, został panem całego dziedzictwa Clovisa; lecz w niém nic nie było jednorodnego; Bretonowie byli w ciągłym powstaniu; Baskowie, czyli Waskończycy bezustannie wychylali się z Pireneów i plondrowali posiadłości Franków; Westgotowie hiszpańscy posiadali ciągle Septimanię; Lombardowie włoscy uderzyli na Pro-

(1) Graucie tych dwóch królestw ustalone zostały układem w Andelot pod Chaumont (587). Saintes, Agen, Angoulême, i t. d. Alsancya, część Szwajcaryi, królestwo Orleanu, część Szampanii, i t. d. przyłączone zostały do królestwa burgundzkiego. Austrazyja zajmująca wielką część Niemiec, rozciąga się do Reims, Meaux, Langres, Remiremont, Strassburg, i prócz tego posiada Tours, Poitiers, Toulouse, Rodez, Clermont; i t. d. Neustrya rozciągała się od ujścia Ligery, do ujścia Mozy: Tournai, Cambrai, Soissons, Paris, le Mans, Rennes, Nantes, Angers, i t. d., były jej miasta znakomite.

wancyą. Burgundowie byli zawsze hołdowniczemi; wreszcie w Neustryi i Austrazyi w śród bezustannego spółzawodnictwa, marszałkowie pałacowi (maires du palais) podkopywali codzien powagę słabych potomków Clovisa. Do tego lennicy, co utworzyli marszałków pałacowych otrzymali dziedzictwo krajów pod zarząd im oddanych i dóbr zagrabionych; taki był początek feodalizmu, czyli niezawisłości możnych panów od władzy królewskiej. Dagobert I przyjął tytuł króla Franków (północ) i ludu rzymskiego (południe); uśmierzył Gaskończyków i Bretonów, przywrócił porządek, przy pomocy dwóch swoich znakomitych ministrów Saint Eloi i Saint Ouen, a na grób swój założył sławne opactwo św. Dyonizego (Saint-Denys), które przez niezliczone skarby, stało się wkrótce pewnym rodzajem metropolii królestwa. Umierając w trzydziestym szóstym roku życia (638), Dagobert przekazał tron Merowingów widmom królów zwanych gnuśnymi (rois fainéans), którzy stali się podstawą wielkości marszałków pałacowych. Żeby się usunąć od ich władzy despotycznej, lennicy austrazyjscy odepchnęli władzę królewską i urządzili się w formie rzeczypospolitej możnowładnej, przyjmwszy za naczelnika Pepina Heristall, wodza austrazyjskiego. Dumny Ebroin, marszałek pałacowy, zwyciężył możnowładców Austrazyi połączonych z neustryjskimi pod Leucofao (680); lecz Pepin zakończył wielkie zatargi Austrazyi z Neustryą zwycięstwem pod Testry (przy Saint-Quentin) (687 r.). Pepin samowładny pan zostawia tytuł króla Thierremu III a sam rządzi pod nazwą wodza i księcia Franków. Władza jego prawem spadku przechodzi do syna jego Karola Martel (714), który dokonywa upokorzenia Neustryi pod Vinci (niedaleko Cambrai) (717), następnie pod Soissons zwycięża Akwitanów, którzy pod wodzą merowińskiego księcia Odon (Eude), przybyli na pomoc Neustryi. Ta przewaga austrazyjska stała się powodem przeniesienia stolicy państwa Franków między Mozę i Ren, rzeczywisty środek germańskiej Austrazyi. Zgłębi starożytnych lasów ar-

deńskich, których rozległość i wspaniałość zmordowała siekiereę Cezara, Karol Martel zawsze zbrojny, rzucał się na Fryzów, Germanów, Bretonów, Akwitańczyków. Lecz w tem nowy a straszny nieprzyjaciel pojawia się: Arabowie, zwycięzcy Westgotów, napadają Septymanią; Narbonna dostaje się w ich ręce (721); zwyciężają Odoną, księcia akwitańskiego, i z tem większą szybkością szerzą swoje podboje, że ludy południowe wołały ich panowanie, przenosząc ich cywilizacyą nad barbarzyństwo Franków. W r. 732 pod wodzą Abderrahmana wielkorządcy Hiszpanii Arabowie w trzy kroć stotyśięcy zbrojnego ludu przedarli się aż do Saony i Ligery, zdobyli Poitiers i szli na Tours. Karol Martel zaszedł im drogę między temi miastami: bitwa była mordercza, lecz wódz Arabów pokonany legł na placu. Poczem Karol Martel przez zemstę i nienawiść prowincyj południowych złupił je z dziką wściekłością; Nimes, Agde, Beziers, i t. d. spalone. Septymania pozostała w ręku Arabów, Akwitania zaś, którą Frankowie zwali ziemią Rzymian, i prowincye południowe były hołdownicze, ale nieprzyjazne. Wreszcie Pepin mały (le bref), syn Karola Martela, posłał ostatniego z Merowingów, Chilperyka III do klasztoru w Saint-Omer, i za zgodą wszystkich Franków, upoważnieniem stolicy apostolskiej, kazał się koronować królem (752) przez św. Bonifacego, apostoła Niemiec, w kościele w Soissons, a następnie w Reims przez Stefana II papieża. Poczem udał się do Włoch dla założenia potęgi doczesnej papieżów, na zwaliskach władzy Lombardów (756). Później wsparty przez niedobitki westgockie oburzone przeciw Arabom, zdobywa Septimanią, pozostawia pewny rodzaj niezawisłości téj prowincyi zupełnie rzymskiej, która aż do trzynastego wieku zowie się Gotyą. Uderza na Akwitanią, przez dziewięć lat toczy bój wytępienia, zamienia kraj w pustynię, niszczy merowingskiego księcia Waïffra (1) (768),

(1) Bohater ten zamordowany został przez zdrajców w lasach, jedynym jego schronieniem: pochodził on od Merowin-

nie może jednak w zupełności podbić téj prowincyi pod władzę ludzi północy. Władzę jego odziedziczył nieśmiertelny syn jego Karol W. który rodzinie swojej nadał imię Karlowingów. Austrazyjanie uznali go jedynym królem w Corbeny (Aisne) (771). Urządził stolicę swoje w samej głębi odwiecznych lasów austrazyjskich i w tym celu umyślnie założył Aix-la-Chapelle, z kąpielnią swoją szablą może zarówno dosięgnąć nieugiętych Sasów, burzliwych Bretonów, i niechętnych Akwitanów, Saracenów i Lombardów drżących w swoich miastach Hiszpanii i Włoch. Akwitanie w końcu przyjmują za króla, a nie za księcia, Ludwika dobrowolnego, młodego syna Karola W. podobnie jak z czasem Napoleon pocieszy Włochów po ich upadku nazywając królem rzymskim mającego się urodzić syna. Po dwudziestotrzy letniej walce Bretonowie po raz pierwszy poddają się władzy Franków ⁽¹⁾ i zachowują własnych naczelników narodowych. Całe życie Karola W. upływało w bojach z Sasami nigdy niepokrzonymi, ze Słowianami, Awarami, Saracenami. Koronowany cesarzem przez Leona III w Rzymie (25 grudnia 800), mógł się uważać za następcę cesarzów zachodnich. Cesarze wschodni poważali go: Kalif Bagdatu Harun-al-Raszid, widząc w nim nieprzyjaciela kalifów Kordubv, przysłał mu klucze grobu św. w Jerozolimie. Przez kapitularz swój w Thion-

ga Cariberta brata Dogoberta, a króla Akwitanii; lecz królestwo to pod tytułem księstwa przeszło do dzieci Cariberta. Po nikczemnym zamordowaniu Wajffra stary ojciec jego Hunald, który już toczył boje z Karolem Martelem, opuścił klasztor, w którym przebył dwadzieścia trzy lat, pobity został przez Karola W. i schronił się do Lombardów, gdzie zginął od zemsty ludu zawziętego przeciw niemu.

(¹) Przed tem poddaniem się Nantes, Angers, Rennes, i t. d. były stolicami margrabiów, czyli hrabiów granicznych, broniących kraju przeciw Bretonom. Sławny Rolland był naczelnikiem marchii Bretańskiej, pierwój nim udał się po śmierć pod Roncévaux (778) z całą tylną strażą armii Karola W.

wille (806), podzielił swoje państwo na trzy królestwa: 1) Akwitaniańskie; 2) Włoskie; 3) Niemieckie; obejmujące Austrazją Neustrją i Część Burgundyi; do Akwitanii należała reszta Burgundyi; Gaskonia, Prowancya, Septimania ⁽¹⁾, marchia hiszpańska, i t. d. Korsarze normandcy napastowali wybrzeża, jak to robili korsarze Franków i Sasów za czasów rzymskich. Karol W. obsadził ujścia rzek wojskiem i flottami; Boulogne i Gand były jego wielkie morskie arsenały; lecz zuchwalstwo korsarzy wzmagalo się, a stary cesarz oplakiwał nieszczęścia, jakich się spodziewał dla swoich potomków. Później ogłosiwszy następcą swoim Ludwika dobrowolnego (le débonnaire), dotychczasowego króla Akwitanii, umarł w Aix-la-Chapelle (28 stycznia 814). Geniusz i potęga Karola W. utrzymywała jedność w państwie, lecz pod niedołącznym jego następcą wszystko się podrobiło między jego wnuków. Odtąd wszystko się burzy, nad Renem Austrazya, ciągle barbarzyńska; wzdłuż oceanu Neustrya z podaniami Rzymskiemi, wreszcie na południu Gallowie, Rzymianie, Gotowie, Frankowie wicherzą. Neustrya gdzie duchowieństwo jest wszechwładne ⁽²⁾, mści się na Austrazyi za pośrednictwem biskupów, którzy poniżają majestat cesarski przez publiczną pokutę, do której zmagają cesarza w Attigny-sur-Aisne (822); nie trzeba bowiem zapominać że Merowingowie byli z Neustryi,

(¹) Cesarz dla utrzymania w uległości niepokornych Akwitaniów. postanowił hrabiów Franków w Bourges, Poitiers, Bordeaux, Limoges, Albi, Toulouse, Puy, Clermont, Perigueux, i t. d. Prócz tego Septymanią pozbawił dawnych przywilejów, odebrał władzę w siedmiu miastach panom gockim, oddając ją panom francuzkim. Marchia hiszpańska rozciągała się od Pireneów do Ebru; lecz ta zdobycz krótko trwała.

(²) Właśnie też w Neustryi rzymskiej znajdowały się sławne opactwa św. Dyonizego (Saint-Denys), Sithieu, blisko Saint-Omer; Saint-Riquier i Corbie, blisko Amiens; Fontenelles i Jumieges, blisko Rouen; Feurrieres i Fleury, blisko Orleanu, i t. d.

gdy tymczasem Karlowingowie byli Austrazyanami. Austrazyanie połączeni z Neustrją uderzają na zbuntowaną Akwitanią, pustoszą ją straszliwie, a potem rozchodzą się na *polach kłamstwa* (między Bazyleą i Strasburgiem), gdzie wojsko odstąpiło haniebnie cesarza przerzucając się na stronę dzieci, poczem cesarza zaprowadzono do Neustrji i na zgromadzeniu w Compiègne pod przewodnictwem Ebbona, arcybiskupa Reimskiego, pozbawiono go majestatu cesarskiego (833). Lecz Austrazyja jeszcze raz powściągnęła tę starą zemstę Neustrji i wróciła znowu koronę Ludwikowi na drugim zgromadzeniu w Nîmiedze. Nowe podziały, nowe ponizenie przez niewdzięcznych synów, oburzyło Niemców i Akwitanią. Stary, nieszczęśliwy cesarz, umarł w Austrazyi, kraju opiekuńczym, w Ingelheim nad Renem (840). Śmierć jego stała się hasłem straszliwych zapasów: Północ wzięła górę nad południem w téj krwawej walce. Lotar zwyciężony począł zbierać nowe wojsko, by się zastawić zwycięzcom, chcącym podzielić między siebie całe cesarstwo, lecz trzej bracia porozumieli się i zawarli przymierze w Verdun (843). Wtedy dokonano sławnego podziału państwa. Lotar i teraz cesarz, otrzymał kraje między Skaldą, Mozą i Renem, to jest Austrazyą; kraj między Saoną, Rodanem i Alpami, to jest Burgundią i Prowancyą; prócz tego uzyskał Italią. Lndwik niemiecki otrzymał całe Niemcy poza Renem, zatrzymując na lewym brzegu rzeki kantony Moguncyi, Spiry i Worms. Wreszcie Karolowi łysemu dostał się cały kraj między Skaldą, Mozą, Saoną, Rodanem, aż do Pireneów: to właśnie była Neustrja i Akwitania; oprócz tego miał jeszcze marchią hiszpańską zdobytą przez Karola W. Tak więc Neustrja oddzieliła się od Austrazyi, pomnąc wszakże że Karlowingowie są to Austrazyanie, starać się będą o zupełne zrzucenie ich władzy, Karol łysy rzeczywistą władzę ma tylko w Neustrji. Bretania dźwignęła się do stopnia królestwa niepodległego; Septimania i Akwitania walczyły przeciw uciemieniom Franków; Arabowie hiszpań-

scy łupili wybrzeża morza Środkowego. Lecz te rozboje niczem były w porównaniu z normandzkiemi na brzegach Oceanu. Przez siedmdziesiąt pięć lat przebiegali oni królestwo we wszystkich kierunkach, burząc ogniem i mieczem (1). Robert silny, książę Neustryi, był najdzielniejszym przeciwnikiem Normandów. Ten bohater neustryjski, którego rodzina z czasem będzie świetną Kapetów dynastyą, poległ nad Ligerą w walce z korsarzami (2), gdy tymczasem austrazyjski Karol łysy wagą złota okupował odwrot korsarzy, co tém większe ich tłumy nęciło. Po śmierci Lotara (855) jeden z jego synów odziedziczył Włochy i godność cesarską; dwaj inni podzielili się krajami między ujściami Rodanu i Renu. Lecz śmierć tych książąt wydała ich dziedzinę na łup dumy stryjów. Karol łysy kazał się w Rzymie koronować cesarzem (876), mimo rozszczenia brata jego Ludwika niemieckiego. Przez sławny kapitularz w Quierzy (nie daleko Laon), możni korzystając z jego niedołęztwa zapewniają sobie dziedzictwo ich księstw, hrabstw, włości; kapitularz ten otwiera wielką erę feodalną lenności (877). Za Karola tłustego

(1) Trzy główne mieli posterunki: 1) przy ujściu Sommy, zkąd wychodzili na rabunek Corbie, Amiens, Arras, Théroutanne, Laon, Soissons, i t. d. 2) Na wyspie Oisel, niedaleko Rouen; najslawniejszym ich wodzem był, król morza, Rognard Lodbrock ze Szwecyi, który po trzy kroć oblegał Paryż; inne miasta złupione, były: Sens, Melun, i t. d. 3) na wyspie Noirmoutier, przy ujściu Ligery; wodzem najslawniejszym był Hastings. Nantes, Angers, le Mans, Tours, Blois, Orleans, i t. d. były złupione; puszczali się także w górę Garumny: pustosząc Bordeaux, Tuluzę, Saintes, nawet Clermont w Owernii; jedno nawet z ich pokoleń dostało się aż do Rodanu i założyło osadę przy ujściu tej rzeki.

(2) Nie trzeba zapominać wieśniaka (Tertulla?), który odważył się przeciw Normandom wznosił się do stopnia seneszała andegaweńskiego (sénéchal d'Anjou), i który był szczepem Plantagenetów. Bernard, co był królem Włoch za Ludwika dobrowolnego, miał syna, Pepina, który był szczepem hrabiów Vermandois i Valois, którzy tym sposobem byli Karłowingami i Austrazyjanami.

(884), państwo Karola W. było niemal połączone; lecz monarcha ten był zanadto mało znaczący, został więc złożony i to państwo podzielone raz na zawsze, rozdrobiło się na sześć królestw ⁽¹⁾ Francya, Niemcy z godnością cesarską, Włochy, Lotaryngia, Burgundya, Nawarra. Jako pierwszy zamach przeciw dynastyi Karolowingów austrazyjskich, Neustrya obrała królem Odon hrabiego paryzkiego i księcia Francyi, syna Roberta silnego i równie jak on straszego Normandom, którzy nie ustawali w swoich łupieztwach, gdy tymczasem Arabowie zburzyli Antibes, Saint-Tropez, oblegli Arles i Marsylią, spalili Frejus, osiedli na wyspie Camargne, założyli warownię i arsenał w Fraxinet (blisko Nicei), urządzili linią posterunków obronnych od Frejus do Saint-Maurice w Walezyi, zkąd niepokoili całą okolicę (888). Tymczasem Karol prostoduszny z Karlowingów oświadczył się przeciw wyniesieniu Odonu neustryjczyka, przez umowę, on sam panuje na północy Sekwany, a Odon do Ligeri, poza którą Akwitańczycy udają niepodległość. Śmierć Odonu zostawia Karola prostodusznego jedynym królem (898).

900. Normandowie spotkali wreszcie opór w swoich wycieczkach i już Théobald, jeden z ich wodzów z nad Ligeri zajął stałe siedlisko około Chartres i Tours i stał się szczytem rodzin Blois i Szampanii. Roll czyli Rollon, ten stary i świętny

(¹) królestwo Francyi, czyli dawna Neustrya, mieściło się między Ligerą i Mozą jeszcze do tego Bretania ogłosiła się niepodległą, naprzód jako królestwo, potem jako księstwo (874). Po za Ligerą hrabiowie, książęta prawie niepodlegli, uważali się po za granicami Francyi. Lotaryngia została królestwem (895): lecz w kilka lat później to królestwo przyłączono do Niemiec, potem znowu odzyskane przez Francją, wreszcie odstąpione Niemcom (925). — Nawarra podniesiona do godności królestwa 860 przez Garciasa Ximenes — Król: Burgundyi zajmowało doliny Saony i Rodanu, rozciągając się na wschód Jury (879); lecz w dziewięć lat później rozdzieliło się na Cisjurańskie, ms, Lyon, i Transjurańskie. ms, Genewa.

wódz Normandów Sekwany, w Rouen założył swoją warownię i arsenał (911). Dla ułagodzenia tego straszliwego wojownika, Karol prostoduszny zawarł w Saint-Clair-sur-Epte (912) układ, mocą którego nadał Rollonowi całą część Neustryi od rzek Andelle i Aure aż do oceanu; dołączył do tego kraj między rzekami Andelle i Epte, i okręg bretański, by powściągnął Bretonów, tych wieczystych rokoszan. Dwadzieścia tysięcy Normandów i tłumy awanturników przyłączyły się do Rollona, dzielnej głowy i szabli męża, który zdobywszy swoją nadał imię Normandyi. Wszyscy Normandowie byli szlachtą; Neustryjczycowie poddanymi niewolnikami. Kraj kwitnął. Karlowińska korona codziennie bardziej traci blask; Karol prostoduszny posiada tylko miasta, Laon, Reims i Compiègne, tudzież kilka zamków, tymczasem gdy potężny książę Francyi i inni wielcy wazalle przewyższają go mocą i wielkością. Ostatni potok ludów barbarzyńskich nadciąga: byli to Węgrzy, posuwali się w Akwitanii aż do Tuluzy, zostawiając za sobą pustynię; pobici przez Akwitanoów rzucili się do Szampanii i aż do Vermandois (954). Tymczasem Hugo Capet nastąpił po ojcu swoim Hugonie W. na księstwo francuzkie (956); skończyło się z Karlowingami (1); księżęta Francyi zwalają te widma Królów, jak marszałkowie pałacowi rzucili rodzinę Merowingów. Kiedy panowie Francyi północnej czyli Neustryi, wybrali w Noyon, i kazali koronować w Reims (987) Hugona Capeta prawnuka Roberta silnego, Francya południowa obcą była téj rowolucyi, poprzestając na niepodległości swoich wielkich panów. Capet książę francuzki, posiadał hrabstwo paryzkie (2), ziemię Orleańską i część Pikardyi, przy-

(1) Ostatni z Karlowingów był Ludwik V gnuśny, zmarły 987. Spadkobiercą jego był stryj jego Karol, książę Lotaryngii niższej, który walcząc z Hugonem Capetem, pojmany został i umarł w więzieniu orleańskim.

(2) Nazywała się także Ile de France (wyspa francuzka), ponieważ pierwsiastkowo objęta była między Sekwaną, Marną, Ourcq, Aisne i Oise; był to więc pewny rodzaj wyspy.

łączył te posiadłości do tych które mieli ostatni Karlowingowie i utworzył z tego posiadłości korony, które ogłosił dziedzicznymi w swojej rodzinie, toż samo pozwolił możnym panom księztwa ich i hrabstwa przekazywać swoim potomkom pod jego wszechwładztwem. Przywileje duchowieństwu nadane były nadzwyczaj wielkie. Z tego to księztwa Francyi Kapetyngowie powoli siłą lub przez układy przywiodą do posłuszeństwa dwadzieścia ludów różnorodnych zamieszkujących kraj francuzki. Liczono wtedy siedmdziesiąt tysięcy lennictw, milion szlachty, sto tysięcy wojowników, sto państw wszechwładnych (souverains), pomiędzy którymi ośm wyższych, czyli wielkich lenników, posiadaczy wielkich lennictw, czyli panów lenniczych. Prócz ośmiu wielkich wazallów świeckich, było jeszcze sześciu parów duchownych (1). Do składu téj hierarchii feodalnej nie należała Lotaryngia (2) i królestwo Burgundyi. Hugo Capet nie

(1) Niższą od parów Francyi była wysoka szlachta, czyli posiadacze lennictw na wielką lenność (la grande monvance); les banerets, posiadacze lennictw chorągwiowych; les chevaliers, posiadacze lennictw pancernych; posiadacze lennictw koniuszych.—Od księztwa Francyi zależały hrabstwa Amiens, Ponthieu, Vexin, Meaux, Chartres, Blois, Mans, Angers, Tours, Vendôme, państwo (seigneurie) la Flèche, baronia Etampes, i t. d.—Hrabstwo Flandryi miało pod swoim zwierzchnictwem hrabstwa Hainaut. Boulogne Arras, i t. d.—Od Vermadois zależały hrabstwa Szampanii, Soissons, Valois, i t. d.—Od księztwa Normandyi, hrabstwa Alençon, Dreux, Evreux, Nantes, państwo Aumale, i t. d.—Od księztwa Gaskonii, hrabstwa Armagnac, Bigorre, wicehrabstwo Bèarn, włość d' Albret, i t. d.—Od księztwa Gwienny, hrabstwa Angoulême, Auvergne, Bourges, włość Bourbon, i t. d.—Od księztwa Burgundyi hrabstwo Burgundyi, Nevers, włość Beaujaulais, i t. d.—Od księztwa Tuluzy hrabstwo Carcassone, Narbonne Nimes baronia Montpellier, i t. d.—Roussillon, Cerdagne, należały do hrabstwa Barcelony.

(2) W 1018 Lotaryngia wyższa nadana Gerardowi z Alzacyi, szczepowi domu lotaryńskiego, który w ośmnastym wieku przeszedł na tron austriacki. Plemię austrazyjskie tu się utrzymało.

wywierał żadnej władzy na wazallów północy i południa, równych sobie; lecz następcom swoim wskazał drogę, jaką mieli postępować do ich upokorzenia (996). Robert, syn jego, przygotował zbliżenie się plemion północy z południowemi, zaślubiając Konstancją z Tuluzy, przez co mnóstwo synów Akwitanii zbiegało się do Francyi (Neustryi). Henryk, brat Hugona Capeta, był księciem Burgundyi; po śmierci jego (1002) księstwo przyłączone zostało do korony, a później przez Roberta nadane jego synowi, który rozpoczął drugą dynastją burgundzką (1032). Lecz od 930 król. burgundzkie zwane było królestwem Arelatu (Arles) ⁽³⁾. Około tego czasu wypadkiem najważniejszym było podbicie Anglii przez Normandów, pod wodzą ich księcia Wilhelma (1066). Bretania byłaby tegoż doznała losu, gdyby jej nie ocaliła odwaga Alaina Fergent, syna księcia Hoela (1084). Lecz nie sam Wilhelm stawał się tym sposobem potężniejszym od króla Francyi, swojego wszechwładcy, Flandrya powiększona Hollandyą i Fryzyą, wzniosła się do potęgi groźnej pod Robertem Fryzem, nazwanym *hrabią wodnym*; Vermandois wzmagalo się pod Hugonem bratem króla; na południu Akwitania i Gaskonia połączyły się w jednej rodzinie, która przez to posiadała połowę południowej Francyi. Panowie akwitańscy udają się do Hiszpanii na wojnę z Maurami. Na szczytach wulkanicznych Owernii, tej starożytniej ojczyzny galijskiej Arvernow, których vercingetorix, czyli wódz, strwożył na chwilę Cezara, rozległo się wtedy hasło krucyat, które całym światem chrześcijańskim wstrząsnęło. Już dawniej Arverneńczyk czystej krwi, Gerbert

(³) Tego królestwa nie należy brać za jedno z księstwem, granicami jego były, Ren, Reuss, Saona. Jura, dolina Rodanu i Alpy. Wielcy panowie burgundzcy niepodlegli byli, hrabiowie Prowancyi Vienny, Sabaudyi; książęta Oranii (Orange); arcybiskupi, Lugduński, Besansoński, Vienneński; biskupi Arelatu (Arles), Grenobli, wszyscy byli hrabiami; biskupi z Valence, Belley, Gap, którzy się zeszczycali tytułem książąt, i t. d.

nizkiego pochodzenia, wieśniak galijski, oświeceniem dzwignąwszy się aż na stolicę apostolską pod imieniem Sylwestra II, rozniósł po świecie chrześcijańskim okrzyk wojny świętej. W r. 1095 inny Gallijczyk Urban II, zebrał w Clermont, mieście arwerneńskim, pięciu set biskupów i opatów, kilka tysięcy wielkich panów, baronów i niezliczony tłum ludu, który się rozlał po wszystkich stronach wołając: *Bóg tego chce!* Austrazya, Neustrya, Akwitania, wszystko się poruszyło na ten głos potężny; zarazy, głód, wszystkie klęski, jakie wojny ustawne między wazallami sprowadzały wszędzie wraz z despotyzmem feodalnym, utwierdziły w massach wiarę, że koniec świata się zbliżał; dlatego dążąc do ziemi świętej, każdy miał nadzieję uniknąć nędzy i ucisku. Najnieszczęśliwsi i najzapaleńsi pierwsi ruszyli pod przewodnictwem Piotra pustelnika, i Gautier bez mienia, jak owe starożytne bandy awanturników, które poprzedzały główną armią Germanów; rzucili się stokiem Dunaju. Armia regularna ⁽¹⁾ sześćkroć sto tysięcy wojowników licząca szła pod rozkazami Gottfrieda z Booillon, Austrazyjczyka, księcia Lota-

(¹) Armia ta składała się z trzech korpusów: Armia północna, złożona z 10,000 jazdy 80,000 piechoty flandryjskiej, lotaryńskiej (z nad hrzegów Renu), pod dowództwem Gottfrieda z Bouillon; ta armia skierowała się na Konstantynopol drogą Dunaju; 2) Armia środkowa złożona z Franków, Normandów, Burgundów, massa neustryjska, prowadzona przez Hugona z Vermandois, brata Filipa I, króla Francyi, przez Roberta, księcia Normandyi, Stefana hrabiego Blois; przeszła ona przez Włochy, gdzie się jeszcze uzupełniała Normandami pod dowództwem sławnego Bohemonda, prawdziwego bohatera wypraw krzyżowych; przepłynęła się przez Adryatyk i przez Grecyę zdążyła do Konstantynopola; 3) Armia rzymska, galijska, gocka, złożona z Akwitaniów, Tuluzanów, mieszkańców Prowincyi, i t. d. pod dowództwem Rajmonda de Saint-Gilles, hrabiego Tuluzy i Adhemara, biskupa arwerneńskiego z Puy; i ta także zdążyła do Konstantynopola przez Lombardyę, Dalmacyę, Sławonię.

ryngii niższej, potomka Karola W. Filip I (1), obcym był temu poruszeniu, które ubożąc wyższą szlachtę, musiało pomnażać siłę królów, i sprowadzić urok, który ma otoczyć koronę za Ludwika świętego. Krucjaty sprowadziły także wyzwolenie gmin, które opierając się na powadze króla przeciw uciemnieniu przez wazallów, wsparli nawzajem monarchizm przeciw niepodległości panów lennych. To wielkie wyzwolenie, które z czasem miało sprowadzić jedność przez monarchizm, zaczęło się za Ludwika VI z przydomkiem gruby (1120), w miastach jego posiadłości, z kąd zmiana ta rozszerzając się, zwolna stała się powszechną (2). Ludwik VI zawziął się na poniżenie Normandyi, władczyni Anglii (1114): pierwszy wstęp do téj wojny siedmiowiekowej, która zakrwawiła tyle okolic, tyle morz, wojskiem i flottami Anglii i Francji. Ludwik VI, za szczęśliwem poszedł natchnięciem, kiedy syna swojego Ludwika VII zwanego młodym, zaślubił z E-leonorą Akwitańską, która w posagu wniosła całą niemal południową Francją (3). W wojnie przeciw hrabiemu Szampanii,

(1) Posiadłości tego króla obejmowały kraje, które dziś tworzą cztery departamenta: Sekwany, Sekwany i Oazy, Oazy, Loiet. Jego wszechwładztwo uznawali hrabiowie Szampanii rządzący siedmiu departamentami, Burgundya trzema, Normandya, pięcioma, Bretania pięcioma, Andegawia trzema, Vermandois dwoma, hrabia Boulogne jednym: Ogółem trzydzieści. Do wszechwładztwa rościł prawo, ale go nie uznawano, w ósmnastu departamentach wschodnich, objętych królestwami Prowancyi i Lotaryngii. (Sismondi).

(2) Miasta otrzymujące karty przywilejów tworzyły u siebie kompanie żołnierzy milicyi, którym poruczano straż warowni, obchodząc się tym sposobem bez szlachty feudalnej. Ich urzędnicy przywodzący na pamięć dawne rady municypalne za Rzymian nazywali się merami (burmistrzami), i ławnikami (echevins) na północy, syndykami i konsulami na południu. Wyswobodzenie zaczęło się od gminy Mans w 1070.

(3) Do posagu jej należało Poitou, Limousin, Bordelais, Agenois, i dawne księstwo Gaskońskie; oprócz tego wszechwładztwo (la suzeraineté) nad Owernią, Perigordem, Marchią, Saintonge, Angoumois, i t. d.

Ludwik młody zapalił kościół w Vitry napelnięny ludem wiernym; zgryzota sumienia skłoniła go, bez względu na przedstawiania ministra jego Sugera, opata św. Dyonizego, do przedsięwzięcia drugiej krucjaty ogłoszonej w Vezelay (Yonne) przez św. Bernarda (1147); nieszczęsna wyprawa, po której nastąpił rozwód Ludwika VII. (1152). Eleonora posiadłości swoje przekazała Henrykowi Plantagenet, który już dzierżył Andegawią (Anjou), Maine, Touraine, był pretendentem do Normandii i Anglii. Tak więc monarchizm wpadł znowu w pierwiastkowe niedołęztwo: pod wszechwładztwem swoim miał zaledwie piętnastą część królestwa, gdy tymczasem Henryk Plantagenet posiadał niemal trzecią część w jednym ciągu, zajmując stronę zachodnią od ujścia Sommy, aż do ujścia Adury, wyjąwszy Bretanią, lennictwo jego pośrednie, które wszakże przez układy przyłączył do krajów swoich (1171). Starcie się więc było nieuchronne między potężnym wazallem, który został królem Anglii, a lennodawcą jego, królem Francji, który przemógł. Filip August zaczął stanowczą brać przewagę nad Anglią. Zdobyć Jerozolimę przez Saladina powołało Filipa Augusta na trzecią krucyatę. W Genui siadł na okręty, gdy tymczasem sławny jego spółzawodnik Ryszard angielski wypływał z Marsylii (1191). Po powrocie Filip August wznowił walkę z Anglią; wydarł jej zwierzchnictwo nad Owernią; lecz starożytna ojczyzna Arvernów, ognisko wolności, odrzuciła obce sobie panowanie króla Franków. Ogniem i mieczem trzeba ją było do posłuszeństwa znagłać; poskromiona została, ale nie podbita (1198) ⁽¹⁾. W wojnie z Wicehrabią Limozańskim (Limoges), swoim wazallem, Ryszard angielski poległ przy oblężeniu Chalus (1199).

1200. Czwarta wyprawa krzyżowa gotuje się, i teraz jeszcze w dawniej ojczyźnie Bellovezów, Eduów, Arvernów, głos

(1) Prowincya ta przywiedziona do posłuszeństwa dopiero za Ludwika XIII (1620).

ojca św. najdobitniej się rozlega. Popularna wymowa Fulkona, plebana z Neuilly-sur-Marne rozżarza zapał religijny zachodu. Teraz wszakże Neustrya przywłaszczy sobie chwałę posyłając hrabiego Flandryi Baudoena dla zajęcia tronu w Konstantynopolu (1204). Książęta Burgundyi, hrabiowie Szampanii, Blois, Nevers, i t. d., towarzyszyli mu i wsiedli na flotę Wenecką. W czasie tych zadziwiających wypraw, Lotaryngia, Burgundia, Prowancya, były wciąż obce Francyi. Metz było stolicą Lotaryngii niższej, Toul, Verdun, Strasburg i t. d., były jój ważniejszymi miastami. Besançon odwiedzał niekiedy wszechwładca jego, cesarz niemiecki. Lyon, Vienne, i t. d., były miasta kwitnące; Arles, świetne siedlisko hrabiów Prowancyi, dziwnie odbijało od szorstkości półdzikiej miast północy. Jeszcze atoli czas działania na wschodzie i południu nie nadszedł. Filip August cały zachodem zajęty (1); korzysta on z morderstwa młodego Artura z Bretanii, przyszłego króla Anglii, przez stryja jego Jana bez ziemi, by temu ostatniemu, potępionemu przez sąd parów, odebrać Normandyą, Bretanią, Maine, Poitou, Anjou, których nikczemny książę angielski nie umiał bronić (1206). Wtedy prowincjami południowemi wstrząsnęła straszliwa wojna Albigensów; w okolicach tych, tak często przez wojnę trapiionych, nazywano Albigensami sektę, która ubiegała się o zupełną niezawisłość od stolicy apostolskiej. Papież Innocenty III, ogłosił przeciw nim krucyate, której opis dziś jeszcze dreszczem przejmuje ludzkość (1208). Filip August zajęty bojem z Anglią, nie broni swoim baronom iść za głosem papieża. Od téj to krucyaty datuje się wpływ ludzi północy na południe, które napadają i pustoszą. Bohatrem téj długiej tragedyi był Szymon Montfort (2). Filip August uderzył na Flandryę ruchliwą i spu-

(1) Wtedy właśnie był czas dziwnej czwartej krucyaty, gdy książę Burgundyi, hrabiowie Flandryi, Szampanii, Blois, Nevers, udali się na zdobycie Konstantynopola.

(2) Był to mało znaczący kasztelan z okolicy Paryża.

stoszył ją; ale Anglicy spalili mu flotę na brzegach Flandryi, gdy tymczasem wojsko lądowe wkroczyło do Poitou. W tym samym czasie Otton cesarz niemiecki, przy pomocy hrabiów Flandryi i Hollandyi, i t. d., nadsięgnął od północy, Filip August nad sprzymierzonymi, wspartymi przez Anglię, odniósł świetne zwycięstwo pod Bouvines (27 lipca 1214). Kiedy zwycięstwo zbawiło królestwo na północy, Szymon Montfort powiększał je na południu, przez hołd prowincyj zdobytych (1216). Wśród tych wstrząśnień piąta krucjata zabrała mnóstwo wojowników pod wodzą hrabiów Baru, Nevers, Marchii, ciągle prawdziwego ogniska zapału religijnego. Filip August umiera (1223). Syn jego Ludwik VIII wzrosł wśród krucjat albigeńskich, skierował się ku południowi, a osobliwie przeciw prowincjom angielskim. La Rochelle, Limoges, Périgueux i t. d. poddały się, panowie Marchii i Akwitanii złożyli hołd królowi Francyi. Poczem wznowiono wojnę przeciw Albigenom ze wszystkimi okropnościami. Ludwik VIII przyłączył wójtostwa Carcassonne, Albi, Beaucaire (1226). Syn jego Ludwik IX, zakończył tę zgubną wojnę. Małoletność tego monarchy podała wielkim lennikom państwa sposobność poniżenia godności monarchy, przez podźwignięcie arystokracji, która się uważała za poniżoną. Lecz zręczność matki królewskiej Blanki Kastylijskiej, wspartej przez hrabiego Szampanii, wzięła górę nad tą groźną koalicją. Pokój w Meaux położył kres wojnie Albigenów (1229). po której pozostały jeszcze dotąd dwa pomniki, inkwizycya św. i zakon Dominikanów. Francya uzyskała główną część Langwedocyi i prawo spadku do hrabstwa Tuluzy; wreszcie Bretania, o którą

Rozdzielał on pomiędzy baronów francuzkich sto trzydzieści cztery lennictw zdobytych; biskupstwa i arcybiskupstwa rozdawano duchownym z północy. Wdowy, córki zwyciężonej szlachty zmuszono do zaślubienia Francuzów. Takowe środki, wojny, morderstwa, wytępiły połowę tej ludności, która się chlępiła pochodzeniem od Rzymian i Gotów; zastąpiono ich miejsce ludnością z północy ściągniętą.

się wciąż upominała Anglia, zmuszona została do poddania się (1234). Szczęściem dla Francji, po niecej wojnie albigeńskiej, królem jój był św. Ludwik, człowiek najświętszy ze wszystkich jacy kiedykolwiek władali narodem. Pierwszym czynem jego cnoty było odrzucenie korony cesarskiej, którą papież Grzegorz IX ofiarował bratu jego Robertowi, hrabiemu Artezyi (1240). Stara Akwitania, podżegana przez króla angielskiego, chciała podnieść rokosz. Zwycięstwa Ludwika św. pod Taillebourg i Saintes przywróciły pokój. Następnie zaślubił brata swojego Karola, hrabiego Andegawii, z dziedziczką hrabstwa Prowancyi (1246). Lugdun, miasto wolne i cesarskie, które handel łączył z rzeczami polskimi włoskimi, był wtedy siedliskiem konsylium ekumenicznego zwołanego przez papieża Innocentego IV, dla naradzenia się nad najważniejszymi sprawami Europy, najściem Mogołów, osłabieniem Konstantynopola, upadkiem ziemi świętej i wyklęciem Fryderyka II cesarza niemieckiego. Cesarz schronił się do Lugdunu, miasta wolnego. Sw. Ludwik zamknął mu przystęp do Francji (1245). Dla dopełnienia ślubu uczynionego w czasie choroby, święty król przedsięwziął siódmą krucyatę. Wsiadł na okręt w Aigues-Mortes (1248) w towarzystwie książąt Burgundyi, Bretanii, Brabantu i mnóstwa biskupów i panów, którzyby mogli zawichrzyć państwo w czasie jego nieobecności. Nieszczęścia tej wyprawy boleścią i smutkiem napełniły Francją. Dla zawarcia stałego przymierza z Anglią, Ludwik zwrócił jój kilka prowincyj południowych; król angielski Henryk III uznał się jego lennikiem i złożył hołd za Akwitanią (1259). Roussillon ustąpiony został Hiszpanii; lecz Prowancya i Langwedocya zostały stanowczo francuzkami. Karol andegaweński, hrabia Prowancyi, podbija królestwo neapolitańskie, a w tym samym czasie Ludwik św. przedsięwziął osmą krucyatę i siada na okręty w Aigues-Mortes (1270) udając się do Tunisu, nie wiadomo dla czego przyjął ten kierunek. Umarł z zarazy pod murami tego miasta 25 sierpnia te-

goż roku. Następcą jego był Filip III zwany śmiałym. Podboje na południu pozwoliły królom Francji przenieść oręż poza Pirenee, monarcha ten podbił Nawarrę zbuntowaną przeciw Jannie, która później zaślubiła Filipa pięknego, i tym sposobem połączyła z koroną Nawarrę i Szampanią⁽¹⁾. Hrabstwo Venaisin dane zostało papieżowi przez Francją (1273). Filip piękny potrafił przyłączyć do swoich posiadłości Marchię i Angoumois; jednego z synów swoich połączył z dziedziczką hrabstwa burgundzkiego (Franche-Comté), wydartego tym sposobem cesarstwu niemieckiemu; następnie zagroził Anglikom w Gaskonii i Gwiennie. Lecz wtedy królem Anglii był przebiegły Edward I. W téj saméj chwili, w której Filip piękny twarde staczał boje z Flamandczykami i Anglikami, odniósł tryumf zupełny w zatargach w jakie się wplątał z papieżem. Uwolniony od groźnego Bonifacego VIII, wznosił na stolicę apostolską Klemensa V, który się kazał koronować w Lugdunie, stolicę papieżką przeniósł do Awenionu, i jak mówią, na soborze w Vienne podpisał zniesienie zakonu Templaryuszów⁽²⁾, może to słuszny środek, lecz okrutne następstwa jego nie przynoszą zaszczytu temu panowaniu (1312). Wróciwszy z Soboru Filip piękny opanował Lugdun, zamożne miastokrólestwa arelateńskiego, wolne pod władzą niemiecką i rządzone przez swojego arcybiskupa miasto chciało się opierać, lecz armia skłoniła do posłuszeństwa

(1) W 1234. Theobald hrabia Szampanii, zaślubił Blanę, córkę dziedziczkę króla Nawary Sancha VII; sprzedał on królowi Francji hrabstwa Charles, Blois i Sancerre.

(2) Stolicą tego sławnego zakonu był Temple w Paryżu. Prawie wszyscy rycerze byli Francuzi. Byli oni częścią arystokracji najniepodleglejszą, napotężniejszą z całego feodalizmu, najbogatszym stowarzyszeniem w Europie. Posiadali dziesięć tysięcy zamków i największe skarby świata chrześcijańskiego: należące do zakonu piętnaście tysięcy rycerstwa było całkiem poświęcone papieżowi; lecz, skarby i zbytńia potęga przyczyniły się do zepsucia ich obyczajów.

Francyi, tę dawną stolicę Gallii rzymskiej (1314). W tej epoce prawo salickie dotąd urządzające jedynie posiadłości feodalne, zastosowane zostało do korony francuzkiej, przez wyłączenie kobiet od następstwa (1317). Karol IV zwany pięknym, wznosił do godności księstwa parostwa włość (sirie) Bourbon (1), na korzyść wnuka Ludwika św. (1323), szczepu dostojnego domu Burbonów, który z czasem wstąpi na tron z Henrykiem IV. Pierwsza odrośl Kapetów wygasła 1328 na Ludwiku X. Dwaj spółzawodnicy wystąpili: Filip hrabia Walezji, synowiec Filipa pięknego i Edward III angielski, wnuk tegoż króla. Ten ostatni został wyłączony na zasadzie prawa salickiego; postanowienie to wywołało stuletnią wojnę między dwoma narodami. Niedołężna i nieudolna odrośl Walezjuszów wstąpiła na tron z Filipem VI, któremu król angielski ujrzał się zmuszonym zaprzysiąc hołd i wierność z księstwa Gwienny. Nie było dla Francyi nieszczęśliwszych czasów, jak panowanie Walezjuszów. Pierwszym czynem nowego króla był zwrot Nawarry Joannie, którą później Henryk IV zwróci koronie: następnie udał się na pokonanie Flamandczyków sprzymierzeńców Anglii. Lecz Edward III wziął się do broni, naprzód wygrał wielką bitwę pod Crecy (blizko Abbeville, 26 sierpnia 1346), co połączone z najściem Normandyi i Pikardyi, wzięciem Calais, portu francuzkiego, naraziło królestwo na wielkie niebezpieczeństwo. Do tych klęsk przyłączyły się straszliwsze klęski morowej zarazy, która trzecią część ludności sprzątnęła. Filip otrzymał Delfinat (1349) z warunkiem że najstarszy syn króla Francyi nosić będzie tytuł Delfina (2). Tymczasem król Edward opanował Artois, a syn jego,

(1) Mowa tu jest o Burbonie Archambault. Władcy krainy Bourbonnais utrzymywali że pochodzą od Karola Martela. Robert brat św. Ludwika, zaślubił Beatrix, dziedziczkę panów na Bourbonie, właśnie to ich syn był, który teraz został księciem i parem.

(2) Hrabiowie Vienne zwali się delfinami, tak jak Owernii i t. d. ponieważ w herbie mieli delfina.

książę Wallii, ów sławny *książę czarny* plądrował po Langwedocyi, a następnie wygrał pamiętną bitwę pod Poitiers (19 września 1356), w której król Jan dostał się do niewoli. Tam padł cały kwiat rycerstwa, który przeżył klęskę pod Crecy: Francya strapiona ujrzała się zagrzezłą w przepaść nieszczęść. Paryż stał się ogniskiem zawichrzeń pod zgubnym wpływem Karola z Nawarry: wieśniacy, to starodawne plemię galijskie, powstają przeciw szlachetnym potomkom dawnych zdobywców Franków i tworzą ową grozną ligę zwaną Zakeryą. Król Jan więzien w Anglii, by odzyskać wolność, nie wahał się zwrócić wszystkich zdobyczy, jakich przodkowie jego dokonali na Plantagenetach, do tego jeszcze miał dopłacić cztery miliony talarów złotych. Tak więc Walezyusze niszczyli dzieło Kapetów! Francya odrzuciła takie warunki. Wojna wznowiła się z wściekłością i Edward dyktował układ w Bretigny, wiosce blizkiej Chartres (1360), układ najhaniebniejszy, jaki kiedykolwiek mógł poniżyć Francją (1). Król Jan by wynagrodzić odwagę syna swojego pod Poitiers, nadał mu księstwo burgundzkie: tak więc młody książę rozpoczął trzecią dynastją burgundzką, zwaną Walezyjską (2). Mądrość Karola V i szabla Duguesclina naprawiły nieco tyle nieszczęść kraju. Ten bohater wsławiony ze swojemi staremi bandami w Hiszpanii, gdzie bronił praw Henryka Trans-

(1) Pokój ten nadawał Anglii Poitou, Aunis, Angoumois, Sanitonge, Limousin, Perigord, Quercy, Rouergue, Agenois, Bigorre, Ponthieu, Calais, i t. d. Cztery miliony talarów złotych wynoszące trzydzieści sześć milionów franków, zmniejszone zostały do dwudziestu siedmiu milionów. W skarbcu Karola zachowują pokwitowanie z wypłaty. „Serce sięściska patrzeć na ten pargamię, mówi Michelet, każda cyfra ilez to ona przedstawia potu, jeków, łez, tego nikt nie odgadnie.“

(2) Zaślubił on Małgorzatę Flandryjską, wdowę po Filipie de Rouvres, ostatnim księciu kapetów burgundzkich; ta przyniosła mu w posagu hrabstwa Flandryi, Artezyi, Nevers, Rethel, i t. d., on dołączył do tego Charolais. Dom ten niebawnie będzie tak potężny jak dom francuzki.

tamara, tak się dobrze sprawił w Akwitanii, Gwiennie, Poitou, Normandyi, że stary Edward umierając, nic więcej nie posiadał we Francyi, tylko Bayonnę, Bordeaux i Calais (1377). Anglia oburzyła się na swojego króla. dowiedziawszy się o oddaniu Brestu i Cherburga. Bunt w Langwedocyi, w Bretanii, krwawa wojna we Flandryi i t. d., zrównoważyły wszelkie powodzenia. Następnie oblężenie króla Karola VI podłożyło ogień na czterech rogach Francyi, i pogrzyżyło ją na nowo w przepaść nieszczęść (1).

Epoka nowoczesna.

1400. Pod zgubnym wpływem Izabelli bawarskiej, żony nieszczęśliwego króla, dwa potężne stronnictwa dzielą Francją: jedno pod rozkazami Jana bez trwogi, księcia burgundzkiego; drugiemu przywoził książę orleański, po którego zamordowaniu przez spółzawodnika, nastąpił syn jego. Ten zaślubił córkę hrabiego Armagnac i na pomszczenie swoje wezwał całą szlachtę gaskońską, wspartą przez książąt Bretanii, Burbonów, Berri (1410). W téj krwawej wojnie domowej Armaniakowie przedstawiają południe, Burgundy zaś północ Francyi: obadwa stronnictwa starają się o pomoc Anglii, która nie omieszkała korzystać z tego zamętu. Henryk V, wylądowawszy niedaleko Havru, cofa się przed wojskiem francuzkiem pod rozkazami Delfina, postępuje spiesznie do Calais, miasta wówczas angielskiego: odnosi nieszczęsne zwycięstwo pod Azincourt, które rozdrażniło rany zadane pod Crecy i Poitiers (25 grudnia 1415).

(1) Wielkich ówczasowych Wazallów tworzą świetne rodziny Burgundzka, Burbonów, Orleańska, Andegaweńska, Bretańska, których niemal wszyscy naczelnicy są z krwi królewskiej. Za tą wysoką arystokracją. postępują domy Armaniaków, Albret, Foix, Orange, Auvergne, Alençon, Soissons, Sedan, i t. d. Jedni walczą przeciw królowi, drudzy chcą być niezawisłemi u siebie.

Zwycięzca nie korzystał ze swojego tryumfu i wrócił do Anglii. Burgundzcy i Armaniaki zalewają krwią Paryż. Burgundzcy przyzywają znowu króla angielskiego, który zdobywa Normandyą i przybiera tytuł króla Francuzów. Zamordowanie księcia burgundzkiego z rozkazu Delfina Francyi, wywołało srogą zemstę: syn księcia zemścił się, Francją wydawszy Anglii układem w Troyes (1420), mocą którego Henryk V, pozyskał rękę Katarzyny francuzkiéj, z tytułem regenta królestwa i dziedzica korony. Śmierć Henryka V i Karola VI, jeszcze bardziej powiliła sprawę (1422). Henryk VI młody król angielski był namaszczony królem Francyi w kościele N. Panny w Paryżu, gdy tymczasem młody Karol VII zaledwie uznany był królem w małym zamku w Owernii. Panowanie jego zaczyna się długim szeregiem nieszczęść: Francya zdaje się być zgubioną wśród tych straszliwych zapasów. Wtedy występuje Joanna d' Arc; jéj odwaga, zwycięztwa, umęczenie (1) ocalają Francją, obudzają wszędzie zgrozę przeciw imieniowi angielskiemu (r. 1431). Wszechwładny książę burgundzki, dziekan parów Fran-

(1) „Śmierć Joanny d'Arc była odkupieniem Francyi. Święta dziewica objawiła ludowi czem on był; zażęgła w nim ogień święty; nauczyła go cierpieć, poświęcić się, umrzeć za ojczyznę! jestto wziętość najrzewliwsza i najczystsza w historii! jestto istota w której uczucie narodowości było najgłębsze! jestto Francya sama, Francya wcielona. I gdyby świadectwa téj cudownej historii nie istniały zebrane nawet ręką jéj katów, możnaby mniemać, że Joanna d'Arc jest tylko ideałem poetycznym Francyi, Francyi ukształconej a zagorzałej, bohatyrskiéj a rozważnej, poświęconej i męczenniczki tak jak ona. Epopeja piętnastomiesięczna, której niepodobna opowiadać nie będąc przejętym zapalem wieku, który oglądał to szlachetne zjawisko, nie bijąc czołem temu aniołowi, nie zapalając się gniewem na tych panów, którzy ją zdradzili, na tego króla, który ją opuścił, na tę władzę duchowną i znikczemioną, która nie umiała dźwignąć ołtarzy męczennicze ojczyzny, i zaliczyć w poczet świętych patronkę Francyi!“

(Théophile Lavallée).

cyi, którego posiadłości otaczają królestwo od wschodu i północy, opuszcza stronę Anglii, która odtąd coraz bardziej słabnie: wszystkie prowincye zwolna po kolei odzyskane; Anglia już tylko posiada we Francyi Calais, które wkrótce utraci i wyspy Jersey i Guernesey, które dotąd zatrzymała (1453). Panowanie to tak świetne dla oręża francuzkiego, zawichrzono zostało przez chwilę od stronnictwa wysokięj arystokracji, nazwanego Pragerą, przeciw królowi Karolowi VI, pod wpływem swarliwego Delfina, przyszłego Ludwika XI. Do tych rozterek przymieszaly się jeszcze zawichrzenia owych band błakających się żołdactwa jurgeltnego, przywykłego do rabunku. Żeby się ich pozbyć, król część ich posłał na wyprawę przeciw Szwajcarom (1444), a tymczasem inne ich bandy udały się do Lotaryngii zbuntowanęj przeciw René Andegawęjskiemu. Karol VII zaprowadził ujednostajnienie kraju, co monarchizmowi otworzy zawód zdobyczy: prócz tego on pierwszy na podporę korony zaprowadził wojsko stałe, co ułatwi niesłychanie walkę z panami lennemi. Karol VII rozmyślał nad ponizieniem zbyt nięj potęgi domu burgundzkiego, i to właśnie będzie zajęciem Ludwika XI przez całe jego panowanie. Karol płochy był wtedy księciem Burgundyi (¹). Ten wielki książę zachodu chciał przywrócić królestwo Gallo - Belgickie; co większa, groźny ten wazal, potajemnie podżegany przez Anglią, był duszą wielkiego sprzymierzenia lenników, zwanego *ligą dobra publicznego*, a skierowanego przeciw despotyzmowi Ludwika XI. Przebiegły monarcha całą politykę swoję ograniczył na zabiegach około ponizienia arystokracji, ułagodzenia Anglii, a tym sposobem odosobnienia Burgundyi. Śmierć Karola płochego pod Nancy, położyła kres potędze książąt burgundzkich (1477). Ludwik XI

(¹) Posiadał on Burgundyą, Brabancyą, Limburg, Luxemburg, Flandryą, Szampanią, Artezyą, Hainaut, Hollandyą, Zelandyą, Namur, Antwerpią, Fryzyą, Vermandois, Pontieu i t. d.

pragnął zabezpieczyć sobie to dziedzictwo; lecz Marya, córka księcia, zślubiła Maxymiliana arcyksięcia austriackiego, któremu wniosła większą część bogatych posiadłości. Układ w Arras (1482) był jednym z ostatnich wielkich czynów feodalności wszechwładnej; on dokonał podziału posiadłości domu burgundzkiego (1). Francya zyskała tylko Franche-Comté, Artois, Pikardyą. Do tego zamożna Flandrya złożyła hold królowi Francji: reszta posiadłości burgundzkich stanowiących wspinały posag Maryi, nie dozwalały Francji zająć aż do Renu naturalnego obrębu dawniej Gallii; te prowincye reńskie będą długo jeszcze polem, na którym Francya walczyć będzie o swoje granice naturalne. Dumny poniżeniem Burgundyi Ludwik XI, otrzymał od króla Aragonu Roussilon i Cerdagne; prawem spadku dostały mu się Andegowia i Mans, równie jak Prowancya. Karol VIII nastąpił po Ludwiku XI (1483); małżeństwo jego z dziedziczką Bretonii wydało mu tę prowincyą ciągle buntowniczą, przez tak długi czas sprzymierzoną z Anglią, a tem samem tamującą Francji drogę do dzwignięcia się. Okoliczności zmusiły go do oddania Austrii, Artezyi i Franche-Comté, Hiszpanii, Roussilanu i Cerdagne, osłabiając tym sposobem dzieło Ludwika XI. Zdawało mu się, że wynagrodzi te straty udając się na podbicie Neapolu, dziedzictwa drugiej dynastyi andegaweskiej: ztamtąd, jak mówią, spodziewał się iść na Konstantynopol i wyprzeć Turków z Europy; lecz wielkie te zamiary spełzły na niczem, a zdobycie Neapolu nie było długotrwałe (1495). Następcą tego króla był książę Orleański, Ludwik XII, który dalej wiódł zgubną wojnę neapolitańską, i wystąpił z prawami swojej rodziny do medyolańskiego (1500) (2), woj-

(1) Księstwo sabaudzkie było jedyne wielkie lennictwo dawnego królestwa burgundzkiego, które uniknęło jedności francuzkiej. Hrabiowie Sabaudyi zostali królami Cypru przez Karolinę Lusignan w 1489, a królami Sardynii w 1720.

(2) Rodzina orleańska miała prawo do medyolańskiego przez Walentyne Visconti z Medyolanu, która w 1389 zaślubi-

ny próżności, zgubne na wieki, bo skupiając wszystkie siły Francji we Włoszech, nie pozwoliły jej mieć udziału w wielkich przedsięwzięciach, do jakich geniusz Kolumba dał hasło.— Po Ludwiku XII, księciu orleańskim, nastąpił (1515) książę Angoulême Franciszek I, który popierał wyprawy włoskie, do czego wmieszało się także nieszczęsne spółzawodnictwo między nim a Karolem V, o koronę cesarską niemiecką. Karol V jako prawnuk Karola Płochego domagał się Burgundyi, a jako cesarz niemiecki żądał Medyolanu: Franciszek I występował z prawami do Neapolu i Nawarry. Zwyciężony pod Pawią (r. 1525), Franciszek I, jako niewolnik zawiedziony do Madrytu podpisał przymierze haniebne i zgubne, którego nie dotrzymał (1526); ale dopełnił zawarte w Cambrai (1529), mocą którego zrzekał się Neapolu, Medyolanu, wszechwładztwa nad Flandryą i Artezyą. Panowanie to zalotności, sztuki, turniejów, uroczystości, zgubne było dla Francji. Franciszek I istny bohater średniowieczny, przez swoją nierozwagę paraliżował mężstwo Lautreka, Nemurów, Bayardów. Chytra polityka Karola V wznowiła wojnę 1542. W tej chwili Anglia połączyła się z Austryą i chciała podzielić Francją. Król rozwinął wszystkie swoje siły, wysłał pięć armij na wszystkie punkta granic najechnych; z wielkiem zgorszeniem chrześcijaństwa zażądał pomocy Solimana, sułtana tureckiego, który mu przysłał flotę. Osłabiony nieprzewidzianymi klęskami Karol V, opuścił Francją, podpisał układ w Crespy (niedaleko Laon), zrzekając się Burgundyi, jak Franciszek zrzekał się Neapolu: Medyolańskie miało być nadane synowi jego księciu Orleańskiemu. Anglicy także zawarli pokój, za wynagrodzeniem dwóch milionów talarów złotych (około 20 milionów franków), obok czasowego posiadania Boulogne, które wnet odzyskał Henryk II. Ten młody monarcha wezwany na pomoc Niemiec protestanckich, opano-
biła księcia orleańskiego, syna Karola V, a brata Karola VI; była więc ona babką Ludwika XII.

wał trzy biskupstwa (Toul, Verdun i Metz), zapewnił sobie Lotaryngią, zagroził Strasburgowi, miastu cesarskiemu, i zagarnął część Luxemburga. Karol V uderzył na Metz w sto tysięcy ludzi. Książę Gwizyusz zmusił go do odstąpienia (1553). W r. 1557 Francya przegrała sławną bitwę pod Saint-Quentin z Hiszpanami Filipa II władcy Niderlandów; lecz klęskę tę wetowała zajęciem kilku miast, między innymi Calais (1558), miasta tak drogiego dla Anglików, którym się tym sposobem wymykała z rąk ostatnia posiadłość, jaką mieli na ziemi francuzkiej. Przymierze w Cateau-Cambresis (Nord) wytrąciło z rąk oręż Francyi i Hiszpanii. Gdy wszakże walki o dzierżenie posiadłości ustały; wojny wyobrażeń, mniemań religijnych sprowadzą klęski w wojnach religijnymi zwanymi. Nauki Kalwina, głoszone w Genewie, rozszerzają się w całej południowej Francyi: Rochella, Poitiers, Bourges, Orléans, wszystkie miasta oświecenijsze stają się ogniskami reformy. Napróżno palą na stosach kacerzy. W r. 1550 jeden tylko był kościół reformowany w całej Francyi, znalazło się ich przeszło dwa tysiące w r. 1561 (1). Protestanci angielscy i niemieccy wspierają francuzkich; bitwy wygrywają i przegrywają katolicy i protestanci, gdy straszliwa rzeź św. Bartłomieja (24 sierpnia 1572) przeraziła reformę, ale jęj nie złamała: haniebna zbrodnia polityczna spełniona pod wpływem Katarzyny de Medicis, Gwizyuszów i krwawych wichrzeń Ligi. Protestanci walczyli wszędzie z rozpaczą. Henryk Burbon, domniemany następca tronu (2), naczelnik

(1) „Wkrótce więksi jeszcze nietoleranci od swoich przeladawców, chcieli wytępić, to co zwali bałwochwalstwem. Zaczęli od obalania ołtarzy, palenia obrazów, burzenia kościołów.“ (Michelet).

(2) Henryk IV był krewnym Henryka III, ale w dwudziestym drugim stopniu; prawo zaś uznawało jedynie stopień siódmy. Pochodził on od Roberta hrabiego Clermontu, piątego syna św. Ludwika. Przyłączał on do korony Nawarrę, Bearn, Armagnac, hrabstwo Foix, Albret, Bigorre, Périgord, księstwo Vendôme, wicehrabstwo Limoges i t. d.

stronictwa protestanckiego, widział potęgę katolików słabnącą przez rzeź Gwizyuszów w Blois, i zamordowanie Henryka III, ostatniego z nieszczęsnych Walezyuszów (2 sierpnia 1589 r.). Kilkokrotnie zwycięzca zagorzałej Ligi, która w zgłodniałym Paryżu rozłożyła ognisko swojej zaciekłości, musiał jeszcze Henryk IV walczyć z księciem Parmy w służbie hiszpańskiej. Przełamał wszystkie zawady, wyrzekł się protestantyzmu w Sant-Denis, koronował się w Chartres, i wszedł uroczysto do Paryża, udzielając powszechne przebaczenie (1594). Ztemwszytkiem złotem tylko wydrzeć potrafił Henryk piękne prowincye, które dumni wichrzyciele zagarnęli pod opiekę króla hiszpańskiego, groznego Filipa II, którego armie zawsze jeszcze trwogą przejmowały. Śmierć tego monarchy okrutnego i zagorzałego była zbawieniem dla Henryka. Dla utrwalenia wewnętrznego pokoju, podpisał sławny *edykt nanteński* (1598), który zapewniał protestantom swobody religijne i zostawiał im pewną liczbę twierdz bezpieczeństwa, między innymi Rochellę i Montauban. Z Henrykiem IV rozpoczyna się dynastia Burbonów.

1600. Francya przedstawiała oplakaną mieszaninę nędzy i bezrządu. Henryk IV usiłował zagładzić tyle nieszczęść. Wsparty trudami i światłem wiernego ministra Sully, uporządkował skarby, zmniejszył podatki, wspierał rolnictwo, krzewił przemysł, uśmierzał bunty, niweczył spiski. Przywróciwszy Francyi pomyslnosc, wzniosłszy się do wysokiego stopnia potęgi, otoczony blaskiem chwały, chciał Henryk IV upokorzyć Austryę i wpływ Francyi rozszerzyć w Europie. Już siedmnaście zamachów na jego życie zniweczonych było: już swobodniej począł rozwijać swoje rządy, gdy padł pod morderczym sztyletem niecnego Ra-vaillaca (14 maja 1610 r.). Odtąd porzucono wielką politykę Henryka IV. Marya de Medicis, wdowa po nim, była regentką w czasie małoletności syna, Ludwika XIII, pod zgubnym wpływem polubieńca swojego Concini. Wśród zamieszania protestanci zaczynają się poruszać: Synod ich w Rochelli (1621) o-

głosił *oświadczenie niepodległości*, urządził rzeczpospolitą protestancką. W r. 1623 Richelieu wchodzi do rady królewskiej; chwyta on całą władzę, aby jedną ręką zgnać protestantyzm we Francji, drugą poniżyć dom austriacki. Roszella była warownią protestantyzmu; pod przewagą geniuszu kardynała, przy olbrzymich wysileniach, mimo pomoc Anglii, miasto padło; wtedy kardynał wracając do wielkiej polityki Henryka IV, narzuca wolę swoją Europie, łamie wysoką arystokracją, której intrygi i zgubne zamiary zawodzi. Tak więc przywodząc do posłuszeństwa królowi arystokracją, sili się poddać Francji Austryę, dawną jej nieprzyjaciółką. Ztąd więc przez lat siedm (1635 — 1642) toczyła się wojna zarazem w Niemczech, w Niderlandach, we Włoszech, w Hiszpanii, z rozmaitym szczęściem koleją; lecz w ciągu trzech lat ostatnich Francja tryumfowała, granice jej były zabezpieczone, dom austriacki upokorzony, kiedy Richelieu umarł (1642). Wielkość kardynała Richelieu przygotowała wielkość Ludwika XIV; podczas małoletności rządził kardynał Mazarini. Hiszpania mniemała, że się podźwignie ze swego upokorzenia; lecz książę Condé rozpoczął to wielkie panowanie świetnem zwycięstwem nad Hiszpanami pod Rocroi (r. 1643), zdobył Thionville, Philippsbourg, i kilka twierdz nad brzegami Renu; następnego roku pokonał cesarskich w sławnej bitwie pod Nordlingen, wziął Dunkierkę, a w tym samym czasie Turenne skłonił Bawaryę do złożenia broni. Wreszcie wielkie zwycięstwo Kondeusza pod Lens i inne tryumfy Turenna, wywołały pamiętny pokój Westfalski (1648). Francja uzyskała wreszcie stanowcze ustąpienie trzech biskupstw: Toul, Metz i Verdun; landgrafstw wyższej i niższej Alsacyi, Sandgau (Belfort, Thann, Huningue), miasta cesarskie Hagenau, Landau, Wissembourg i t. d., wyjąwszy miasto cesarskie Strasburg i rzeczpospolitą Mülhause prawo załogi w Philippsburgu, jednej z twierdz będących przedmurzem Niemiec; i Pignerol, klucz Włoch (1).

(1) Francja wtedy dzieliła się na dwanaście gubernij: Pi-

Lecz kiedy Francya taką jaśnieje sławą na zewnątrz, wewnątrz narażona była przez wojnę domową Frondy, między stronnictwem dworu a stronnictwem szlachty popieranej przez parlament (1648 — 1653). Hiszpania chciała korzystać z tych zawichrzeń; Turenne odparł ją, a Kondeusz zaćmił swoje świetną sławę łącząc się z nieprzyjaciółmi ojczyzny. Przymierze Francyi z Anglią, pod władzą Cromwella wówczas, zwycięstwo Turenna nad Hiszpanami przy piaszczystych zaspach pod Dunkierką, sprowadziły pokój pirenejski, podpisany na wyspie bażantów, na rzece Bidasoi. Pokój ten, najpiękniejszy wieniec sławy Mazariniego, uzupełnił pokój westfalski; zapewnił on Francyi przewagę w Europie, a zarazem ostateczne ponizenie Austrii⁽¹⁾. Ludwik XIV pojął wielką politykę Henryka IV, tak świetnie rozwiniętą przez kardynałów Richelieu i Mazarini. Monarcha ten, według Mazariniego, mający w sobie żywioły za czterech królów, podgarnął wszystko pod przewagę swojej woli samowładnej; ponieważ widział wszystko, robił wszystko, rządził wszystkiem sam przez się. Nadał Francyi administracją mądrą i sprężystą wewnątrz, postawę groźną na zewnątrz. Louvois urządza armią, Colbert utwierdza skarb, dzwiga handel, tworzy groźną marynarkę. Przymierze pirenejskie dało za małżonkę Ludwikowi XIV infantkę Maryą Teresę. Na rachunek posagu, którego nie dano, wielki król mniemał, że może zająć z szybkością niesłychaną, Flandryą i Franche-Comté, wówczas do Hiszpanii należące, w spadku po domu burgundzkim i austriackim. Lecz Hollendrzy lękając się

kardya, Normandya, Bretania, Ile de France, Szampania, Orleans, Burgundya, Lugduńskie, Delfinat, Langwedocya, Gwienna, Prowancya.

(1) Pokój ten zapewniał Francyi Alsacyą, Roussilon, Cerdagne, nadał on Lotaryngią księciu Karolowi III, ale wszystkie miasta otrzymały załogi francuzkie; nadto Francya zyskiwała Artezyą i kilka twierdz na północy. Tym sposobem Francya zdazała do swoich granic naturalnych, to jest starej Gallii.

sąsiedztwa króla Francji, związali się z Anglią i Szwecją, by zmusić Ludwika XIV do pokoju w Aix-la-chapelle (1668), mocą którego zwrócił Franche-Comté zatrzymując kilka twierdz w Niderlandach (zobacz Belgią). Wkrótce atoli oderwawszy Hollandyi jój potężnych sprzymierzeńców, uderza wprost na ten kraj, który się ratuje, zalewając się wodą morską (1672). Ludwik XIV zdobywa Franche-Comté, którego już więcej z rąk nie wypuścił, a książę Kondeusz odniósł nad księciem Oranii krwawe i płonne zwycięstwo pod Senef (1674). Turenne ogniem straszliwie niszczy Palatynat z rozkazu Lauvois i po licznych zwycięstwach pada od kuli działowej (1625). Marynarz Duguesne na wybrzeżach Sycylii rozbił flotę hiszpańską i holenderską; Ludwik XIV po oblężeniach pamiętnych zdobył mnogie miasta (Condé), Cambrai, Valenciennes, Saint-Omer, i t. d.). Był panem losów Europy na kongresie w Nimegde (1679), który mu nadał Lotaryngią, część Flandryi, i t. d. Była to najświetniejsza epoka jego panowania. Taka sława zapaliła zdobywcy umysł króla: wśród głębokiego pokoju odważył się niespodzianie zabrać kilka miast, jak np. miasto cesarskie Strasburg (1681), czyn ten rzucił popłoch w całej Europie, która prócz tego nie bez obawy widziała potężną marynarkę francuską oczyszczającą morza z Korsarzy, karzącą kraje barbaresków, bombardującą po dwa kroć Algier, upokarzającą Trypolis i Tunis, bombardującą Genuę, której Doża przybył z pokornym prośzeniem do Wersalu; samego papieża poniżonego w Rzymie (1684). Lecz dźwigając się do szczytu wielkości Ludwik XIV wyniszczył Francją, stłumił wszelką swobodę przez samowładztwo w całej obszerności: nie było wtedy we Francji tylko król i poddani najpostulniejsi, chylący głowy przed taką wielkością i sławą. Pierwszym aktem niepolitycznym Ludwika XIV było, odwołanie edyktu nanteńskiego (1685), co pod nieszczęsnym wpływem Louvois i pani Maintenon, spowodowało prześladowanie i dręczenie protestantów, którzy przestali być groźnymi skoro się

się poświęcili przemysłowi i handlowi: zanieśli oni w obce kraje swoje skarby, przemysł, a nadewszystko nienawiść ku przesładowcom (1). To odstąpienie polityki wielkiej Henryka IV, Richelieugo i Mazaryniego, było zgubą Ludwika XIV. Europa powstała przeciw niemu. Cesarstwo, Hiszpania, Hollandya, Bawaryja. Szwecya, wzięły się do broni, pod wszechwładnym wpływem księcia Oranii, który został królem Anglii. Wojna rozpoczęła się zniszczeniem floty francuzkiej pod wodzą Tourvilla, niedaleko przylądka la Hogue, przez połączone floty Hollandyi i Anglii (1692). Następnego roku Tourville, zdumiewającą odbył wyprawę, zabrał Anglikom ośmdziesiąt okrętów i przeszło trzydzieści sześć milionów (2). Inni marynarze, Jan Bart, i Dugay-Trouin, nieśmiertelną zyskali sławę; Catinat, zwycięzca pod Stoffarde, zajmuje na chwilę Sabaudyą i Piemont; Noailles szczęśliwym jest w Katalonii; Luxemburg odnosi kolejno zwycięstwa pod Fleurus, Steinkerque, Nerwinde (1693). Lecz te dziesięć lat wojny powiększyły długi krajowe, i nędza publiczna była okropną (3). Naciśnięty takimi wypadkami Ludwik XIV podpisał pokój w Ryswick (1697). Zajęty zupełnie wojną na

(1) Nie ma zgody między historykami, co do liczby protestantów, którzy wywędrowali: jedni podają pięćdziesiąt tysięcy rodzin, inni dwa kroć sto tysięcy, inni pięć kroć sto tysięcy osób, inni nareszcie liczbę tę posuwają do miliona; wszyscy zamożni, przemysłni, pomnożyli pomyślność Pruss, Szwajcaryi, Hollandyi, Anglii, gdzie miłe znaleźli przyjęcie.

(2) W tych morskich zapasach z Anglią, korsarze z Saint-Malo byli tak groźni, że w ciągu dziewięciu lat zabrali dwieście sześćdziesiąt dwa okręty wojenne, a trzy tysiące trzysta ośmdziesiąt statków kupieckich.

(3) Należałoby doliczyć do tego summy niezliczone jakie Ludwik XIV poświęcił na pompę swoich nieszczęsnych słabości, i na niszczący zbytek swojego dworu. Trzydzieści pięć tysięcy robotników pracowało nad dokończeniem pałacu Wersalskiego; część armii użytą była na odwrócenie rzeki Eure, by sprowadzić wodę w te miejsca puste. Trzecia część żołnierzy zginęła.

stałym łądzie, Ludwik XIV zapomniał o osadach, jakie kilku nieustraszonych mężów założyło w Indyach, któreby zubożycy były matkę ojczyznę podupadłą. Ludwik XIV zatopił się w sprawie hiszpańskiej. Wnuk jego, książę andegoweński uznany został dziedzicem korony hiszpańskiej przez ostatniego króla tego narodu: posłał go tam natychmiast dostoyny jego dziadek, rzekłszy do niego owe pamiętne wyrazy: *nie ma już Pireneów*. Ludwik XIV w istocie pragnął aby wnuk jego mógł połączyć korony Francyi i Hiszpanii.

W skutek tego Anglia połączyła się z Austryą i wybuchła nieszczęsna wojna o następstwo (1700). Kilka zwycięstw (Fridlingen, Hochstedt), poprzedzone kilką klęskami, zdobycie Sabaudyi, zamiar pochodu do Wiednia, oto początek wojny; lecz też na tém kończy się powodzenie oręża francuzkiego. W 1704 Anglicy przez swojego wielkiego wodza Marlborougha, Austriacy zaś przez księcia Eugeniusza, odnieśli krwawe zwycięstwo pod Hochstedt, czyli Blenheim. Villars, który szczęśliwie ukończył wojnę z protestantami, tak zwanemi *Camisards*, wstrzymuje zwycięzki nieprzyjaciół oręż od najścia Francyi. W 1706, Marlborough wygrywa nad nieudolnym Villeroi morderczą bitwę pod Ramilies, która pociąga za sobą stratę Niderlandów hiszpańskich; książę Eugeniusz zaś zmusza Francuzów do opuszczenia Włoch. Ludwik XIV wszelkiemi siłami chce bronić Niderlandów: Eugeniusz i Marlborough łączą swoje wojska i biją pod Oudenarde (1708) armią flandryjską, ostatnią nadzieję Francyi. Takowe klęski, mroźna zima, głód, straszna nędza, skłoniły Ludwika XIV do proszenia o pokój. Warunki podane przez nieprzyjaciół były tak twarde, że Francya jakkolwiek wycieńczona, oburzyła się. Mordercza bitwa pod Malplaquet wygrana przez Eugeniusza i Marlborougha (1709), pognębiła i najodważniejszych. Ludwik XIV upokorzył się do tego stopnia że ofiarował pieniądze ku złożeniu z tronu wnuka, lecz oburzył go twardy warunek, aby sam się udał na jego złożenie z tronu.

Szczęściem Marlborough popadł w niełaskę w Anglii; ale Eugeniusz ciągle groźny stoi. Ludwik XIV postanowił sam ze swoją szlachtą udać się do armii i na polu sławy zginąć, kiedy zwycięstwo Villarsa pod Denain ocaliło Francją i sprowadziło pokój Utrechtski (1713), który warował, aby korony francuzka i hiszpańska nigdy na jednej głowie połączone nie były. Niezszczęsna ta wojna zniszczyła Francją, chociaż nie pozbawiła jęj żadnej prowincyi. Przytłoczony tak długiem i przykrem upokorzeniem, tudzież troskami domowemi, Ludwik XIV umarł 1 września 1715, po siedmdziesiąt dwuletniem panowaniu, najdłuższem w dziejach Francyi, a podobno i świata całego. Od-tąd zaczyna się gorsząca epoka regencyi Filipa, księcia orleańskiego, Administracya obojętna regenta, niemoralność wybitna ministra kardynała Dubois, niszczący system skarbowy Lawa, rujnują Francją. Młody król Ludwik XV poczał sam panować pod wpływem niezbyt zaszczytnym księcia Burbon, który go zaślubił z Maryą Leszczyńską córką Stanisława, byłego króla polskiego. Wkrótce Abbé Fleury został pierwszym ministrem (1727), oszczędność jego podźwignęła Francją. Postanowiwszy utrzymać pokój za jakąbądź cenę, zbyt niedołąźnie wspierał Stanisława w odzyskaniu tronu polskiego, i po kilku wyprawach nad Renem i we Włoszech, podpisał układ w Wiedniu, mocą którego król Stanisław w zamian za Polskę dostał księztwa Lotaryngii i Baru, które po jego śmierci miały wrócić do Francyi. Księżę Lotaryngii w zamian dostał Toskanię (r. 1738). Niedługo rozpoczęła się wojna zwana o *następstwo austryackie* (1740), w której Francya chciała mieć udział; przedsięwzięcie przeciw któremu kardynał Fleury protestował przed śmiercią. Ludwik XV na czele licznego wojska wkracza do Niderlandów austryackich. Marszałek saski w służbie francuzkiej zwycięża armię anglo-hollenderską pod Fontenoy, i zdobywa całą Flandryę (1745 r.), druga zaś armia w tym samym czasie wdzierala się do Włoch. Wreszcie zwycięstwa pod Rau-

coux i Lowfeld (1747) postrach rzucają na Hollandyą. Całą tę wszakże pomyslność niweczyły klęski w osadach; zbliżenie się zaś armii rosyjskiej (1) skłoniło Francją do podpisania pokoju w Aix-la-chapelle, w którym nie uzyskała najmniejszego wynagrodzenia za te niesłychane ofiary (1748). Odtąd Ludwik XV zniknął haniebnie w sprawach państwa, zamykając się, wzorem monarchów wschodu, w swoim pałacu, porucił całą władzę pani Pompadour, która wtrąciła Francją w przepaść klęsk wojny siedmioletniej (1756 r.), gdy z drugiej strony upadek osad w Indyach i Ameryce zniszczył marynarkę francuzką. Minister książę Choiseul zawarł przymierze między rozmaitemi gałęziami domu Burbonów zwane paktem familijnym (1761); przyjaciele i nieprzyjaciele mają być wspólni. Pokój paryżki, kończący wojnę siedmioletnią (1763 r.), postanowił ostatecznie utratę osad francuzkich na korzyść Anglii, która już teraz żadnej nie ma zawady w osiągnięciu panowania na morzu. W r. 1766 po śmierci króla Stanisława Lotaryngia na zawsze przyłączona została do Francji, która także kupiła od Genuńczyków wyspę Korsykę. Upokorzona i osłabiona pod despotyzmem Ludwika XV Francja, nie mogła zapobiedz podziałowi Polski. W r. 1774 nieszczęśliwy Ludwik XVI wstąpił na tron. Francja była zniszczona, skarb w takim nieładzie, że oszczędność przestała być skutecznym lekarstwem. Monarchia połączyła się z Austryą przez związek małżeński Ludwika XVI z Maryą Antoniną, arcyksiężniczką austryacką (1770). Ależ ta podpora nie mogła zatrzymać grożącej, strasznej rewolucji, która miała zniszczyć monarchię, szlachtę i duchowieństwo. Ludwik XVI pomaga Amerykanom w wojnie o niepodległość, przeciw despotyzmowi metropolii, następnie uderza na Anglików na morzu, wystawiając przeciw nim marynarkę dźwigającą się po dawnych klę-

(1) Dziesięć tysięcy Rossyjan nadciągnęło nad Ren. Po raz pierwszy spostrzeżono, że Rosya mogła osiągnąć Francji. (Michelet).

skach: pokój Wersalski zwrócił Francji kilka osad (1783 r.). Zagajenie stanów generalnych 5 maja 1789 rozpoczęło wielką rewolucją. Stany wkrótce przeistaczają się w Zgromadzenie narodowe czyli Ustawodawcze. Dobra duchowne i włości królewskie, zostawszy dobrami narodowemi, wystawiono na sprzedaż aby podeprzeć skarb. W r. 1790 dawny podział na prowincye zniesiony, a natomiast Francya podzielona na osmdziesiąt trzy departamentów. Wtedy nie zważano ani na zwyczaje, ani na wspomnienia; zniesiono przywileje: nie było ani Prowancyi ani Bretanii, ale tylko Francya: jedność, za którą się tak uganiało od czasów Hugona Capeta. Awenion i *comtat venaisin* odebrane papieżowi i wcielone do Francji. Wszystko to spełnione wśród straszliwego wrzenia umysłów. Europa wzruszona chwyta broń. Prussacy i Niemcy uderzają z północy: Dumouriez odpiera ich, zwycięża Prussaków pod Valmy, Austryaków pod Jemmapes (1792). Wtedy zgromadzenie ustawodawcze i prawodawcze ustępuje, miejsce jego zajmuje konwencya, która znosi monarchizm, ogłasza rzeczpospolitą i w łonie swoim skupia wszelką władzę. Nic nie zdoła ocalić nieszczęśliwego Ludwika XVI; system postrachu (terroryzm) ciąży nad Francją, on prowadzi świętego monarchę na rusztowanie (21 stycznia 1793). Dumouriez przez odniesione zwycięstwo zostawszy panem Belgii, posuwa podboje do Hollandyi, a w tym samym czasie inni generałowie uderzają na Niemcy, młody zaś oficer artylleryi nazwiskiem Bonaparte wydziera Toulon z rąk Anglików, którzy dokonywają zniszczenia marynarki francuzkiej na wybrzeżach Brestu. Wandeja wzbudzona walczy z wojskami rzeczpospolitéj, z takim zapalem i siłą, że tę walkę nazwano *wojną olbrzymów*. Korsyka poddaje się Anglikom, którzy starają się w niej utwierdzić. Generał Bonaparte dokonywa nieśmiertelnej wyprawy włoskiej, która go mieści obok Cezara i Alexandra (1796). Nicea i Sabaudya należą do Francji; Angliacy opuszczają Korsykę, a przymierze w Campo - Formio zape-

wnia Francji lewy brzeg Renu, brzeg, którego tak gorąco pragnął Richelieu, którego małą częśćkę zaledwie posiadał Ludwik XIV! Genewa jest także francuzką. Dnia 19 maja 1798 bohater włoski wypłynął z Tuluzy na świetną i chlubną wyprawę egipską. W czasie jego nieobecności Austriacy i Rosjanie odbierają prowincje zdobyte we Włoszech i w Niemczech. Massena zwycięstwem pod Zurich ocala Francją od najścia. Bonaparte nadbiega z Egiptu, ląduje w Frejus, obudza wszędzie niepojęty zapał, 18 brumaira roku VIII (19 listopada 1799) obala Dyrektoryat, który zajął miejsce konwencji i zostaje pierwszym kensulem.

1800. Bonaparte odświeża cudowne wyprawy starożytne, przedziera się przez Alpy, przez górę wielkiego św. Bernarda i zdumiewa Europę olbrzymimi zwycięstwami, we Włoszech: te tryumfy sprowadzają pokój w Luneville, w skutek którego armie europejskie składają broń na chwilę (9 lutego 1801). Pokój ten podpisany został przez Francją i cesarstwo niemieckie. Pokój w Amiens podpisany roku następnego przez Anglię, skłonił ją do zwrotu wszystkich zdobyczy w osadach; lecz Anglia wnet wzięła się do broni, a Bonaparte zebrał w Boulogne potężną flotę do przewozu wojsk do Anglii. Jest to sławny obóz pod Boulogne. Wyspa Elba i Piemont przyłączone do Francji. Papież Pius VI zawarłszy z Bonapartym sławny *Concordat* 1801 przywracający kościół katolicki we Francji, przybył do Paryża koronować Napoleona cesarza dziedzicznego Francuzów (1804). Do tego świetnego tytułu przyłącza wkrótce tytuł króla Włoskiego: świetne przypomnienie Karola W. Lecz Europa oburza się na dążność Napoleona do przewagi w Europie. Anglia, Rosja i Austria, łączą się: Napoleon na to groźne przymierze odpowiada wzięciem Wiednia, i nieśmiertelnym tryumfem pod Austerlitz (1805), Austria zawiera pokój, Rosja układa się, Anglia zaś zawzięta porusza Prussy przeciw Napoleonowi, który na tę napaść odpowiada zniwecze-

niem Pruss i postanowieniem wydanem w Berlinie ogłaszającym całą Anglią w stanie oblężenia. grożącym wojną każdemu narodowi, któryby w portach swoich przyjmował okręty angielskie (1806). Urządza w Paryżu ligę reńską. Taką sławą i potęgą upojony bohater, posyła zwyciężkie legie na ujarzmienie Portugalii i Hiszpanii, wojna pod wszelkim względem niesprawiedliwa, która pochłonęła jego armię i na szwank wystawiła sławę (1808). Napoleon tworzy nową szlachtę, której tytuły rozrzucone po wszystkich polach bitew. Austria wznawia wojnę, Napoleon przybiega z Hiszpanii, zajmuje Wiedeń i odnosi wielkie zwycięstwo Wagramskie (1809), które mu daje rękę arcyksiężniczki austriackiej Maryi Ludwiki (1810). Napoleon staje u szczytu swojej chwały i potęgi (1811). Państwo jego równa się prawie monarchii Karola W. obejmuje dawną Francją, Włochy, z wyjątkiem Neapolu, część Niemiec, Belgią i Hollandją: do tego dodać należy licznych sprzymierzeńców, względem których nadużywa swojej władzy. Kiedy jego czternaście armij przerzynały Europę w różnych kierunkach, Francya wielka, bogata, potężna, szczęśliwa, spokojna, widziała swoje sto trzy departamentów rozciągające się od Hamburga do Rzymu (1). Dumna Napoleona napróżno wysilająca się na złamanie uczucia narodowego Hiszpanii, uzbiera przeciw sobie Rosyją (1812). Napoleon ściąga we Włoszech we Francyi, w Niemczech, w Polsce liczne wojska: Prussy jakkolwiek wycieńczone muszą przy-

(1) Z dawniej Francyi utworzono ośmdziesiąt pięć departamentów: zdobycze uznane przymierzem lunewilskim 1801, dały jej siedmnaście departamentów; nowe podboje podniosły tę liczbę do dwudziestu ośmiu nowych departamentów: ogółem sto trzydzieści. Można zobaczyć pod rozdziałem każdego kraju, departamenta tej epoki (Hollandya, Belgia, Prowincye nadreńskie, Szwajcarya, Włochy). Sprzymierzeńcami cesarstwa były: Rzeczpospolita helwecka (Szwajcarya), liga reńska, królestwo Neapolitanskie, prowincye iilirijskie, księstwo Warszawskie i t. d., to ostatnie było istnym średnio-wiecznym wazallem. <http://rcin.org.pl>

jąc udział: Austria dostarcza trzydzieści tysięcy, Szwajcarya dwanaście tysięcy, Polska (księstwo warszawskie) sześćdziesiąt tysięcy; bohater (9 maja) udaje się do Rosyji na czele pięciu kroć stu tysięcy wojska; najpyszniejsza armia, jakiej nigdy nie widziała Europa. W zlodowaciałym kraju pada na niego najstraszniejsza klęska: wraca (15 grudnia) zbierać naprędce wojsko z pięciu kroć stu tysięcy ludzi, co pozbawia Francją ludzi i pieniędzy. Po kilku świetnych zwycięztwach i zgubnych klęskach Napoleon widzi państwo swoje walące się w gruzy po wszystkich stronach (1813); wraca za Ren, a za nim w też tropy postępują armie sprzymierzone Rosyji, Austrii, Pruss, całych Niemiec, gdy w tym samym czasie Anglicy, którzy stawali w obronie narodowości hiszpańskiej, wkraczają do Francji przez Pirenee. Napoleon powołał do broni nową armię pięć kroć sto ośmdziesiąt tysięcy ludzi, lecz już nie może wystarczyć Francya biedna, wycieńczona dwudziestopięcią letnimi podbojami, osłabiona przelewem krwi nie za niepodległość ludów, lecz dla zaspokojenia nienasyconej dumy bohatera (1814). Główna armia sprzymierzonych posunęła się do Bar-sur-Aube; przedarła się przez Szwajcaryą i opanowała Genewę, Blücher generał pruski przekroczył Ren: Napoleon zwyciężył go pod Brienne, odparł, i wdał się w bitwę nierozstrzygniętą pod Rothière (1 lutego). Sprzymierzeni wahają się; wzywają Napoleona na sławny kongres w Châtillon, który do niczego nie doprowadził (19 marca). Armie sprzymierzone idą do Paryża. Blücher postępuje stokiem Marny, gdzie ciężkie ponosi straty. Napoleon odnosi nad Rosyanami ważne zwycięztwo pod Champaubert (10 lutego) główna sprzymierzonych armia idzie do Paryża stokiem Sekwany; Napoleon zwycięża pod Montereau i odpędza sprzymierzonych aż do Troyes; rozwijając w tej sławnej wyprawie we Francji wszystkie zasoby wojennego geniuszu, który wszędzie sprzymierzonym grozi zagładą. W tym czasie generał angielski Wellington zwyciężył pod Orthez (27 lutego) marszałka Soulta, który się bro-

nił świetnie w Tuluzie (10 kwietnia). Armia morska wkroczyła do Belgii. Rosya, Prussy i Austria zobowiązują się w Chaumont nie podpisywać żadnej umowy z Napoleonem: Anglia jest duszą tej koalicji rozpaczliwej (1 marca); postrach jest tak wielki, że każde z mocarstw obowiązuje się przez lat dwadzieścia po zawarciu pokoju utrzymywać sto pięćdziesiąt tysięcy ludzi przeciw Francji: Anglia rachuje na swoje złoto, przyrzeka więc sto dwadzieścia pięć milionów franków jako zasiłki dla tego półmilionowego wojska, które ma stać pod bronią przez lat dwadzieścia. Lecz Opatrzność się oświadczyła: Napoleon pobity przez Blüchera pod Laon, odparty do Areis-sur-Aube, rzuca się na Vitry i Saint Dizier dla oskrzydlenia głównej armii; lecz sprzymierzeni zwyciężywszy Mortiera i Marmonta pod Fère-Champenoise, zdobywają okopy Paryża i wchodzą do tej sławnej stolicy (31 marca). Senat ogłasza Napoleona za odpadłego od korony; on sam zrzeka się tronu 11 kwietnia i udaje się na wyspę Elbę. Francya przyjmuje od sprzymierzonych dawną rodzinę Burbonów, o których prawie zapomniała w dniach sławy i podbojów. Pokój paryzki (30 maja) wraca Francji granice z 1 stycznia 1792. Ludwik XVIII nadał Francji nową *kartę konstytucyjną*, wśród gwałtownego wrzenia stronnictw, jedni poświęceni dawniej sławie cesarstwa, inni wspomnieniom tak dawno wypędzonym konwencji, inni nareszcie dawnym podaniom monarchii samowładnej, wzniesionej do wielkości nieszczęściami wygnania. Taki był stan umysłów kiedy Napoleon wylądował w Cannes (1 marca 1815); szczątki starej armii jego przyjmują go z zapalem; trzy kroć set tysięcy ludzi otacza go przy wjeździe do Paryża, a Ludwik XVIII chroni się do Gandawy. Lecz Europa rzuca ostatnie swoje armie przeciw Francji, Napoleon wkracza do Belgii, linia Renu zawsze najpierwszemu ulega napaadowi, brzeg lewy, granica Gallii rzymskiej. Cesarz odnosi zwycięstwo nad Prussakami, pod Fleurus, czyli pod Ligny (6 czerwca); we dwa dni później już był pod Waterloo, naciskając

Wellingtona i jego armią angielską, i już blizki wygranej stanowczej, gdy niespodzianie Blücher nadciąga na pomoc Anglikom i wydziera cesarzowi zwycięstwo. Napoleon stanowczo zwyciężony zrzeka się tronu (22 czerwca); Anglicy u których z całą szlachetnością żądał gościnności, posyłają go na wyspę św. Heleny. W Paryżu Austria, Rosya i Prussy tworzą przeciw Francji koalicję zwaną *świętem przymierzem*. Drugi pokój paryzki twardym był dla Francji, która wróciła do dawnych granic z 1790. Oderwano Landau, warownie Huningi zniesiono, okup wojenny siedmset milionów franków nałożono; przez kilka lat linia siedmnastu twierdz zajęta była przez nieprzyjaciół. *Restauracya*, czyli rząd Burbonów usiłuje zwrócić umysł do wyobrażeń jakie uprzedziły wielką rewolucyą 1789. Ztąd zatrwajające burzenie się między stronnikami wyobrażeń zwrotnych i między zapalonymi zwolennikami rzeczypospolitéj lub cesarstwa. Następnie tytułem wynagrodzeń Francya wypłaca sprzymierzonym tysiąc sześćset milionów franków! Spiski jedne po drugich się tworzą: wszystkie wyobrażenia wolności politycznej, religijnej i osobistej są zagrożone. Zamordowanie księcia Berry rzuciło postrach wszędzie. Dnia 5 maja 1821 Napoleon umiera na wyspie św. Heleny, Europa składa broń. Francya posyła do Hiszpanii armią dla przywrócenia samowładztwa (1823). Następnego roku Karol X wstępuje na tron: umysł słaby, dusza dobrotliwa, lecz monarcha niepojmujący ani ludzi, ani wypadków swojego czasu. Przemysł i handel doznaje opieki; lecz wolność myśli w niebezpieczeństwie, Francya pełna zapалу za świętą sprawę Grecyi, posyła wojsko, wraz z Anglią i Rosyą, i przykłada się do zwycięstwa pod Nawarynem (1827). Ministerstwo Martignac przywraca swobody; lecz zbyt wczesnie wstępuje w miejsce jego ministerstwo *niepodobne* (impossible). Polignaca stronnictwo religijne wzięło przewagę nad rządem. Konsul francuzki w Algierze znieważony, wywołuje konieczność zajęcia tego miasta *barbaresków*.

1830. Kiedy wewnętrzne wrzenie coraz się wzmaga, armia francuzka zdobywa Algier. Ta pomyślność oręża robi wielkie wrażenie, ministerstwo Polignaca przedstawia nieszczęśliwemu Karolowi X do podpisu owe zgubne postanowienia, które stają się przyczyną wygnania trzech pokoleń królów. Paryż powstaje na obronę ustawy zgwałconej, najmędrszych praw zniesionych, mordy trwają 27, 28 i 29 lipca. Karol X chce odwołać postanowienia, ale już zapóźno. Starsza linia Burbonów spadła; w Cherburgu wsiadła na okręt udając się na wygnanie do Szkocyi. Dom orleański wstępuje na tron z Ludwikiem Filipem I królem Francuzów (7 sierpnia 1830), era nowa i świetna. Armia francuzka idzie na obronę wykluwającej się, wolności Belgii, i jedna sobie sławę wzięciem cytadelli antwerpskiej. Cholera napastuje Paryż i szerzy zniszczenie w części Francyi (1832). Małe powstania w Wandei uspokojone. Anglia napróżno protestuje przeciw zajęciu Algieru. Pokój wszędzie panuje, a z nim wzmaga się pomyślność, obfitość, zamożność, w stopniu aż dotąd nieznanym. W Algierze na brzegach Maroko Francya zwycięsko postępuje.

CWICZENIA. Jakie są pierwotne ludy? Czem jest Marsylia i jej osady? Co robią Bellovez i Segovez? Kiedy przybywają Rzymianie? Jak się rządzą ich podboje? Jak byli zwyciężeni Cymbrowie? Kiedy Cezar dokonał podbojów? Jaka była rzymska organizacya w Gallii? Kiedy barbarzyńcy przekroczyli Ren? Zdobył Franków? Najście Arabów? Jakie były wojny Neustryi z Austrazją? Co zrobił Karol W.? Epoka podziału w Verdun? Co robią Normandy? Czyny Wilhelma zdobywcy, Gotfryda z Bouillon, Filipa Augusta, Ludwika św., Edwarda III, Dugesclina, Joanny d'Arc, Richeliego, Ludwika XIV. Epoka rewolucyi. Wielkość Napoleona. Restauracya. Rewolucya 1830.

Mappa Gallii przed Rzymianami. Co zasło w Anglii, w Rosyi w tejsze epoce? Mappa organizacyi rzymskiej. Mappa królestwa Clovisa i państwa Karola W. i podziału w Verdun. Kru-

cyata i droga krółą postępowali rycerze krzyżowi. Mappa rabunków Normandów i ich osad. Mappa dawnéj Gallii za Ludwika św., z oznaczeniem Francyi, Lotaryngii, Burgundy, Akwitanii i t. d. Mappa kolejnego łączenia prowincyj z koroną. Historia szczególna Bretanii, Prowancyi, Lotaryngii. Joanna d'Arc, Richelieu, Ludwik XIV. Mappa jego podbojów. Mappa Francyi w 1789, 1804, 1811. Co w tych samych epokach dzieje się w Niemczech, Austrii, Szwecyi? Sława cesarstwa. Rewolucya lipcowa.

ROZDZIAŁ XIV.

Portugalia.

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Portugalia jest częścią Europy południowéj. Stolicą jéj Lizbona. Dzieli się na ośm prowincyj, które znowu dzielą się na powiaty (comarcas) i na kantony (julgados).

Prowincye są: 1) Minho ms. Braga, ma dwa powiaty Viana i Braga. 2) Douro ms. Porto, powiatów ma trzy, Porto, Aveiro, Coimbra. 3) Tras-os-montes ms. Braganza i Villa-real. 4) Beira Alta ms. Viseu. 5) Beira Baixa ma dwa powiaty Guarda, Castello-Branco. 6) Estremadura ms. Lisbona ma trzy powiaty Leiria, Santarem, Lisbona. 7) Alemtejo ms. Evora, ma trzy powiaty Portalegre, Evora, Beja. 8) Algarbia ms. Faro.

Główne rzeki: Minho, Douro, Lima, Mondego, Guadiana, Tejo. Góry: Sierra Estrella, Cintra, Monchique, Calderona. Wyspy: Berlinga, Santa-Maria, i t. d. Przylądki: Spichel, Rocas, Mondego, św. Wincentego i t. d.

ĆWICZENIA. Jak dzielą Portugalią i Algarbią? Jakie są granice Alemtejo, Beiry? W których prowincjach są Lisboa, Lagos, Porto? Jaki jest kierunek gór. rzek? Długość i szerokość geogr. Portugalii, Estremadury, Lisbony, Faro, Braganzy. Mapa stoku Tajo, Duro, Guadiany. Rozciągłość kraju w stopniach, w milach. Takież wyrachowanie odległości miast głównych.

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Czasy starożytne.

Lud Iberyjski był pierwszym, co się pojawił na brzegach Tagu, Duru, Gwadiany. Epoka jego przybycia niewiadoma. W siedmnastym wieku Celtowie przybyli z północy i przeparli Iberów na wschód. Fenicyanie bardzo wczesnie zawijali do tych brzegów, tak oddalonych od ich ojczyzny. Podania wątpliwe przypisują Ulissesowi założenie Olisippo (Lisbony). Niedaleko Setubal są ruiny starożytnego miasta, które dotąd zowią Troją; była to może osada trojańska. Nie bacząc na te wspomnienia niepewne, śmiało przypuścić możemy, że Lisboa była miejscem wypoczynku dla okrętów fenickich wracających z wycieczek do Gallii, Brytannii, Skandynawii. Przypisują im założenie innych miast portowych na tem wybrzeżu. Ztąd oni zapewne puszczali się na Atlantyk w kierunkach nam nieznanych. Lecz czy zwiedzili wyspy Kanaryjskie, Azorskie, Amerykę, czy nie, to wszakże pewna, że na tych wybrzeżach iberyjskich zostawili dawne podania dotyczące się ziem zachodnich. Wspomnienia ich posłużyły za skazówkę niejednemu żeglarzowi, okryły nieśmiertelną sławą Krzysztofa Kolumba. Kartagińcy nastąpili po Fenicyanach i wdarli się dalej w głąb kraju. Oni to wyźłobili port Lacobriga (Lagos) (500). W tej epoce między krajowcami tutejszemi znaczniejsze miejsca są, w krainie Artabrow miasto Brigantia (Braganza), było to plemie Callaikow, czy Gallaików, czyli Gallicyan; u Brakarów ms. Calle, czy Galle (Porto); w Lu-

zytaniu ms. Olisippo (Lisbona), Conimbriga (Coimbra). Celtowie ms. Celtobriga (Setubal), Eborā (Evora), wreszcie w kraju, który Rzymianie zwali Cuneus, Klin (Algarwia), byli Cynezeyowie; miasta Lacobriga (Lagos), Balsa (Tavira) i t. d. Wszystkie te ludy dostały się pod jarzmo Kartagińskie, aż do r. 201, kiedy Rzymianie zakazali im zawijać w te strony, zachowując sobie ich podbicie. Nie była to rzecz łatwa, niejeden z wodzów trafił całe legie w tych wąwozach, w których ścigać trzeba było te ludy nieugięte, nie raz zwyciężone, nigdy nie podbite. Luzytańczycy najgroźniejsi ze wszystkich, poddali się w części szlachetności Gracha, przyjmawszy obowiązek płacenia haraczu i dostarczania wojska (197). Lecz miejsce szlachetności zajęło wkrótce haniebne zdzierstwo. Luzytanie powstali, równie jak Hiszpanie Arvakowie (Kastylija). Rzym użył siły i podstępów by ujarzmić ten lud na pół dziki, zaraz pozawartem przymierzu pretor Galba podstępnie otoczył i wyciął 30,000 Luzytanów. Wtedy Viriathes pasterz i łowczy, którego Rzymianie nazwali rozbójnikiem, wzywa do broni wszystkich górali, roztrąca armie rzymskie (149), a pokonany nawet, dyktuje pokój między Rzymianami i Luzytanami. Rzymianie kazali zamordować tego wojownika, godnego iść w zawody z Annibalem i Mityrydatem. Bandy górali toczą dalej wojnę cząstkową: jest to straszliwa guerilla czasów teraźniejszych, (136). Cisza pozorna trwała przez pół wieku, poczem znowu trzeba było uśmierzać rokosze (95). Wreszcie za Pretora Sertoryusza, ściganego przez fakcyą w Rzymie (1). Luzytanie powstali, jakby pod drugim Viriathem (81). Sertorius na całym półwyspie rozciąga władzę, odnosi kilka zwycięstw, zakłada stolice w Eworze, lecz w najważniejszej chwili zamordowany przez swojego generała Perpennę, a wtedy Rzymianie wszystko uśmierają (71). W kilka lat później Luzytanie i Collaicy znowu po-

(1) Sertorius, wygnaniec i zbieg, zmuszony był tułać się po morzu jako korsarz: była chwila, w której zamierzył zdobyć wyspy szczęśliwe (fortunatae) to jest Kanaryjskie i tam założyć panowanie. <http://rcin.org.pl>

dnieśli rokosz. Cezar, pretor ówczasowy, uspokoił wszystko (60). W zapasach Pompejusza z Cezarem, Luzytanie porwali się do broni, lecz Cezarowi tryumf był przeznaczony (45). Rzymianie Callaikow posunęli aż do Duro, Luzytania zaś zajmowała resztę kraju do ujścia Gwadiany. Cezar i August pozostawili swoje imiona miastom: Emerita Augusta (Merida), Bracara Augusta (Braga), Norba Caesaria (Alcantara), Pax Julia (Beja); inne zaś miasta są: Aquae Flaviae (Chaves), Scalabis (Santarem), Selium (Viseu), Salamantica (Salamanka), Promontorium sacrum (Przyładek św. Wincetego) i t. d. (1).

Rok 1. J. Chrystusa. Za panowania Rzymian kwitnący był stan Luzytanii. Cesarz Klaudyusz kazał wyżłobić port zwany Portus Calle (Porto) kraj miał udział w rokoszu, który Galbę wydzwignął na tron za Nerona (68). Zdaje się, że wraz z Hiszpanią musiała być i ta okolica złupiona przez Maurów (165), za Marka Aureliusza, a przez Franków za Probusa (276). Luzytanie stanęli także na stronie Tetryka, ogłoszonego cesarzem w Gallii, którego Aurelian złożył z tronu (275). Pominąwszy niejaki kłeski, Luzytania przez kilka wieków była szczęśliwa, należała do dyecezyi hiszpańskiej, stolicą zaś jej była Emerita Augusta (Merida).

Wieki średnie.

300. Doświadczając rozruchów, zwiastunów upadku państwa rzymskiego, Luzytania podbitą została przez Geroncyusza pod władzę anti cesarza Konstantyna, przeciw któremu sam się wkrótce zbuntował: przyzwał na pomoc z Akwitanii Alanów Wandalów, Swewów, którzy przedarłszy się przez Pirenee,

(1) Luzytania obejmowała całą dzisiejszą Portugalią prócz dwóch prowincyj na północnej stronie Duro, ale za to obejmowała południową część królestwa Leonu i północną część Estremadury hiszpańskiej; tym sposobem rozciągała się między Duro i Gwadianą, aż do 7 stopnia długości geogr.

szerzyli wszędzie spustoszenie (409). W podziale prowincyj, Luzytania dostała się Alanom, (Gallicya Swewom). Braga, była ich stolicą. Połączeni z Wandalami, władcami części południowej Hiszpanii walczą przeciw Rzymianom i Westgotom. Alanowie zniszczeni poddają się Wandalom i razem z nimi przechodzą do Afryki (429). Wtedy Luzytania wraca pod władzę Rzymian; ale Swewowie odbierają im po kolei Portus-Calle, Coimbrę, Lisbonę, i t. d. Poczem Westgotowie ich wstrzymują i nakładają na nich haracz. Wreszcie król Westgotów Leovigild kładzie koniec królestwu Swewów (585). Cesarze wschodni owładnęli dawny kraj Cynezów, czyli Cuneus, lecz go wkrótce utracili.

600. Luzytania pod władzą Westgotów wnet naprawiła klęski najścia. Król Sisebut podźwignął wiele miast, między innymi Ewore (612). W sto lat później Luzytania wraz z Hiszpanią dostała się pod panowanie Arabów, których najście pełne ludzkości i tolerancyi nie przypominało w niczem morderstw rzymskich, ani pożogi barbarzyńców (713). Opowiadają, że wtedy całe rodziny chrześcijańskie uchodząc przed władzą niewiernych, rozwinęły żagle ku zachodowi, gdzie odwieczne podania mieściły ziemie nieznanne: te same podania jak mówią zachęciły Arabów do odwiedzenia wysp kanaryjskich, a może i azorskich. Wolność hiszpańska przytuliwszy się w górach północnych, wzmagała się coraz bardziej. Alfons I posunął się aż do Duro (744). Alfons II zapędzał się nawet do Lisbony (798), Straszliwi Normandowie szerzą rozboje na całym wybrzeżu, łupią Lisbonę, wtedy do Arabów należąca, zapuszczają się w góry rzek i niszczą ich brzegi (840). Korzystając z rozterek między Arabami, Alfons W. zdobywa Lamego, Viseu, Coimbre, którą zaludnia chrześcianami, odpiera Arabów i sięga do brzegu Tagu (880). Królestwo hiszpańskie Oviedo przytyka do Mondego: reszta należy do kalifatu w Kordubie.

900. Szczęśliwe powodzenie przeciw Arabom było kością

niezgody dla książąt chrześcijańskich, a wtedy sławny wódz maurytański Almansor odparł ich aż za Duro i pösunął się do Braga (997). Ferdynand I chrześcijański król Kastylii odzyskał Lamego, Viseu, Coimbrę, silnie bronione przez arabskiego króla Sewilli. Potęga arabska słabła przez dumę przywódców wojskowych: każdy gubernator dźwiga swoją gubernią do stopnia królestwa niepodległego: taki jest początek królestw Lisbony, Algarwii, i t. d. (1030). Alfons VI król chrześcijański Leonu i Kastylii przyzywa na pomoc przeciw Arabom rycerzy franczkich, którzy go wspierają przy oblężeniu Santarem (1092) ustanawia *hrabstwo portugalskie* (1) na korzyść wodza wojsk posiłkowych francuzkich Henryka burgundzkiego swojego zięcia. Braga, Porto, Miranda, i t. d. i cały kraj między Minho i Tagerm zależał od hrabiego francuzkiego pod wszechwładztwem króla Kastylii. Guimaraens było stolicą hrabstwa (1095). Alfons Henriquez syn Henryka, zdobył Beirę i Estremadurę przez zwycięstwo pod Ourique, nad tymi książętami arabskimi, którym zabrał chorągwie. Armia zwycięzka okrzyknęła wodza swojego królem Portugalii (1139). Kortezy, czyli zgromadzenie narodo- we, zebrane w Lamego, potwierdziło wybór wojska: stolicą kró- lestwa została Coimbra. Żeby uniknąć zemsty wszechwładcy swojego króla Kastylii, Alfons Henriquez, udał się pod opiekę papieża, którego hołdownikiem się uznał. Pozy pomocy krzy- żaków niemieckich i angielskich odbiera Arabom Lisbonę i w nią zakłada swoją stolicę (1147). Arabowie zagrozili byt tego no- wego królestwa; ale zwycięstwo pod Santarem, wzięcie Evory, Serpy, Badajoz, i t. d. nadało mu przewagę nad nieprzyjaciółmi

(1) Pod starożytnem miastem Calle wyźłobiono port, z nazwą łacińską portus, od czego i miasto zyskało imię Portus (Porto). Następnie całą okolicę tego miasta nazwano wyrazem połączonym z dwóch imion różnych epok Portus-Calle, a z tego poszła nazwa kraju Porto-calle, czyli Portugallia, chociaż częściej piszą z jednym l, Portugalia.

(1168). Alfons I założył zakon rycerski z Evora, który przybrał nazwę zakonu Avis i wielkie położył zasługi przeciw Maurom. Do téj epoki odnoszą podróż morską braci arabskich *Almagrurionów*, którzy, jak mówią, skierowali się ku zachodowi w celu odkrycia ziem zachodnich, których wspomnienia datują się od niepamiętnych podań o Atlantydzie (ziemi nieznanéj, którą sądzono być Ameryką).

1200. Kraj na południe Tagu (Alemtejo) podbity od 1203. Sancho I posunął się nawet do Silves; lecz Arabowie silnie go odparli i pędzili aż do Tagu. Sancho II odzyskał Elvas, Serpa, Tavira, i t.d. Wreszcie Alfons III podbija Algarvią (1250). Gdy wszakże Arabowie ulegają orężowi chrześcian, Kastylia tymczasem staje się groźną, wojska Kastylskie wkraczają do Portugalii. Wśród tego zamieszania zdarzyła się krwawa scena z Ines de Castro, tajemną małżonką Piotra I, zwanego okrutnym, czyli sędzią, którego syn Jan I wstąpił na tron: linia prawa potomków Henryka burgundzkiego wygasła (1383). Jan był wielkim mistrzem zakonu Avis, był więc szczepem linii królewskiej naturalnéj Avis. Przy pomocy Anglików, Jan pokonał Kastyllanów i Francuzów ich sprzymierzeńców, w sławnej bitwie pod Aljubarotta (14 sierpnia 1385), która utwierdziła nową dynastją na tronie, i zapewniła niepodległość Portugalii i granice. Lecz potężna Kastylia nie miała ochoty dozwolić Portugalii rozszerzać się na stałym lądzie; Portugalia więc otworzyła sobie na Atlantyku zawód przez Opatrzność wskazany, w którym zyskała tyle skarbów i sławy. Braganza była stolicą księstwa zależącego od korony.

Epoka nowoczesna.

1400. Jan I z przydomkiem Wielki zyskuje sławę w Afryce: Ceuta, Tanger, Alcazar-el-Quebir, i t. d. zdobyte i tworzą Algarvią zamorską (1412). Wtedy to dostojny syn jego, infant dou Henryk, założył Sagres i wielką szkołę żegluga z której

wyruszyło tyle wypraw na szukanie drogi do Indyj około południowej Afryki. Podbito kanaryjskie i Azorskie wyspy (1448). Lisbona po raz pierwszy ujrzała w swoich murach negrów z kędzierzawym włosem, przywiezionych na okrętach z wybrzeżów zachodnich Afryki: haniebnny handel murzynów rozpoczyna się! Cała wreszcie strona zachodnia Afryki poznana: Bartłomiej Diaz wysłany przez Jana II dosięga ostatniego punktu południowej Afryki i nazywa przylądek cierpień, czyli raczej nawałnic, ale król szczęśliwszemu przecuciu nazwał go przylądkiem dobrej nadziei (1486); Vasco de Gama wysłany przez Emmanuela W. opłynął go wr. 1498. Namiejscu, z którego wyruszył ten znakomity marynarz na dokonanie wiekopomnego odkrycia, wystawiono wspinały klasztor. Jak gdyby Opatrzność postanowiła świat cały wydać temu ludowi, nawałnica rzuciła na nieznane dotąd brzegi Brazylii, żeglarza Pedro Alvarez Cabral (1500). Wszystkie te zdumiewające odkrycia nieśmiertelną okrywają sławą panowanie Emmanuela szczęśliwego, którego potężna flotta i sławni admirałowie wnoszą naród Portugalski do najwyższego stopnia wielkości. Florentczyk Americo Vespuci wstępuje do służby portugalskiej i obejmuje w posiadanie Brazylią (1501); wielki Albuquerque utwierdza potęgę portugalską w Indjach (1503). Ale portugalczyk Magellan przechodzi do służby hiszpańskiej i nieśmiertelną zyskuje sławę przez odkrycie przejścia na południowym cyplu Ameryki (1520). Za Jana III wielkość Portugalii chylić się poczęła: inkwizycya otworzyła swoje trybunały; Jezuci z zapalem przyjęci jako missyonarze w niezmiernych osadach, opanowali cały kierunek spraw publicznych (1550); oni płaczą młodego króla Sebastjana w nieszczęśliwą wyprawę afrykańską, w której znika po morderczej, a przegranej bitwie pod Alcazar-el-Quebir (4 sierpnia 1578). Stryj jego kardynał Henryk przyjął regencyą. Ten dozwala Filipowi II królowi hiszpańskiemu opanować kraj pod wodzą księcia Alby (1581). Odtąd Portugalia przywiedziona do stopnia prowincyi hiszpańskiej,

straciła dawną świetność i całą olbrzymią potęgę; floty jej zniszczone, rozległe osady w Indyi przechodzą w ręce Anglików lub Hollendrów; król Maroku odzyskuje swoje dawne prowincye z wyjątkiem Ceuty, która zostaje własnością Hiszpanii. Szczęściem jeszcze Brezylia została portugalską. Żeby tem skuteczniej ujarzmic kraj, Hiszpania wycieńcza go podatkami: rozpręga wojsko i marynarkę, szlachtę usuwa od spraw publicznych, zaszczepiając tym sposobem nienawiść nieprzeblaganą w sercach Portugalczyków. Dnia 3 czerwca 1588 wypłynęły z ujścia Tagu sto trzydzieści pięć okrętów wielkości dotąd nieznaney: była to flotta wojenna zwana *niezwyciężona Armada*, którą Filip wyprawiał na ukaranie Anglii i pomstę Maryi Stuart, flotę na której było ośm tysięcy majtków, i sto dwadzieścia dwa tysiące wojska, rozrzuciła burza, a w części zniszczył admirał angielski Drake; szczątki jej rozrzucone po wybrzeżach Szkocyi, Norwegii i Islandyi. Brezylia jest jedyną wielką osadą, która pozostała jako zabytek dawnéj potęgi portugalskiéj.

1600. Portugalczycy gnębieni srogością Vasconcellosa, ubijają tego tyrana (1 grudnia 1640). Sprzysiężeni w liczbie czterech set około, ogłaszają królem księcia Braganza, potomka Jana I. Zgromadzone stany w Lisbonie potwierdzają wybór Jana IV, a jarzmo hiszpańskie skruszone. Hiszpania chciała się oprzeć temu wyzwoleniu; lecz krwawe klęski zmusiły ją do uznania niepodległości portugalskiéj (1668). Opuszczona przez Francją, Portugalia szuka pomocy u Anglii przeciw groźbom Hiszpanii. Odtąd Anglia uważa to królestwo za swoje osadę i poddaje je pod monopol swój przemysłowy i handlowy. Słynny układ w Methuen wydał wszystko Anglikom; przemysł, rolnictwo, handel, politykę, skarb: Portugalczycy zostali faktorami i komissantami Anglików. Bój się wszczyna w Ameryce z Hiszpanią z powodu kilku osad (1680). Odkrycie kopalni dyamentów w Brezylji nie zasila bynajmniej ubóstwa Portugalii. Do téj nędzy powszechnéj przyłączają się jeszcze straszliwe klęski;

trzęsienie ziemi niszczy prawie całą Lisbonę (w listop. 1755). Wtedy panował Józef Emmanuel, który kierunek rządu porucił margrabiemu Pombal, najślawniejszemu z ministrów jakich kiedykolwiek miała Portugalia. Chciał on wyrwać kraj z pod jarzma Anglii; zmienił państwo zupełnie: poniżył szlachtę, sprężystą toczył walkę z Jezuitami, których przecie potrafił wypędzić z Portugalii i Brezylji (1760), zniósł auto-da-fe inkwizycyi; lecz tak ważne usiłowania jego słaby wywarły skutek. Postępowanie jego było tyrańskie. Po śmierci Pombala Portugalia jeszcze słabszą się stała, jeszcze bardziej się cofnęła. Po nowych starciach z Hiszpanią, obecność floty angielskiej, sprowadziła między tymi sąsiedzkimi narodami przymierze najściślejsze (1778). Kiedy rewolucya francuzka wybuchła, Portugalia połączyła swoją flotę z angielską (1799) zachowując wszakże neutralność. Tytuł księcia Brezylji, został tytułem domnimanego następcy tronu.

1800. Napoleon nie zapomniał wątpliwój neutralności Portugalii. Na groźbę jego i dla zaspokojenia dawnój nienawiści, Hiszpania wypowiedziała wojnę Portugalii. Wojsko francuzkie łączy się z hiszpańskiem. Alemtejo zajęte. Przy układach Hiszpanie zatrzymali Olivencę, której zwrócić nigdy nie chcieli, a Portugalia zamknęła porty dla Anglików (1801); wnet atoli wróciła do przymierza z Anglią. Napoleon chciał wtedy podzielić Portugalią; lecz Anglicy stanęli w obronie kraju, który od tak dawna dzierżyli, jakby osadę; na własnych okrętach przewieźli rodzinę królewską do Brezylji (1807). Francuzi pod wodzą generała Junot, który później został księciem Abrantes, zajęli Portugalią: wkroczyli do Lisbony i chcieli krajem władać w imieniu cesarza Francuzów. Anglicy przybywają pod rozkazami Wellesleya, późniejszego księcia Wellington: zwyciężają Junota i zmuszają do kapitulacyi w Cintra (1808). Massena odpiera Wellingtona pod Almeidą (1810 r.) Generał angielski cofa się przez Coimbrę ku Tagowi, pędząc przed sobą ludność i zamie-

niając kraj w pustynię, poczem staje w niepodobnych do zdobycia stanowiskach w Alemtejo. Massena nie śmiejąc nań uderzać zajmuje zimowe leże w Santarem, pozbawiony zapasów żywności. Cofa się, pobity przez Wellingtona, opuszcza zupełnie Portugalią (1811). Rodzina królewska ciągle bawi w Brezylji, i oświadcza, że Brezylja, Portugalia i Algarvia jedno tylko stanowią królestwo (1815). Anglia każe drogo sobie opłacać przysługi świadczone: poświęca kraj swojej tyranii handlowej; poseł jej Beresford rządzi Portugalią jak rzeczywisty prokonsul rzymski: Anglicy stają się nienawistni krajowi, którego oburza także pobyt rodziny królewskiej w Brezylji. Nakoniec w Porto dojrzewa rewolucya 1820 i ogłasza Portugalią królestwem konstytucyjnym. Król Jan VI przybywa z Brezylji, zaprzysięga ustawę i regentem Brezylji mianuje następcę tronu Dom Pedro. Ale i Brezylja podnosi rokosz, chce być oddzieloną od Portugalii i Dom Pedra ogłasza cesarzem dziedzicznym konstytucyjnym (1822). W Portugalii królewic dom Miguel staje na czele kontrrewolucyi; Francya chce się wdać, ale Anglia protestuje. Dom Miguel powstaje: wygnany do Wiednia: ale ustawa z r. 1820 zniesiona, a za wpływem Anglii inna ułożona (1823), Anglia odzyskuje dawne korzyści. Inkwizycya zniesiona, a dobra jej niezmiernie przeznaczone na umorzenie długu państwa. Po śmierci króla, dom Pedro, cesarz Brezylji, dziedzic korony portugalskiej, ustępuje praw swoich córce swojej, dona Maria da Gloria, z obietnicą zaślubienia stryja dom Miguela, którego stronnicy pragną mieć królem samowładnym (1826). Po krwawych walkach z konstytucjonistami, absolutyzm tryumfuje: dom Miguel, wsparty przez Wellingtona, przywłaszcza sobie koronę i każe kortezom w Lamego ogłosić siebie królem (1828). Ścięga konstytucjonistów, lord Wellington popiera ten system i pozwala dom Miguelowi rozwijać system postrachu. Około tysiąc dwieście osób skazano na śmierć, lub bez wyroku cichaczem zamordowano, przeszło czterdzieści tysięcy wypędzono, a około

trzydzieści tysięcy jęczało w turmie: rusztowanie katownicze nieustające w Lizbonie. Wreszcie rewolucya francuzka ożywiła nadzieje konstytucyonistów portugalskich. Królowa dona Maria schroniła się do Anglii: dom Pedro przybył z Brezylji na pomoc swojej córce.

1830. Kiedy cesarz brezylski stara się o odzyskanie korony portugalskiej dla swojej córki. sam własną traci koronę. Brezylia cesarzem ogłasza syna jego dom Pedro II. Dom Miguel naigrawa się z Francyi i Anglii, żądających zmiany systemu. Admirał Roussin zabiera mu flotę (1831). Dom Pedro przybywa z Francyi i Anglii z armią kosztem własnym zebraną. Łąduje w Oporto: duchowieństwo zyskane przez dom Miguela przywróceniem jezuitów (1832), silny opór stawi dom Pedrze. Cholera szerzy swoje zniszczenie obok klęsk wojny domowej. Przecież dom Pedro wchodzi do Lisbony (1833), i po długich walkach z rozmaitem szczęściem toczonych, ogłasza rząd konstytucyjny swojej córki, rząd, którego ani zamieszania, ani tortury obalić nie mogły. Duchowieństwo i znaczna część szlachty przykrego doznała obejścia się, mimo to pozostaje wierną dom Miguelowi królowi samowładnemu.

ĆWICZENIA. Kiedy przybyli Iberowie, Celtowie, Fenicyanie, Kartagińcy, Rzymianie, Barbarzyńcy, Arabowie? Jak długo trwało każde z tych panowań? Kto założył królestwo portugalskie? Jacy byli jój główni nieprzyjaciele? Jakie było jój kolejne powiększanie się? Jaka była epoka wielkości Portugalii? Kiedy upadła? Któż strząsnął jarzmo hiszpańskie? Jaki był wpływ Anglii? Co zrobił Napoleon w Portugalii? Jakim zmianom uległ kraj od téj epoki?

Walki Luzytanów z Rzymianami. Najście Arabów w porównaniu z najściem Rzymian i barbarzyńców. Rabunki Normandów. Mappa kraju za Rzymian, za Gotów, Arabów. Wielkie panowanie Emmanuela. Wielcy mężowie, Diaz, Gama, Americo, Cabral, Albuquerque, Magellan. Co wtedy działo się

we Francyi, w Niemczech w Szwecyi? Ucisk za panowania Hiszpanów. Utrata osad. Minister Pombal. Skutki wpływu Anglii i wojny przeciw Francyi. Stan obecny kraju.

ROZDZIAŁ XV.

Hiszpania.

GEOGRAFIA NOWOCZESNA.

Hiszpania jest częścią Europy południowej. Stolica jój Madryt. Dzieleno ją dawniej na piętnaście części, z których wiele było królestwami niepodległemi, i dlatego mają ważność historyczną: 1) Gallicya, stolica Santjago czyli Sant-Jago-di-Campostella (ms. Corunna, Ferrol, Tuy i t. d.). 2) Asturya, stolica Oviedo i Santillana (ms. Avila, Santander, Villa-viciosa i t. d.). 3) Król. Nawarry, stol. Pampeluna (ms. Estella, Tudela i t. d.). 4) Biskaja, zajmuje Biskaję właściwą, stol. Bilbao; Gwipuskoę, stol. San-Sebastian; Alawę, stol. Vittoria (Durango, Fontarabia, Tolosa i t. d.). 5) Król. Aragonii, stol. Saragossa (Huesca, Jacca, Balbastro. Calatayad, Albaracin, Teruel, Mequinenza i t. d.). 6) Katalonia, stol. Barcelona, obejmuje hrabstwo barcelońskie; Ampurdan, ms. Ampurias; Cerdagne, ms. Puycerda; księstwo Cardone, (Tarragona, Tortosa, Lerida, Urgel, Girona i t. d.). 7) Król. Walencyi, stol. Walencya, (Murviedro, Peniscola, Denia, Alicante i t. d.). 8) Król. Murcyi, stol. Murcyja (Carthage-na, Almanza i t. d.). 9) Król. Granady, stol. Granada (Santa-Fe, Almeria, Malaga, Huescar i t. d.). 10) Król. Leonu, stol. Leon (Valladolid, Palencia, Zamora, Salamanca i t. d.). 11) Stara Kastylija, stol. Burgos (Soria, Segovia, Avila, Logronio, Calahorra, Medina Celi i t. d.). 12) Nowa Kastylija, stol. Ma-

dryd. do niej należy Algaria (Guadalaxara, Toledo, Aranjuez, Eskurial, San-Ildefonso i t. d.), Mansza (Calatrava, Ciudad-real i t. d.). 13) Andaluzya obejmuj^ę król. Sevilli z ms. tegoż imienia (Xerez, Rota, Cadix, Medina Sidonia i t. d.), król. Korduby i Jaen z ms. tychże nazwisk (Andujar, Alcala i t. d.). 14) Estremadura hiszpańska, stol. Badajoz (Alcantara, Merida, Albuquerque, Truxilla, Coria i t. d.). Ta wielka prowincya należała także do królestwa Leonu, następnie do Nowej Kastylii. 15) Król. Majorki czyli wysp Balearskich.—Gibraltar należy do Anglików.

Dziś Hiszpania podzielona jest pod względem administracyjnym na *intendencye*, pod względem wojskowym na *kapitanie generalne*. Każda intendencya dzieli się na *corregimientos*, czyli powiaty. Te wszakże podziały i poddziały zupełnie nowe, a zatem bez ważności historycznej, pomijamy ⁽¹⁾.

Nietrzeba zapominać o rzeczypospolitej Andorre, leżącej w dolinie pirenejskiej między Urgel i Foix; jest ona niepodległą: główne miasto Andorre, prócz tego liczą pięć innych miast, i trzydzieści cztery wioski i osad.

Rzeki są: Minho, Duero, Bidassoa, Ebr, Llobregat, Segra, Guadalaviar, Tag, Mansanarez, Xenil, Guadelete, Guadalquivir, Guadiana i t. d. Wymieniają kilka kanałów: Kanał cesarski, Kastylski, Monsanarez, Murcyi i t. d. Jezioro najważniejsze Albufera.

Całą Hiszpanią zalegają góry w rozmaitych kierunkach pasmami rozciągające się, główne pasma są: Kantabryjskie, Asturyjskie, Pirenejskie, Sierra Oca, Guadarrama, Albaracin, Guadalupa, Alpuxarras, Morena, Newada, Ronda i t. d.

(1) Do tego pominięcia upoważnia nas niezgodność autorów co do liczby i ważności względnej podziałów. Według jednych ma być trzydzieści cztery intendencyj, a trzynaście kapitanij generalnych; według innych jest czterdzieści dziewięć prowincyj, dwanaście kapitanij, podzielone na osmdziesiąt trzy gubernie i t. d.

Wyspy są: Balearskie, między któremi Majorka, stol. Palma; Minorka, stol. Port-Mahon; Ivica, Cabrera, Formentera; Wyspa Leon, ms. Cadix i t. d.*

Przylądki: Finistère, Ortegal, cap Creux, Saint-Martin, Palos, Trafalgar i t. d.

ĆWICZENIA. Jaki jest dzisiejszy podział Hiszpanii? Jaki był dawniejszy? Jakie są granice Andaluzji, Nawarry, Gallicyji? Jakie kraje oddzielają Hiszpanią od Rossyi, od Anglii? W jakiej prowincyi jest Sewilla, Granada, Badajoz? Jaka jest odległość wzajemna tych miast? Jaki kierunek rozmaitych pasm gór? Gdzie jest ujście Guadalquiviru, Ebru, Bidassoi?

Długość i szerokość geograf. Hiszpanii, Manszy, Madrytu, Gibraltaru, Vittoryi. Mappa gór, rzek, z miastami koło których przepływają i strumieni, które w nie wpadają. Wyrachowanie odległości w stopniach i milach.

GEOGRAFIA HISTORYCZNA.

Czasy starożytne.

Gdybyśmy mieli dać wiarę starożytnym podaniom, tedy wnuk Noego miał przyprowadzić Iberów na półwysep, opuściwszy Kaukaz w opoce niewiadomój. Około szesnastego czy siedemnastego wieku Celtowie zajęli całą zachodnią stronę (według linii, którąby poprowadzono od Bilbao do ujścia Guadalquiviru). Na górach w których Tag i Anas (Guadiana) mają swoje źródła, nastąpiła mieszanina dwóch plemion, z kąd powstałi Celtiberowie. Pokolenia iberyjskie zmuszone do ustępowania przed Celtami, rzuciły się na wschód. To skupienie ludów zmusiło horde Sicanów, mieszkających nad Segrą, do przejścia do Gallii i Italii, postępując wybrzeżem śródziemnego morza; parli ich silnie Ligurowie, którzy chroniąc się przed Celtami, postępowali za

nimi (1). Okręty fenickie wcześniej bardzo pokazały się na tych brzegach, gdzie było złoto i srebro. Powiadają, że w miejscu, gdzie dziś stoi Rota, oni założyli swoją osadę Tarchisch, czyli Tartessus, po którym gruzów nawet znaleźć nie można, ponieważ wedle niektórych autorów przenieśli je do ujścia Betis (Guadalquivir), według innych zaś do Erythrei (na wyspie Leon), gdzie wybudowali Gadir (Kadyx). Niedaleko ztamtąd była świątynia Herkulesa fenickiego, w której dwie kolumny lane ze srebra poszły w przysłowie, i dały powód do nazwania cieśniny kolumnami Herkulesa. Zapewniają, że dotąd jeszcze widać fundamenta świątyni, w miejscu, które morze pokrywa. Przypuszczają, że wyspa Erythrea była królestwem sławnego w mitologii Geryona, któremu Herkules zabrał pyszną jego trzodę wołów; według innych, Geryon panował na wyspach Balearskich. Malacca (Malaga) była także jedną z najdawniejszych i najbardziej kwitnących osad fenickich, podobnie jak Carteia, może dawniejsze Calpe, Algeiras czyli Gibraltar teraźniejszy. Na wybrzeżu północno-zachodniem wielki port (Corunna albo Corogne), było najważniejsze stanowisko nad oceanem: wybudowali tam latarnię morską, którą Rzymianie naprawili, i której niejakie ślady widać w nowej latarni. Im także przypisują wybudowanie Tarragony. Pomiedzy osadami założonemi wewnątrz kraju dla handlu z krajowcami, na pierwszém miejscu położyc należy Hispalis (Seville), Astapa (Estapa la Vieja), Salduba (Saragossa) (750), i t. d. Fanicianie niedługo znaleźli groźnych spółzawodników w Grekach, a osobliwie też w Kartagińcach. Ci ostatni 714 zajmują Ebusus (Ivisa) i wkraczają na cały archipelag: admirał kartagiński Magon, założył Mahon (Portus Mahonis), Port Mahon, który później obwarował Magon, brat Annibala. Kartagińcy zdobywają Kadyx (517), przedmurze po-

(1) Niektórzy historycy zamiast przyznać początek iberyjski Sicanom i Ligurom, wyprowadzają ich od Pelasgów albo Illiryjczyków.

tęgi fenickiej. Grecy także zawijali na te wybrzeża Hesperyi (kraj zachodni). Rodyjczycy zakładają miasto Rhoda (Roses); Zakintowie budują miasto Zakint, znajomsze w historii pod nazwą Saguntu. Grekom także przypisywano zbudowanie Tyde (Tuy) nad rz. Minho. Rozwinięcie potęgi kartagińskiej wstrzymało Greków; prócz tego Marsylia odebrała im Rosas i założyła bogaty kantor Ampurias (Emporium, to jest skład towarów). Jój także przypisują założenie Dianium (Denia), tak nazwanego od bogatego kościoła Diany, bóstwa szczególniej czczonego od Focenzów. Kartagińcy budują na wybrzeżu Carthago-Vetus, stara Kartagina (Canta-Vieja), na południe ujścia rz. Iberis (Ebro); później usadowili się w Tarragonie i t. d. Kiedy Rzymianie wydarli Kartagińcom, w pierwszej wojnie punickiej, Sycylią i Sardynią, Amilcar Barca rzucił się z wojskiem na Hiszpanią (237), by nowemi podbojami wetować tak znaczne straty. Zwrócił pod jarzmo Tartessyów, czyli Karpetanów, ze stolicą Toletum (Toledo); podbija Iberów południowych, pokonywa celyckie plemiona na prawym brzegu Arras i Vettonów z miastem Salamantika (Salamanka), ku Tagowi; uderzył na potężnych Celtiberów; jeden z wodzów tych ostatnich własną ręką ubił Amilkara Barca (232). Przypisują mu założenie Barcino (Barcelona), tak nazwana od imienia Barca; inni przyznają ten zaszczyt Annibalowi, synowi jego, co zdaje się prawdziwsze. Po Amilkarze nastąpił zięć jego Asdrubal, równie sławny z odwagi, jak z geniuszu politycznego, który pokonał cały kraj między Ebrem i Atlantykiem. Osady greckie trwogą zdjęte, wzywają pomocy Rzymu, straszego nieprzyjaciela Kartaginy. Wtedy to zawarte przymierze graniczne (226), mocą którego Kartagińcy zobowiązali się nie przekraczać Ebru, i nie naruszać Saguntu. Asdrubal założył Kartaginę nową (Carthageną), jeden z najpyszniejszych portów w świecie, później zamordowany został przez jakiegoś Galla (221). Szczęściem Annibal, syn Amilkara, po nim nastąpił. Wszyscy krajowcy zbuntowali się: mło-

dy bohater tryumfuje nad wszystkimi hordami niesfornemi, które go wszystkie zarazem obskoczyły; w jednym dniu zwycięża sto tysięcy ludzi z narodów sprzymierzonych nad Tagem. Zwycięzca od Contestanów począwszy (Carthagena, Murcyja), aż do głębi Callaikow (Gallicy), Annibal wzywa te same ludy do uczestnictwa sławy i łupów i wiedzie sto pięćdziesiąt tysięcy wojowników pod Sagunt, depcąc tym sposobem układ graniczny i wyzywając zemstę Rzymu przez zburzenie grodu, który był wiernym sprzymierzeńcem rzeczypospolitej, a którego mieszkańcy po ośmiomiesięcznej bohatyrskiej obronie pozabijali się nawzajem co do jednego (219). Druga wojna punicka zaczęła się. Annibal podbija cały kraj do Pireneów i wkracza do Gallii na czele ośmiudziesiąt jaden tysięcy wyborowego wojska, zostawiwszy w Hiszpanii brata swojego Asdrubala i Hannoną, by mu ściągali posiłki. Bohaterskie poświęcenie się Saguntu, nikczemnie zburzonego przez Annibala, a jeszcze nikczemniej opuszczonego przez Rzymian obudziło w krajowcach równy wstręt do imienia Rzymian jak i Kartagińczyków. Mimo to dwaj Scypionowie przybywają do Hiszpanii (219), dla przejmowania wszelkich posiłków dla Annibala. Bergusium (Balaguer) było pierwsze miasto krajowe, które przystąpiło do przymierza z srogim Rzymem. Przykład zaraźliwy: sto dwadzieścia pokoleń zbuntowało się przeciw Annibalowi: Tarragona zdobyta; przedmieście Kartaginy spalone, kilka miast zabezpieczono, Asdrubal i Magon drugi brat Annibala po cztery kroć pobici, lecz Scypionowie rozłączają się i dzielą swoje siły, obadwa padają (212). Młody Scypion nadbiega dla pomszczenia śmierci ojca i siryja; podnosi wojska rzymskie, przez chwilę upokorzone, w kilku dniach zdobywa Kartaginę, uważaną za niezdobytą, tam zabiera sto dwanaście okrętów, mnóstwo złota i niezmierne składy. Szlachetna polityka młodego zwycięzcy jedna mu przychylność Hiszpanów (209). Asdrudal udaje się do Włoch i ginie. Magon ze szczątkami armii opuszczając ostatnie posiadłości w Hiszpanii,

siada na okręty w Gades, udaje się do Włoch, aby legnąć pod orężem innych Rzymian we Włoszech (203). Scypion udaje się do Afryki, oblega Kartaginę i zmusza ją do zrzeczenia się Hiszpanii (201). Scypionowi Afrykańskiemu przypisują założenie Italica (Sevilla stara). Umieścił tam kolonię weteranów. Lecz krajowcy widząc się bezpieczni od zemsty Kartagińców, zbuntowali się przeciw Rzymianom, od 204 do 200 (1). Trzeba było cały półwysep podzielić na dwie krainy: północną zwaną Hiszpania citerior (Hiszpania bliższa); południową zaś, Hiszpania ulterior (Hiszp. dalsza). Bliższa należała do pierwszych zdobyczy rzymskich, dalsza była pod panowaniem Kartagińców. Dwie te prowincje pretorskie rozdzielała rzeka Duero, góry środkowe, i małe rzeczki na południe Ebru; obiedwie zarazem powstają; zgoda szczególna między pokoleniami. Caton starszy odniósł wielkie zwycięstwo przy Emporias; przywiódł do posłuszeństwa czterysta miasteczek na północ Ebru (195). Nasica zwyciężył Luzytanów pod Ilipa (Alcolea). Wtedy wojna zwol-

(1) Pomiędzy ludami ówczasowemi Hiszpanii znaczniejsze są: Cosetanie, ms. Tarraco (Tarragona); Laletanie, ms. Barcino (Barcelona); Indigetowie, ms. Emporias; Ilergetowie, ms. Ilerda (Lerida); Vasconowie, ms. Bergusia (Balaguer); Cantabrowie, ms. Caucana (Santillana); Vakeeowie, ms. Palantia (Palencia); Asturowie, ms. Asturica (Astorga); Ilercaonowie, ms. Dertosa (Tortosa); Edetanie, ms. Edeta (Leiria); Celtiberowie, ms. Bilbilis (Calatayud); Arevakowie, ms. Numantia (Garray); Oretanie, ms. Oretum (Calatrava); Turdulowie, ms. Ilturgis (Andujar); Bastulowie, ms. Malaca (Malaga); Turdetanie, ms. Hispalis (Sevilla); Tartessyowie, ms. Gadir (Kadyx) i t. d. i t. d. Inne miasta w dziejach znakomitsze, były: Pentia (Valladolid), Murgis (Almeria), Mantua (Madryd), Lucentum (Alicante), Vergilia (Murcyja), Cordubo (Cordova), Eliberis (Granada), Gerunda (Girona), Indibilis (Xert), Saetabis (Xativa) i t. d. Ophiusa (Formentera), rzeki: Tader (Segura), Turia (Guadalquivir), Iberus (Ebro), Jecoris (Segre), Betis (Guadalquivir), Durius (Duero), Vedassus (Bidassoa); góry: Pyrenaei (Pirenejskie), Mons Marianus (Sierra Nevada) i t. d.

niała. Najstraszniejszą ligę utworzyli Luzytanie i Vacceowie (190—178). Celtiberowie zostali pobici, Luzytanie znękani, równie jak Vacceowie i Rzym układem (177) nałożył na te ludy haracz, i kontyngens wojskowy. Tym sposobem Rzymianie rozkazują całemu krajowi na północ dolnego Ebru, na wybrzeżach morza śródziemnego, Karpetanom, Vakceom, Celtiberom i części Luzytanii. Lecz wtedy obchodzą się z Hiszpanami tak, jak kiedyś Hiszpania postępować będzie z ludami Ameryki których podbije. Dlatego też zmordowani okrucieństwem Rzymian, Hiszpanie marzą o powstaniu; i pod wpływem jednego Kartagińca podnoszą rokosz. Arewacy zwyciężają, Rzymianie wszakże korzystając z małych pomyslności przywracają pokój, który łamią przy podanej sposobności. Lucullus niespodzianie napada Vakceów i przy zdobyciu miasta Canca morduje haniebnie dwadzieścia tysięcy zdolnych do broni (150), Galba podstępny sposobem zabija dwadzieścia tysięcy Luzytanów; straszne zbrodnie, które Viriathowi torują drogę do zwycięstw i śmierci (141). Brutus tryumfuje nad Kallaikami, od których jako godło zaszczytu przybiera imię Callaicus. Przypisują mu założenie Walencji. Lecz Arewakowie czyli Numantyni wzięli się do broni: wszędzie mają sprzymierzeńców; gdyby ta straszna liga miała czas wzmocnić się i należycie urządzić, skończyłoby się panowanie Rzymian. Ztemwszystkiem Rzymianie naprzód przywodzą do posłuszeństwa sprzymierzeńców, a potem uderzają na Numancyą; lecz przez kilka lat błędy ciężkie narażają na szwank honor oręża Rzymskiego. Rzymianie drżą o siebie. Wreszcie przybywa Scypio Emilianus, burzyciel Kartaginy: wie dzie z sobą sześćdziesiąt tysięcy przeciw ośmiu tysiącom Numantczyków. Otacza miasto straszniemi szanćami. Nieszczęśliwi Numantynowie, których głód do trzech czwartych zmniejszył, zabijają się nawzajem, lub palą ze wszystkim co tylko mieli (136). Rzym odtąd rozkazywał całej Hiszpanii, wyjąwszy górali środkowych, a osobliwie też północnych, nieugiętych Kantabrow, Wasko-

nów, Asturów. Wyspy balearskie podbił Metellus: prawie wszyscy krajowcy padli w tych walkach. Zwycięzca założył dwie osady rzymskie, Palma i Pollentia, które zaludnił cudzoziemcami. Żeby utrzymać w uległości półwysep, trzeba go było pokryć obozami, warowniami, legiami: w miastach najważniejszych pozaprowadzano osady (coloniae) rzymskie, w Barcelonie, Kordubie, Sewilli i t. p. Posterunki wojskowe dały początek miastom: i tak, Legio (Leon) utworzony został przez weteranów legii siódmej. Wtedy przez pirenejskie wąwozy wdzierają się hordy barbarzyńskie Cymbrów, Ambrów i Teutonów (107): plądrują po Hiszpanii przez lat trzy. Górale a nadewszystko Celtiberowie wypierają ich do Gallii. Tém ośmieleni krajowcy, knują zamach przeciw Rzymianom; lecz powstanie Celtiberów uśmierzone zostało (99—95). Do tego zamętu przyczyniają się niebezpieczeństwa wojny domowej. Pretor Sertorius, po wielu nieszczęściach, podburza Hiszpanią (81), która mu się całkiem poświęca, prócz tego podgarnia pod swoją władzę prowincję rzymską w Gallii i zagraża Włochom. Armia rzymska posłana przeciw niemu pod wodzą Perpenny, przechodzi wraz ze swoim dowódcą pod chorągwie Sertoryusza (78). Pompejusz odbiera mu Gallię rzymską; lecz go kilka kroć zwycięża Sertoryusz, osobliwie pod Suero (Cutlera) (77). Sertoryusz znowu, zdaje się pobity pod Segontia (Siguenza) przez połączone siły Metella i Pompejusza, przez dwa lata przecież trzyma przewagę; lecz już się zakradło zbiegostwo między Hiszpanów zmordowanych i zniechęconych. Mitrydat wielki przysłał mu z Azji pieniądze i okręty. Otoczony senatem, konsulami, pewnym rodzajem widma Rzymu, byłby zapewne tryumfował, gdyby nie był zamordowany przez Perpennę w Huesca (72). Pompejusz śmiercią ukarał mordercę, a Hiszpania wróciła pod panowanie rzymskie. Cezar mianowany został pretorem w Hiszpanii (61). Opuszczając Rzym, tak był trapiiony długami, iż mówił: „braknie mi dwieście pięćdziesiąt milionów sestercyów, żebym nic nie miał.“

Tym sposobem winien był przeszło sześćdziesiąt milionów złotych. Hiszpania zapłaciła co do szeląga. Szczęśliwy Cezar zwycięzca Kallaików i Luzytanów, wraca bogaty do Rzymu: dzieli świat rzymski w pierwszym tryumwiracie i daje Pompejuszowi Hiszpanią, jako prowincją na lat pięć. Władca w Rzymie, Pompejusz rządzi Hiszpanią przez swoich namiestników; okazała mu ona szlachetne poświęcenie. Kiedy Cezar walczył z Pompejuszem, podbił naprzód Hiszpanią bliższą w twardej zimowej wyprawie (48); następnie poszedł tryumfować nad Pompejuszem pod Pharsalus; i znowu wrócił na zgębienie stronnictwa pompejuszowskiego w wiernej Hiszpanii. Walka była straszliwa, bo ją zapalała rozpacz Pompejuszowskich, poświęcenie ich sprawie Hiszpanów, geniusz jaki rozwinął Cezar i odwaga jego weteranów: bitwa pod Munda była istną rzezią; miasta zdobyte wśród straszliwych mordów; trzydzieści tysięcy Pompejuszowskich zostało na polu bitwy (45). Wszelki opór złamany. Za drugiego tryumwiratu, Lepidus otrzymał w dziale Hiszpanią i prowincją rzymską Gallii. Po nim przeszła na Oktawiana, czyli Augusta (42), który przez swojego namiestnika Calvina (35) poskromił rokosz. Jedyni w całej Hiszpanii Kantabrowie i Asturowie byli wolni: ich wycieczki trzy wojny wywołują: w pierwszej (25) sam August przybywa walczyć z nieprzyjaciołmi i zakłada Vittorią, na pamiątkę swojej wyprawy. Agrippa dokonuje podboju tych ludów (18). Po tych wojnach, mnóstwo miast nowo założonych, podzwigniętych, lub kolonizowanych, przybierają nazwy rzymskie: Pompelo, albo Pompejopolis (Pampeluna), Julia traducta (Tarifa), Flavio briga (Bilbao), Jula Libyca (Fuycerda), Juiio briga (Aguiar), Caesar Augusta (Sargossa), Asturica Augusta (Astorga), Lucus Augusti (Lugo), Augusto briga (Muro), Asta regia (Xerez de la Frontera), na wyspie Tartessus i t. d. Żeby osłabić kraj pod względem wojskowym, Rzymianie wcielali Hiszpanów do swoich legij. August Hiszpanią bliższą nazwał Tarraconensis, od stolicy Tarra-

co (Tarragona); zwano ją także Celtiberyą. Hiszpania dalsza dzieliła się na Luzytanią i Betykę, zawartą między rzeką Anas (Guadiana) i strumieniami Almeiry; reszta dalszej tworzyła później Hiszpanią Kartagińską. Później odłączono Gallicyą od Tarrakońskiej. Lecz przez trzy wieki uważać należy Hiszpanią, jako mającą tylko trzy prowincye: Tarraconensis, Lusitania i Betica.

Rok 1 Jezusa Chr. Poddanka cesarstwa, a może najpiękniejsza i najbogatsza jego prowincya, Hiszpania była w kwitnącym stanie; Sewilla, Korduba, Sarragossa, były przepyszne miasta: Kartagena była miastem głównem marynarki; Tarragona najsilniejsza warownia północy; Merida ogromne miasto. Betika sama w sobie liczyła sto siedmdziesiąt pięć miast. Mnóstwo wielkich mężów wslawiło Hiszpanią: dwaj Senekowie, retor Quintilian, cesarz Trajan, wielki Theodosius urodzili się w tym kraju. Hiszpania powstała przeciw Neronowi i ogłosiła cesarzem swojego wielkorządcę Galbę (68). Trajan zapelniał Hiszpanią pysznymi pomnikami, szczególnie mostami. Do dziś jeszcze w Segowii podziwiają szczątki wodociągu najpyszniejszego, jaki kiedykolwiek widziano, który on kazał zbudować (100). Za Antonina Maurowie przebyli cieśninę i splądrowali Betykę, pobici i wyparci zostali (150). Toż samo powtórzyło się za Marka Aureliusza i za Kommoda (190). Przez sto lat blisko spokojność panowała. Lecz za Galliana Frankowie bandami przybywają i przez dwanaście lat pustoszą półwysep (258): biorą Tarragonę, punkt środkowy polityczny Hiszpanii północnej; docierają do Toledu, Sewilli i t. d. przekraczają cieśninę i pokazują się na brzegach afrykańskich. Hiszpania czepiła się stroiny Tetrika, gdy ten przywłaszczyciel w Gallii przywdział purpurę, ale po siedmiu latach niepodległości poddała się władzy Aureliana (273). Probus powściągnął łupieżę Franków, podźwignął miasta zburzone, i pokrył Hiszpanią bogatemi winnicami (280 r.). W urzędzeniu prowincyi za Dyoklecjana, Hiszpania

tworzyła dycęzyą podzieloną na siedm prowincyj: 1) Tarraco-
nensis propria, stol. Tarragona; 2) Gallicia, stol. Bracara Au-
gusta (Braga); 3) Carthaginensis, stol. Carthagena; 4) Lusita-
nia, stol. Emerita Augusta (Merida); 5) Betica, stol. Hispalis
(Sewilla); 6) Ins. Baleares, stol. Palma; 7) Mauritania Tingi-
tana, stol. Tingis (Tanger), w Afryce, prowincya ta później zo-
stała portugalską Algarvią zamorską. Mimo nawałnic panują-
cych na cieśninie dwa wybrzeża, Afryki i Europy, były od wie-
ków w ustawnych stosunkach, trzymając się wzajemnie odpor-
nie lub zaczepnie.

Wieki średnie.

300. Kiedy już większą część prowincyj rzymskich trapiły
napady, Hiszpania była spokojna, szczęśliwa; lecz zdrada nieba-
wnie ściągnęła na nią wszystkie kłęski napadu. Gerontius usu-
nął Hiszpanią zpod władzy Honoryusza dla antycesarza Kon-
stantyna, przeciw któremu bunt podniósł, przyzwawszy z Akwi-
tanii na pomoc Wandalów, Alanów, Swewów, którym wydał
nieprzebyte wąwozy pirenejskie, cofając walecznych górali obo-
wiązanych do ich obrony. Było to 28 września 409 gdy Hisz-
pania najechana i na straszne spustoszenie wydana została.
Rzymianie trzymają się tylko w miastach obwarowanych, reszta
kraju zniszczona. Głód straszliwy zmusił barbarzyńców do n-
prawy roli, przysięgli mieszkańcom na Ewangelią, że zaprzesta-
ną rabunków i losem rozdzielili między siebie prowincye. Wan-
dalowie uzyskali Gallicyą, później zaś przeszli do zamożnej Be-
tyki. Burzą Kartaginę, która się jednak szybko wznosi, rabują
wyspy balearskie, i prowincyi nadają swoją nazwę Wandalicyi
czyli Andaluzyi. Swewowie rozchodzą się po Gallicyi, opuszczo-
nej przez Wandalów: Alanom los wskazał Luzytanią i provin-
cyą kartagińską. Później nadciągają Westgotowie pod przewo-
dnictwem Athaulfa (Adolfa), którego zamordowano w Barcelo-

nie. Chcą oni tę bogatą prowincją wydrzeć barbarzyńcom, aby ją zwrócić Rzymianom; łączą się ze Swewami. Alanowie zniszczeni tą wojną poddają się Wandalom, których król Genseryk wezwany do Afryki przez zemstę hrabiego Bonifacego, siada na okręty ze wszystkim swoim ludem i przeprawia się na ziemię afrykańską, zostawiając Rzymianom prawie całą Hiszpanią (429). Westgotowie za swoje przysługi wynagrodzeni zostali prowincjami Gallii, i t. d. Tymczasem Swewowie zagrażają wydarciem Rzymianom prawie całej Hiszpanii, ci udają się o pomoc do Westgotów, którzy wspierają ich przez niejaki czas, ale później król Euryk wypędza zupełnie Rzymian z półwyspu (468). Panowanie Rzymian trwało niemal siedm wieków. Swewowie są prawie niepodlegli w Gallicyi; stolica ich Braga. Kantabrowie i Waskonowie z nazwiska tylko znają Westgotów. Mszcząc się krzywd familijnych Frankowie uderzają na Hiszpanią i posuwają się aż do Saragossy (542). Stolicą Westgotów jest Barcelona; w Gallii zatrzymali Septymanią. Za króla Athanagilda stolicą państwa zostało miasto Toledo (560). Wtedy Grecy Konstantynopolitańscy, władcy brzegów afrykańskich, zajęli całe wybrzeże hiszpańskie od cieśniny do Walencji: dawna ludność rzymska wspierała ich w tej wyprawie. Król Westgocki Leowigild powściąga Kantabrow, odbiera Grekom kilka twierdz, podbija Waskonów, zakłada, czyli raczej obwarowywa Vittoryą, dla ich powściągnięcia; lecz lud ten niepoohamowany przechodzi w części do Béarn (we Francyi), z kądem niepokoi granice (581). Leowigild kładzie kres królestwu Swewów (585), a następca jego Reccared przeszedł na łono kościoła katolickiego, i tym sposobem zjednał sobie umysły Hiszpanów. Odtąd, nazwa *hijo-del-Godo*, syn Gota, z czego Hiszpanie utworzyli później swoje *hidalgo*, oznaczające szlachtę zwyciężką. Duchowieństwo katolickie zyskuje wielki wpływ nad tym nowonawróconym ludem, oddawna osiadłym w Hiszpanii. Wnet żydów zmaglają do przyjęcia religii chrześcijańskiej.

600. Królowie Sisebut i Suintila położyli koniec panowaniu greckiemu (624): dokonali nawet niejakich podbojów na brzegu Afryki; lecz Arabowie w tamtych stronach stają się groźnymi. Rozterki wewnętrzne osłabiają Westgotów; biskupi uzyskują przewagę, oni na szóstym soborze toledańskim postanawiają wytępienie żydów (638). Arcybiskup toledański bierze górę nad królem; stronnictwa wydzierają sobie koronę: silniejsze wypędza króla Wityzę i osadza na tronie Roderyka, syna księcia Korduby (710). Stronnictwo pogiębione wzywa pomocy Arabów i staje się zdrajcą ojczyzny. Hrabia Julian oddawna ścierał się z Arabami jako gubernator Andaluzji; o warownią Ceuty rozbiła się waleczność Arabów: Julian wydał ją. Muza, wielkorządca Maurytanii, wysłał wodza swojego Taryka, który przy pomocy hrabiego Juliana, ląduje w Algesiras, wygrywa bitwę pod Xeres de la Frontera, nad brzegami Guadaletty; bitwa trwała dziewięć dni (od 17 do 26 lipca 711), Roderyk padł na placu trzeciego dnia. Tarik obwarował Calpe, i nazwał ją od imienia swojego Gibraltar (gora Tarika); wybudował Tarifę. Muza przybył sam z Afryki dla dokonania zwycięstwa i podboju Hiszpanii, co trwało przez kilka lat. Część wschodnia Betyki została niepodległą aż do roku 742, pod rządami gockimi. Niedobitki zpod Xeres schronili się w góry północne. Zwycięzeni, pod wyrozumiałym rządem Arabów, zachowali majątki i wolność religijną. Pelayo (Pelagiusz) potomek dawnych królów gockich, schronił się w góry kantabryjskie, zwyciężył Arabów pod Covadonga (718), zdobył Gijon i został królem Asturyi. Alfons I książę Kantabrow nastąpił po nim i opanował Gallicyę i mnóstwo miast (741). Arabowie zdobywają Septimanię (721) i inne części Gallii; zajmują Baleary. W 756 Abderrahman z rodziny Ommiadów utworzył zachodni Kalifat w Kordubie. Wojny domowe podkopują potęgę arabską, którą jeszcze bardziej uszczupla Pepin Karzeł, król Franków, odbierając im Septimanię (759). Rządcy Saragossy, Hueski, i t. d.,

poddają się pod opiekę Franków. Karol W. staje na ziemi hiszpańskiej, zdobywa Pampelonę, Gironę, Barcelonę, Saragossę. Gaskonowie wycięli tylną straż jego na dolinie Ronceval. Roland zginął w wąwozie (778). Saragossa podnosi rokosz. Karol W. zabiera wyspy balearskie (793), poczem przyłącza do swojego państwa tę część Hiszpanii, która jest między Ebrem i Pireneami. Dla obrony téj okolicy przeciw Maurom, ustanawia marchią gaskońską, stolica Pampelona, miasta Jacca i Huesca; i marchią gocką, stol. Barcelona, miasta Lerida, Ampurias, Urgel (801). Król chrześcijański Alfons II przenosi stolicę swoje do Oviedo, a wycieczki swoje do państwa Kalifa coraz dalej posuwał. Frankowie ovladnąwszy Barcelonę, rozszerzają się aż do Segry (806). Ramir I, król Oviedo ważne nad Arabami odnosi zwycięstwo pod Logroño. Gaskonowie i Nawarczycy łączą się to z królem Leonu, to z Arabami. Wtedy straszliwi Norman-dowie pustoszą Gijon, Kadix, Sewillę i t. d., a postępując w górę rzek, sięgają aż do Korduby (844). Hrabia Nawarry Garcias tytułuje się królem (857), Pampelona jest jego stolicą, a król Oviedo, czyli Leonu Alfons W. staje się groźnym dla Arabów i zdobywa Salamankę (861). Gubernatorowie prowincyj arabskich coraz więcej wyłamują się zpod władzy kalifów Korduby: chrześciance poddani Arabów, wielce pomagają do osłabienia Kalifatu.

900. Część prowincyj arabskich powstaje na korzyść kalifów Bagdadu, nieprzyjaciół kalifów Korduby, ci przybierają tytuł *Emir al Mumenim*, dotąd wyłącznie Kalifom wschodnim dawany. Królowie chrześcijańscy posuwają swoje zagony do Toledu, a nawet aż do Korduby. Leon zostaje stolicą królestwa Oviedo (913), hrabstwo Burgos powoli uzyskuje niepodległość, a mnóstwo zamków (castella), jakie przeciw Arabom w téj prowincyi pobudowano było powodem iż jój nadano imię Kastylii. Ramir II król Leonu zdobywa Madryt, kilku rząd-ców arabskich w hołdowników zamienia i ważne odnosi zwycięstwa nad kalifami Korduby. Arabom nadciągają posiłki z A-

fryki (940). Dowódzca arabski Al. Ma'nsor korzysta z rozterek władców chrześcijańskich zdobywa mnóstwo miast (Astorgę, Leon, i t. d.), wdziera się do Asturyi, lecz przegrywa straszną bitwę pod Calatanasor (Calat-Nosur) w Kastylii starój, walcząc z królami Leonu i Nawarry, pięćdziesiąt tysięcy Maurów, jak mówią legło na polu bitwy; smutne były skutki tej klęski dla Arabów (998). Kalifowie, którzy wyprawiali posły do cesarzów niemieckich i wschodnich, którzy władali na morzu Śroczemném, byli panami półwyspu aż do Duero, Ebru i Segry, ujrzeli państwo swoje nikaące, dynastia Ommiadów skończyła się w Kordubie przez rokosz podniesiony przeciw kalifowi Heszam (1030). Tłumy Berberów i Maurów przyzwano do Hiszpanii; gubernator Toledu, a za nim Saragossy, przyjmuje tytuł króla, naśladują ich w tem gubernatorowie Walencyi, Sewilli, Jaen, Tortozy, Murcyi, Malagi, Granady, Badajoz, wysp balearskich i t. d. Tym sposobem powstało piętnaście czy wcale dziewiętnaście królestw odrębnych. Król Sevilli zdobywa Kordubę (1044) i takowe przewroty ułatwiają monarchom chrześcijańskim zdobycze. Sancho W. król Nawarry zagarnia pod swoją władzę państwa chrześcijańskie, z wyjątkiem hrabstwa barcelońskiego, które zostaje pod pozórnem wszechwładztwem królów Francyi. To zjednoczenie mogące nadać chrześcianom wielką przewagę nad mahometanami rozdrobnionemi, wnet znikło przez podział nieszczęśliwy między synów Sancha (1034). Don Garcias został królem Nawarry; don Ferdynand, król Kastylii wkrótce przyłączył Leon. Don Ramir był szczeniem królów Aragonu (nazwisko przekręcone z dawnego Tarraconensis ⁽¹⁾). Takim sposobem półwysp podzielony na tyle państw chrześcijańskich i

(1) Oprócz król. Nawarry i Aragonii, były jeszcze małe państwa Ribagorki i Sobrarby, stol. Venarque; Guiposcoi, stol. Tolosa; Alawy, stol. Vittoria; Vizaia czyli Biskaja, stol. Bilbao. Aragonii stolica była Jacca, Nawarry stol. Pampe-lona.

muzułmańskich, stał się teatrem zamieszania, bitew i mordów. Najznakomitszą z państw chrześcijańskich była Kastylia, z którą połączone były królestwa Asturyi i Gallicyi; stolicą jej było miasto Burgos. Alfons VI król kastylii, zdobył muzułmańskie królestwo Toledo, które nazwano Kastylią nową. Odtąd Toledo zostało stolicą królów Kastylii i Leonu. Alfons chcąc muzułmanów wypędzić z Hiszpanii, wezwał na pomoc rycerzów francuzkich, z których jeden, Henryk Burgundzki, dał początek królestwu portugalskiemu. I muzułmanie ze swojej strony przyzwali na pomoc Maurów Almorawidów z Afryki, wojowników, zagorzałych moslemów, którzy podlegali kalifowi Jussef-ben-Taszwin, założycielowi państwa marokańskiego (1069). Zwyciężywszy króla Kastylii pod Badajoz, Jussef zdobywa państwa muzułmańskie Granady, Sewilli, Korduby, Murcyi, Walencyi, Almeiry, Lisbony (1093). Chrześcianie podwajają swoje usiłowania, hrabiowie barcelońscy wyrzucają Arabów z Tarragony; Nawarra podbija królestwo muzułmańskie Hueski (1096). Wódz kastylijski Rodrigo Diaz de Bivar, z przydomkiem Cid (pan), wydarł Almorawidom królestwo Walencyi i utworzył dla siebie państwo niepodległe (1094), ale Arabowie odzyskali je od wdowy Cida (1104), wielkie zaś ich zwycięztwo pod Ucles, odniesione nad Alfonsem VI przywróciło ich panowanie nad całą Hiszpanią muzułmańską (1108). W téj atoli chwili zaczyna się wzmacniać wielkość i potęga Aragonu. Alfons I z przydomkiem bitewnik (Batailleur), połączył z koroną swoją królestwa Leonu i Kastylii (1109), zdobył mnóstwo miast, stolicę założył w Saragossie, wygrał trzydzieści bitew i umarł pobity pod Fraga w Katalonii (1134); zgubna śmierć, bo rozdrobniła państwo jego: Nawarra miała swoich własnych królów; rodzina francuzka z Barcelony wstępuje na tron aragoński, i zdobywa muzułmańskie państwo Tortozy (1147). Syn Alfonsa bitewnika, Alfons VI król Kastylii i Leonu, koronuje się w Leonie cesarzem hiszpańskim (1135) i rozciąga podboje do Sewilli i Korduby (1146). Potęga Almo-

rawidów złamana przez najście nowych wojowników zagorzałców Almohadów, którzy nadciągawszy z Afryki podbijają państwa muzułmańskie (1147). Przeciw tym nowym i strasznym pogromcom tworzą w Hiszpanii religijno-rycerskie zakony Alcantara, Calatrava, i św. Jakoba z Compostelli. Mimo to sławny Kalif almohadzki Jakob odnosi wielkie zwycięstwo pod Alorias (1195) nad Kastyllanami, podówczas odłączonymi od Leonu. Nawarra chce wejść w przymierze z Jakóbem, lecz Kastylija zabiera jój Guipuskoę, Alawę i Biskaję, które niebawnie zwraca.

1200. Kalif Almohadów Naser-Mohamed ⁽¹⁾ czy Mahomet, postanowił na nowo podbić cały półwysep, niesłychane porobił przygotowania. Królowie Kastylii, Aragonu i Nawarry połączyli się ściśle, papież Innocenty III ogłosił krucyatę przeciw niewiernym; posiłki liczne zewsząd nadciągają. Siły Europy i Afryki spotykają się na granicach Kastylii i Andaluzyi; na równinach miasta Ubeda morderczą staczają bitwę; zwaną *las navas de Tolosa* (1212). Chrześcianie przemogli, Almohadowie znękanymi tak dalece, że Naser Mohamed wrócił do Afryki, pozostawiając muzułmanów hiszpańskich własnemu losowi. „Hiszpania, mówi jeden z wielkich dziejopisów, nie spieszy się z powrotem do rodziny państw chrześcijańskich, strząsając jarzmo niewiernych; wojowała z nimi przez tyle wieków, z taką powolnością, że zdawała się znajdować upodobanie w téj wojnie wewnętrznej, w której tyle świetnych czynów i bohatyrskich przygód jaśniało.“ Królowie Aragonu władający Prowancyą i Russylonem, Marsylią i Barceloną, byli groźni na lądzie i na morzu. Jayme czyli Jakób I odebrał Arabom wyspy Balearskie (1230) i królestwo Walencyi (1246). Ferdynand III król Leonu i Kastylii, wydarł muzułmanom Kordubę, Murcyą i Sewillę (1248). Arabowie już tylko posiadają Granadę pod rządem Beni-Nasser.

(1) Właściwy i zwyczajny przydomek Mahomeda był Naser Ladin Allah, co ma znaczyć, obrońca prawa bożego.

W tym czasie Aragonia podzielona została. Piotr W. posiadał Aragonią, Katalonią i król. Walencyi; Jakob brat jego wziął Majorkę, Roussilon, Cerdagne, Montpellier, i t. d. Piotr dostał jeszcze Sycylią (1282), a następca jego zagarnął Majorkę, a papież nadał Jakóbowi II Sardynią i Korsykę prawem lennem (1297). Nawarra została lennictwem Francyi od 1234. Filip piękny i trzej jego synowie byli zarazem królami Francyi i Nawarry. Alfons X zwany mądrym, obrany cesarzem niemieckim (1257), lecz przeniesiono nadeń księcia niemieckiego Rudolfa z Habsburga. Wojna przeciw Maurom nie ustaje; biorą i tracą naprzemian miasta (Gilbraltar, Tarifa, Algesiras i t. d.). Królowie muzułmańscy Maroku i Granady łączą swoje siły około Taryfy; lecz ponoszą straszną klęskę (1340). Chrześcianie zwycięzcy marnują siły swoje na nędznych rozterkach wewnętrznych, w których występują nazwiska Lacerda, Haro, Lara, Henryk Transtamar. Ten ostatni przy pomocy band francuzkich pod wodzą Duguesclina wstępuje na tron Kastylski, tymczasem Piotr okrutny, złożony z tronu, błaga pomocy Anglii (1366), otrzymuje ją pod rozkazami księcia Lancastra, który go na krótką chwilę kazał królem ogłosić w Kompostelli (1386). Księżę następca tronu przyjmuje tytuł księcia Asturyi i zwyczaj ten dotąd się utrzymał.

Epoka nowoczesna.

1400. Królestwo Granady przywiedzione do największego niedołęztwa, prócz stolicy najznakomitsze miasta tego królestwa były Malaga i Almeria. Maurowie drżeli na samo wspomnienie Kastyllanów. Musieli dobrze przewidywać zbliżający się upadek skoro węzeł małżeński połączył Izabellę kastylską, z Ferdynandem aragońskim, a tem samem Kastylią połączyła się z Aragonią. posiadającą już wtedy Sycylię, Sardynią, królestwo neapolitańskie, wysyłającą floty na wojnę przeciw Turkom i Genuńczykom (1479). Po dwunastu latach wojny świętej i narodo-

wej; po dziewięciu miesiącach najsilniejszego oblężenia Izabella i Ferdynand zdobyli Granadę (2 stycznia 1492). Boabdil ostatni król arabski udał się do Afryki, a tak skończyło się panowanie Arabów na półwyspie, niemal ośm wieków trwające. W tym samym roku wypadek wielki innego rodzaju unieśmiertelił imię Izabelli: Krzysztof Kolumb za jej pomocą odkrył Amerykę dla niej. Ona jedna przyjęła tego człowieka genialnego, od ośmiu lat na nędzę i pośmiewisko świata wystawionego, zebrzącego o jeden tylko okręt, aby mógł odkryć świat nowy. Dano mu trzy nędzne szalupy; lecz Izabella nie miała funduszków z powodu dopiero co ukończonej wojny. Przeor Peres i dwaj kupcy Pizonowie ofiarowali jej zaliczenie kosztów wyprawy, wynoszące siedemnaście tysięcy dukatów (1). Kolumb siadł na statki w Palos 3 sierpnia 1492, a zawinął do Ameryki 8 października. Tak wielka chwała należy się Izabelli, kobiecie z sercem, która później broniła Kolumba oskarżonego, pocieszała Gonzalwę z Korduby, wielkiego wodza, lecz znękanego nielaską, nakazała wyzwolenie Amerykanów. „Mąż jej Ferdynand katolicki, mówi Michelet, był głębokim złoczyńcą; on utworzył teorią zbrodni, i wykładał jej naukę.“ Przyłączenie do korony rycerskich zakonów Alcantara, Calatrava i św. Jakóba, podało w ręce królów dobra niezmiernie i wojsko regularne (1494); prócz tego od papieża uzyskał przywileje nad duchowieństwem zamożnym, i tym sposobem stał się najbogatszym monarchą w Europie, pierwój jeszcze nim posiadał srebro Meksyku i złoto Peru. Izabella umarła zgryzotami domowemi udręczona (1504), połączywszy córkę swoją Joannę obląkaną (la Folle) z Filipem arcyksięciem austriackim, których synem był don Carlos wstawiony pod imieniem Karola V. Ferdynand dziadek jego został regentem: wodzem jego był Gonzalwa z Korduby, który imię swoje unieśmiertelił

(1) Według innych podań, wymienioną kwotę pieniędzy miał złożyć dworzanin królowej nazwiskiem Luiz de Saint Angel. (Przyp. tłum.)

we Włoszech; ministrem zaś kardynał Ximenes, arcybiskup toledański i wielki inkwizytor. Królestwo neapolitańskie podbite (1503). Zajęcie Nawarry hiszpańskiej, wydartej rodzinie Albret dopełniło połączenia całej Hiszpanii pod jedno prawo. Ferdynand staje się tyranem: Żydzi i Maurowie pozostali na ziemi hiszpańskiej, skazani na wygnanie. był to wyrok skazujący na zagładę handel i przemysł. Postrach wszędzie panuje, inkwizycja rozwija surowość dotąd niesłychaną. Torquemada, dbnikanin, wielki inkwizytor, w przeciągu czterech lat kazał spalić na stosie około sześć tysięcy osób! Ximenes, regent do końca małoletności Karola V. ściga Maurów aż na brzegi afrykańskie, gdzie nowe robi podboje; był on panem samowładnym Hiszpanii. Moźni panowie, upokorzeni, zażądali od niego rachunku z despotycznego zarządu, pokazując im z balkonu swojego pomieszkania szyki wojenne i pociągi artyleryjskie, odezwał się, *oto moje pełnomocnictwo!* Karol V. władca Niderlandów, udał się do Hiszpanii dla rozwinięcia samowładztwa (1516). Za jego to panowania Cortez zdobył Meksyk, Pizarro opanował Peru, dwa rozległe kraje zalane krwią o pomstę wołającą, Magelan odbył pierwszą podróż dokoła świata (1519). Zostawszy cesarzem niemieckim zwycięża pod Pawią króla francuzkiego Franciszka I i przyprowadza go do Madrytu jako jeńca (1525), nowe robi podboje na brzegach Afryki. Zmordowany wielkością, Karol V zamyka się w klasztorze św. Justa w Estremadurze, zostawiając synowi swojemu Filipowi II, Medyolańskie, Neapol, Niderlandy, Franche-Comté, Hiszpanią, Baleary, Sardinia; młody król zakłada stolicę swoją w Madrycie. Do tak rozległych posiadłości dodać należy zdumiewające podboje nowego świata i połączenie Portugalii wraz z jej niezmiernemi osadami. Filip II miał słuszość mówiąc że: „słońce nie zachodzi w jego państwie.“ Ogromna masa drogich metallów z Ameryki do Hiszpanii wpływających, nadaje temu krajowi przewagę między mocarstwami Europy; Sewilla, a później Kadyx, zyskuje monopol

bandlu. Dochody Filipa II przewyższają dochody wszystkich monarchów europejskich razem połączone, a przecież wiele jego przedsięwzięć upada dla braku pieniędzy, Rolnictwo i przemysł więcéj przynoszą niż kopalnie złota, a tymczasem na nowo ścigają Maurów! Od 1568 do 1570 przeszło 85 tysięcy rodzin wypędzono lub wytępiono. Ile to krwi wylanéj! ile okrucieństw spełnionych! Władca Portugalii (1580) Filip II wyczerpuje swoje skarby na ściganie w Europie reformy religijnéj. Anglicy i Hollendrzy mszczą się niszcząc jego marynarkę, gubiąc straszliwą flotę, sławną tak nazwaną, niezwyciężoną *Armada*. Anglicy nawet zdobyli Kadyx. Hiszpania staje na punkcie spadku, długi jéj niezliczone; Filip II umiera (1598). Godzina pokuty wybiła; lecz ta będzie twarda.

1600. Coraz bardziej wycieńczana wojnami niszczącemi, resztę sił swoich zwraca Hiszpania przeciw Moryskom: przeszło milion tych nieszczęśliwych Arabów, tworzących ludność najprzemysłniejszą i najoświeceniszą, odarto z mienia, wyprawiono do Afryki, i po większej części wymordowano w przeprawie, (1610). Wszędzie okrutne jarzmo hiszpańskie znieawidzone. Portugalia odzyskuje niepodległość (1640). Cała przewaga stracona we Włoszech podobnie jak w Holandyi; Katalonia wzywa pomocy Francyi w walce za przywileje pogwałcone; Francuzi zajmują Roussillon. Neapol powstał na głos Masaniella. (1647). Intrygi wewnątrz, klęski zewnątrz, wszędzie słabość i upadek: taki jest stan Hiszpanii za Karola II, którego państwem uż przed czasem dzielą się mocarstwa zagraniczne; on umiera (1700), a nie mając dziedzica korony, testamentem mianuje następcą swoim księcia andegaweńskiego, wnuka Ludwika XIV, pod imieniem Filipa V. W osobie Karola II zgasła rodzina austriacka, którą rozpoczął Filip I ojciec Karola V. Duma zawiedziona oburzyła się przeciw domowi Burbonów. Anglicy zajmują Gibraltar, Barcelonę. Walencyą, Aragonią. Generałowie francuzcy Berwick i Vendôme wzmagają szczęście Filipa V, który

jednak Hiszpanią tylko zatrzymał: Anglicy zaś przymierzem Utrechtskiem uzyskali Gibraltar i Minorkę (1713). Kardynał Alberoni chciał odzyskać stracone prowincye europejskie: oburzył przeciw sobie całą Europę i zaledwie uzyskał we Włoszech kilka posiadłości drobnych (Parmę, Toskanę i t. d.) (1729). Roztropny Ferdynand VI i godni jego ministrowie, podźwignęli wyniszczoną Hiszpanią; zbyt atoli krótkie, trzynastoletnie panowanie nie dozwoliło mu zrobić więcej (1746-1759). Za następcy jego wybuchła wojna przeciw uciemżeniom Anglii, zabierającj osady: Francya przeciw temu zaborowi zawiązała między wszystkimi członkami rodziny burbońskiej przymierze, zwane układem familijnym. Za administracyi hrabiego Aranda, Jezuici zniesieni zostali we wszystkich posiadłościach hiszpańskich (1767). Władza inkwizycyi ścieśniona, chociaż mimo to miała jeszcze dość mocy do zgnębienia czcigodnego Olavidesa, który zaludnił i uprawił pustynie w górach Moreny. Wojna rozpoczęła się na nowo przeciw Anglii, osobliwie w Ameryce (1779). Pokój zwrócił Hiszpanom Minorkę; ale mimo wszelkie wysilenia nie potrafili wyruszyć Anglików z Gibraltaru. Część brzegów afrykańskich ciągle należy do Hiszpanii, (Ceuta Masalquivir, i t. d.). Skoro rewolucya francuzka wybuchła, Hiszpania sądząc się zagrożoną wkroczyła do Roussillonu. Francuzi wyparli Hiszpanów, przeszli Pirenee, wzięli Rosas, Bilbao, Vitoryą: wszystkie prowincye północne wzburzone powstają (1795). Pokój łączy Hiszpanią z Francją przeciw Anglii, która zwycięża jój flotę u przylądka św. Wincentego, i zabiera Minorkę (1798). Hiszpania wszakże zatrzymuje swoje wielkie osady amerykańskie.

1800. Hiszpania łączy się z Francją przeciw Portugallii, zabiera jej Oliwenzę, którój już nie zwraca. Ponieważ Anglia zabrała trzy okręty hiszpańskie naładowane srebrem z Ameryki, z tego powodu wypowiedziano jój wojnę. Flotty połączone hiszpańską i francuzką niszczy admirał Nelson pod Trafalgar (21

października 1805). Bez względu na tę straszną klęskę Hiszpania pozostaje w związku z Francją i obadwa mocarstwa mają zamiar podzielić się Portugallią, wojska francuzkie wkraczają do Hiszpanii i zajmują kilka twierdz nadgranicznych; lecz kraj w największem jest wrzeniu, pod wpływem ministerstwa księcia pokoju Godoy. Radość powszechna gdy Karol IV ustępuje korony synowi swojemu Ferdynandowi VII, postępek bardzo rozsądny, który jednak Francuzi usiłują zniweczyć. Napoleon na zjeździe bajonńskim z obudwoma królami rzeczywiście nieudolnymi, skłania ich do zrzeczenia się praw do tronu, całą królewską rodzinę zatrzymuje we Francyi, a na tronie hiszpańskim osadza brata swojego Józefa, dotychczasowego króla neapolitańskiego (1808). Cały kraj oburzony powstaje. Anglicy przybywają na pomoc pod rozkazami Wellesleya (Wellingtona). Król Józef zmuszony do opuszczenia Madrytu. Francuzi przeparci nad rz. Ebro. Napoleon przybywa ze świeżemi wojskami, zwycięża pod Burgos, Tudelą, Somo-Sierra i t. d., wchodzi do Madrytu, odbiera szpadę Franciszka I zabraną temu królowi pod Pawią. Francuzi rozlewają się po całej Hiszpanii, w której straszliwe guerille niezmiernie dokuczają Francuzom, między nimi odznacza się Mina. Saragossa obleżona przez marszałka Lannes, po zdumiewającej obronie poddaje się (1809). Król Józef zwyciężony przez Wellingtona, lecz wszędzie w innych stronach Francuzi zwyciężają. Sewilla, Korduba, Malaga w ich ręku. W tym samym czasie bogate osady amerykańskie powstają i przyspieszają zgubę matki ojczyzny (1819). Tak Hiszpania pokutowała za swoje grzechy! Kiedy Masenna ponosi klęskę w Portugalii, Soult odpiera Anglików do Gilbraltaru, i utrzymuje przewagę w Andaluzyi. Suchet wygrywa z Anglikami pod Murviedro, bitwę zwaną Saguncką (25 października 1811), zdobywa Walencyą i zostaje księciem Albufera. Kortezy ogłaszają nową ustawę (1812). Soult oblega Kadyx, ustępuje z południowej Hiszpanii i nareszcie powołany zostaje do Francyi. Wellington zwycięża

Marmonta pod Salamanką, wypędza Józefa z Madrytu, zwycięża go wraz z Jourdanem pod Vittoryą i armią francuzką przerzuca za Pirenee. Suchet opuszcza Walencją, cofa się do Francji, do której Anglicy wkraczają przez Bidassoe. Napoleon wraca wolność Ferdynandowi VII (1814). Kortezy zebrane żądały ustawy. Pierwszym czynem króla było rozwiązanie kortezów, przywrócenie inkwizycyi, kollegiów jezuickich, czyny niepolityczne, nierozważne, którym towarzyszą uciężenia, okrucieństwa na przyjaciółach ustawy spełniane, więzienia, rusztowania ofiarami zatłoczone, wszystkie dwory europejskie oburzone temi okropnościami (1815). Napróżno Hiszpania robi przygotowania przeciw osadom amerykańskim, niema okrętów do przewozu wojsk. Do tyłu nieszczęść jeszcze się przyłączają okropności żółtej febry. W 1820 wojska przeznaczone do Ameryki podnoszą rokosz pod przewodnictwem Quirogi i Riego. Ustawa 1812 przywrócona, Jezuici wypędzeni, inkwizycya zniesiona, a dobra jej niezmiernie przekazano na umorzenie długu krajowego, klasztory zamknięte, zakony rycerskie zniesione. Kortezy rozdzielają starożytne prowincye na pięćdziesiąt dwa departamenta, na wzór Francji; lecz gwałtowny powstał opór w *armii wiary*, urzędzonej i utrzymywanej przez duchowieństwo. Francya posyła wojsko na półwysep dla powrócenia Ferdynandowi władzy nieograniczonej, kortezy zaś króla ogłaszają w stanie oblężenia (1823). Książę Angoulême wchodzi do Madrytu; powszechne przebaczenie ogłoszone, ale tylko ułudne, konstytucjonistów ścigano z wściekłością. Ameryka zupełnie stracona. Hiszpania północna żąda don Carlosa za króla. W innych prowincyach stronnictwa nawzajem się mordują. Ferdynand zaślubia Maryą Krystynę księżniczkę sycylijską (1829); co oburza don Carlosa i jego stronników, i wywołuje nowe starcie.

1830. Karliści, krystyniści, fernandyści, konstytucyjni, czar-ni, (negros), apostołscy, są stronnictwa szarpiące Hiszpanią jak opętane. Urodziny Izabelli podały Ferdynandowi sposobność

zniesienia prawa salickiego, wprowadzonego przez rodzinę Burbonów. Rewolucya francuzka ożywiła nadzieje konstytucjonistów. Krystyna zostaje regentką w czasie słabości króla, wolność wraca (1832). Don Carlos wydalony do Portugalii, a następnie do Rzymu; lecz po śmierci króla, ogłoszony zostaje cesarzem Nawarry, która mniema, że jój przywileje są zagrożone, a tymczasem Izabella II uznana królową. Ztąd wywiązała się długa walka, która sprowadziła do Francyi don Carlosa, następnie i Krystynę. Espartero zostaje regentem, potem uchodzi na wygnanie do Anglii, pełnoletność Izabelli II koniecznością przyspieszona i przywołanie Krystyny matki królowej okolicznościami wywołane.

ĆWICZENIA. Stan Hiszpanii przed Kartagińcami. Wojny z Rzymianami. Wojny Saguntu, Numancyi. Kiedy wreszcie Rzymianie zostali zwycięzcami? Przybycie barbarzyńców. Jak dzieła się krajem? Koniec panowania Westgotów. Jak długo trwało panowanie Arabów? Co jest Kastylia, Aragonia? Ich potęga ich wojny z Arabami. Wielkość Izabelli, Karola V. Tyrania Filipa II. Upadek Hiszpanii. Wojny z Francją. Jaki był stan kraju od r. 1812.

Amilkar, Annibal, Scipie afrykański, Viriathes, Sertorius, Mappa Hiszpanii za Cezara, Augusta, Dyoklecyana. Co wtedy zaszło na północy Europy? Pelayo w Asturyi. Rolland pod Ronseval. Cyd w Walencyi. Wielkość kalifatu Korduby. Mappa Hiszpanii w czterech tych różnych epokach. Rozmaitość plemion arabskich, które po sobie następowały. Wyprawa Kolumba. Inkwizycya. Upadek Hiszpanii. Mappa za Izabelli, Filipa II, za najścia Francuzów.

KONIEC TOMU PIERWSZEGO.

SPIS ROZDZIAŁÓW

W TOMIE PIERWSZYM ZAWARTYCH.

---

	stron.
Wstęp	III
Rozdział I. Mappa świata.	1
— II. Europa	14
— III. Wyspy Brytanii	33
— IV. Dania.	66
— V. Norwegia i Szwecya.	74
— VI. Rossya	89
— VII. Prussy.	129
— VIII. Austrya	144
— IX. Niemcy, ...	161
— X. Szwajcarya	183
— XI. Hollandya.	193
— XII. Belgia	204
— XIII. Francya	216
— XIV. Portugalia.	276
— XV. Hiszpania.	286

II-2461[4]